अर्धचन्द्रं तथा दिव्यं केयूरान्सर्वबाहुषु। नूपुरौ विमलौ तद्वद्ग्रैवेयकमनुत्तमम् ॥ २५ ॥

(**१ गुप्तवती**) ॥ २५ ॥

(**२ चतुर्धरी**) केयूरान् अङ्गदानि। 'अङ्गदं तु केयूरं पुंनपुंसकम्' इत्यभिधानात्। नूपुरौ हंसकटकौ। ग्रैवेयकं ग्रीवाभरणम्। अनुत्तमं न विद्यते उत्तमं यस्मात् ॥ २५ ॥

(**३ शान्तनवी**) तथा स एव तस्यै देव्यै शुभ्रम् अर्धचन्द्रम् अर्धचन्द्रस्य समप्रविभागः अर्धचन्द्रः तं ददौ। 'अर्धं नपुंसकम्' इति समासः। 'परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः'। तथा स एव विश्वकर्मा तस्यै देव्यै सर्वबाहुषु सर्वेषु बाहुषु केयूरान् केयूराणि अङ्गदानि ददौ। केयूरोर्धर्चादित्वादस्त्रियाम्। तद्वत्पूर्ववत्स एव विश्वकर्मा तस्या देव्याः पादयोः नूपुरौ मञ्जीरौ विमलौ निर्मलौ मञ्जीरौ ददौ। 'पादाङ्गदं तुलाकोटिर्मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियाम्। हंसकः पादकटकः'। तद्वत् पूर्ववत् चातुर्येण रचितम्। अनुत्तमं नान्यदुत्तमं यस्मात्तदनुत्तमं वरेण्यं ग्रैवेयकं ग्रीवालंकारं कण्ठभूषणं तस्यै देव्यै ददौ। विश्वकर्मा 'कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलंकारेषु' इति ढकञ्। 'नास्रसत्करिणां ग्रैवम्' इत्यत्र त्वनलंकारत्वादणेव ॥ २५ ॥

(**४ नागोजीभट्टी**) विश्वकर्मणः परशुः अस्त्रकवचदातृत्वं, चूडामण्यादिकवचदानान्तं विश्वकर्मकर्तृत्वमित्यन्वयः। तन्मते अर्धचन्द्रशब्देन तदाकारो ललाटभूषणविशेषः ॥ २५ ॥

(**५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका**) अर्धचन्द्रमिति २६ ॥ २५ ॥

(**६ दंशोद्धारः**) ॥ २५ ॥

अङ्गुलीयकरत्नानि समस्तास्वङ्गुलीषु च। विश्वकर्मा ददौ तस्यै परशुं चातिनिर्मलम् ॥२६॥

(**१ गुप्तवती**) ॥ २६ ॥

(**२ चतुर्धरी**) अङ्गुलीयकरत्नान्यङ्गुलीयकभूषणमुख्यानि ॥ २६ ॥

(**३ शान्तनवी**) तथा स एव विश्वकर्मा देवशिल्पी तस्या देव्याः समस्तासु सकलासु अङ्गुलीषु योग्यानि अङ्गुलीयकरत्नानि समस्तानि तस्यै देव्यै ददौ। 'जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः' स्वार्थे कन्। अङ्गुलीषु भवानि अङ्गुलीयकानि, अङ्गुलीयकानां रत्नानि अङ्गुलीयकान्येव वा रत्नानि। 'रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि' इत्यभिधानतः गुणतः श्रेष्ठानि मनोज्ञानि अङ्गुलीयकरत्नानि। रमन्तेऽस्मिन् रत्नम्। 'जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमभिधीयते'। यद्वा अङ्गुलीयकानि च रत्नानि चेति द्वन्द्वः। तथा स एव विश्वकर्मा तस्यै देव्यै अतिनिर्मलं परशुं च परान् श्यति खण्डयति परशुः तं परश्वधं ददौ। 'द्वयोः कुठारः स्वधितिः परशुश्च परश्वधः' ॥ २६ ॥

(**४ नागोजीभट्टी**) ॥ २६ ॥

(**५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका**) अङ्गुलीयकेति २७ ॥ २६ ॥

(**६ दंशोद्धारः**) ॥ २६ ॥

अस्त्राण्यनेकरूपाणि तथाभेद्यं च दंशनम्। अम्लानपङ्कजां मालां शिरस्युरसि चापराम् ॥ २७॥

(**१ गुप्तवती**) अभेद्यं दंशनं कवचम् ॥ २७ ॥

(**२ चतुर्धरी**) अनेकरूपाणि बहुप्रकाराणि। अभेद्यं भेत्तुमशक्यं दंशनं कवचम्। चूडामण्यादिकं विश्वकर्मा ददावित्यन्वयः। अम्लानानि म्लानिहीनानि पङ्कजानि यस्याम् ॥ २७ ॥

(**३ शान्तनवी**) तथा अनेकरूपाणि अस्त्राणि तस्यै देव्यै ददौ विश्वकर्मा। शूलचक्रादिभ्यो देवैः दत्तेभ्योऽन्यान्यायुधानि अस्त्राणि तस्यै देव्यै दत्तवानित्यर्थः। अस्यन्ते अस्त्राणि। तथा स एव विश्वकर्मा अभेद्यं दंशनं तनुत्रं चर्म दंशनं च दिव्यं कवचं च तस्यै देव्यै ददौ। दंश्यते बध्यते दंशनं 'तनुत्रं वर्म दंशनम्। उरच्छदः कंकटकोऽजगरः कवचोऽस्त्रियाम्'। अम्लानानि पङ्कजानि यस्यां सा। माल्यते धार्यते सा माला स्रक्। यद्वा नास्ति म्लानं म्लानिः सर्वदा येषां तानि अम्लानानि पङ्कजानि यस्यां सा ताम्। आपराम् आसमंतादाप्ता आप्तिक्रियापेक्षया आशब्दस्योपसर्गत्वम्। आपोऽम्भांसि यैः यानि वा तानि आपानि पङ्कजानि राति गृह्णति आपरा ताम्। 'ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे' इति अः समासान्तः। 'द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योप ईत्' न तु 'ईत्त्वमनवर्णान्तादिति वक्तव्यम्' इति स्मरणात्। इत्थं च आपराम् इति छेदः। यद्वा नास्ति परं श्रेष्ठं यतः सा आपरा अनुत्तमा ताम्। यद्वा न विद्यन्ते पराः शत्रवो यत्र धार्यमाणायां सा ताम्। यद्वा ततो देवीतः अपरा न परा अपरा अभिन्ना अपृथग्भूता सदैव संलग्ना ताम्। यद्वा शिरसि उरसि च अपरां पृथग्भूतां शिरसि मालां माल्यरूपां स्रजम् 'माल्यं मालास्रजौ मूर्ध्नि' इत्यभिधानात्। उरसि कण्ठात् प्रालम्बरूपां मालां 'प्रालम्बमृजुलम्बि स्यात्' कण्ठात् इत्यभिधानात् कण्ठाद्वक्षस्यवलम्बमानं माल्यं मालाख्यं प्रालम्बमुच्यते इति अपरत्वं पृथक्त्वं मालायाः ॥ २७ ॥

(४ नागोजीभट्टी) अम्लानेत्यारभ्य पङ्कजदानान्तं जलधिः कर्ता। तत्र पङ्कजं हस्ते रत्नसिंहयोर्दाने हिमवानददादिति। दद दाने इत्यस्य लङि रूपम्। छान्दसत्वात्परस्मैपदम् ॥ २७ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) अत्राण्यनेकेति २८ ॥ २७ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ २७ ॥

अददज्जलधिस्तस्यै पङ्कजं चातिशोभनम्। हिमवान्वाहनं सिंहं रत्नानि विविधानि च ॥ २८ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २८ ॥

(२ चतुर्धरी) अददत्। ददातेरात्मनेपदिनोऽपि छान्दसत्वात् परस्मैपदम्। एवं युयुधुरिति, न चोत्पत्स्यन्ति चापरे इति, निरीक्षिष्यामि यन्मुनीन् इति यथा परस्मैपदेऽप्यात्मनेपदम्। भवेथाः सर्वदाम्बिके इति, यद्वा चान्यानकर्षतेति, खड्गेन-निरकृंतत, प्राप्स्यसे मत्परिग्रहात्, स्वं राज्यं प्राप्स्यते भवानिति ॥ २८ ॥

(३ शान्तनवी) जलधिः समुद्रः तस्यै देव्यै शिरसि उरसि विपये अपराममम्लानपङ्कजां मालाम् अददात्। डुदाञ् दाने। भूतानद्यतने लङ् परस्मैपदम्। अददिति पाठे तु चक्षिङो ङित्करणाल्लिङ्गात्। अनुदात्तेत्त्वनिबन्धनमात्मनेपदमनित्य-मित्यात्मनेपदाभावः। किंच स एव जलधिः तस्यै देव्यै अतिशोभनमत्यर्थं मनोहरं पङ्कजं लीलारविन्दम् अददात् अददद्वा। हिमवान् अद्रिराजः तस्यै देव्यै सिंहं वाहनं ददौ। वाहयति प्रापयति तद्वाहनम्। यद्वा वहति वाहनम् 'वाहनमाहितात्' इति प्रयोगात् 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घः। यद्वा उह्यते प्राप्यते अनेनेति वाहनम्। 'वाहनमाहितात्' इति निपा-तनादुपधादीर्घत्वम्। हिनस्ति सिंहः पञ्चास्यः कण्ठीरवः। किंच स एव हिमवान् तस्यै देव्यै च विविधानि नानाप्रकाराणि रत्नानि अददात् ॥ २८ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ॥ २८ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) अददिति २९ ॥ २८ ॥

(६ दंशोद्धारः) अददिति। अददिति परस्मैपदमार्षम्। ददेरनुदात्तेत्वात्। आत्मनेपदानित्यत्वं वा कल्प्यम्। अददादिति पाठः सुगमः ॥ २८ ॥

ददावशून्यं सुरया पानपात्रं धनाधिपः। शेषश्च सर्वनागेशो महामणिविभूषितम् ॥ २९ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २९ ॥

(२ चतुर्धरी) सुरया अमृतेन अशून्यं पूरितम्। मणिभ्यो महान् महामणिः तेनेत्यर्थः ॥ २९ ॥

(३ शान्तनवी) धनाधिपः कुबेरः तस्यै देव्यै सुरया अशून्यं सर्वदा परिपूर्णं पानपात्रं ददौ। सूयते परिवास्यते सुरा गन्धोत्तमा। इमां पृथिवीं धत्ते धारयति सर्वनागेशः सर्वनागाधिपः शेषः अनन्तश्च महामणिविभूषितम्। अग्रिमस्थेनान्वयः ॥ २९ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ददाविति। अनेनाष्टादशभुजा सहस्रभुजा चैषेति सूचितम्। तदुक्तं वैकृतिकरहस्ये। 'अष्टादशभुजा पूज्या सा सहस्रभुजा सती'। अष्टादशभुजधार्याणां विशिष्योक्तेः सामान्यतः अन्यैरपि देवैरायुधैरित्युक्तेश्चेति भावः। 'आयुधान्यत्र वक्ष्यन्ते दक्षिणाधःकरक्रमात्। अक्षमाला च कमलं बाणोऽसिः कुलिशं गदा। चक्रं त्रिशूलं परशुः शङ्खो घण्टा च पाशकः। शक्तिर्दण्डश्चर्म चापं पानपात्रं कमण्डलुः। अलंकृतभुजामेभिरायुधैः कमलासनाम्। सर्वदेवमयीमीशां महालक्ष्मीमिमां नृप। पूजयन्सर्वलोकानां स देवानां प्रभुर्भवेत्'। इति एवंस्वरूपायुधैरस्या ब्राह्मीत्वं वैष्णवीत्वं त्रिगुणात्वं च सर्वमूलभूतशक्तेरयं प्रादुर्भावस्तत्समान इति च सूक्तिम्। यद्यप्यत्र ब्रह्मादीनामिन्द्रादीनां च शरीरान्निष्क्रान्ततेजो देवीविग्रहरूपेणाभिव्यक्तमासीत् आयुधानि च देवैः स्वस्वशूलादिभ्यो विनिर्गमय्य दत्तानि इत्येवोक्तम्, तथापि देवीशक्त्यंशा एव तत्तद्देवपालनीयैकदेश-पालनशक्तित्वेन ये देव्या निवेशितास्ते एव महिषवधेन सर्वलोकरक्षणाय पुनरेकीभूय देवीरूपं प्राप्ताः। एवं तदायुधाः निज-शक्त्यंशा अपीति बोध्यम्। 'अहं विभूत्या बहुभिः' इत्यादितृतीयचरितगतवचनसमूहात्। लक्ष्मीतन्त्रेऽपि शक्रं प्रति लक्ष्मी-वचनानि। 'महालक्ष्मीरहं शक्र पुनः स्वायंभुवेऽन्तरे। हिताय सर्वदेवानां जाता महिषमर्दिनी। मदीयाः शक्तिलेशा ये तत्र देवशरीरगाः। धृतं मया तैः संभूतैः रूपं परमशोभनम्। आयुधानि च देवानां यानि यानि सुरेश्वर। मच्छक्त्यस्तदाकाराण्यायुधानि ममाभवन्' इति ॥ २९ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) ददावशून्यमिति ३० ॥ २९ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ २९ ॥

नागहारं ददौ तस्यै धत्ते यः पृथिवीमिमाम् । अन्यैरपि सुरैर्देवी भूषणैरायुधैस्तथा ॥ ३० ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ३० ॥

(२ चतुर्धरी) नागहारं नागलोकोद्भवम् । इमां धत्ते धारयति ॥ ३० ॥

(३ शान्तनवी) नागहारं नागरूपं हारं तस्मै देव्यै ददौ । नागाः सर्पेभ्योऽन्ये देवयोनय इत्याहुः । 'अनन्तो नागराजः स्यात्सर्पराजस्तु वासुकिः । काद्रवेये गजे सीसे नागः स्यान्नागकेशरे' । गैरायुधालंकारादिकं देव्यै समर्पितं देवैस्ततोऽन्यैरपि सुरैः सर्वैर्विभूषणैस्तथा आयुधैश्च ॥ ३० ॥

(४ नागोजीभट्टी) पूर्वश्लोकेन सह व्याख्यातास्य पद्यस्य टीका ॥ ३० ॥

(५ जगच्चन्द्रचंद्रिका) नागहारमिति ३१ ॥ ३० ॥

(६ दंशोद्धारः) नागहारमिति । नागलोके भवो हारो नागहारः । नाग एव वा हारत्वमापन्नः ॥ ३० ॥

संमानिता ननादोच्चैः साट्टहासं मुहुर्मुहुः । तस्या नादेन घोरेण कृत्स्नमापूरितं नभः ॥ ३१ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ३१ ॥

(२ चतुर्धरी) साट्टहासं महाट्टहाससहितं यथा स्यात् । कृत्स्नमशेषं नभो व्योम । भुवर्लोक इत्यर्थः । आपूरितमभिव्याप्तम् ॥ ३१ ॥

(३ शान्तनवी) संमानिता पूजिता सती देवी साट्टहासम् अत्यधिकहासगर्भं यथा स्यात्तथा उच्चैः उदग्रं यथा स्यादुदात्तं वा यथा स्यात्तथा मुहुर्मुहुर्वारंवारं ननाद । नद अव्यक्ते शब्दे । मुखातौ नादमानन्दतः सिंहनादं च कारणम् । एतेन संग्रामतः शत्रून् संहारयिष्यामि इति वीररसाविर्भावः सूचितः । सिंहनादेन 'क्ष्वेडा तु सिंहनादः स्यात्' । सिंहस्येव नादो नदनं वीराणां योद्धुकामानां खलु भवति । अट्ट अतिक्रमणहिंसनयोः । भावे घञ् । अट्टनम् अट्टः । अट्टेन जातो हासोऽट्टहासः । अट्टहासेन सहितं साट्टहासम् । क्रियाविशेषणमेतत् । तस्या देव्याः घोरेण भयंकरेण नादेन सिंहनादेन कृत्स्नं नभः अन्तरिक्षम् आपूरितम् अभिव्याप्तं कवलितम् ॥ ३१ ॥

(४ नागोजीभट्टी) संमानितेति साट्टहासमिति नादक्रियाविशेषणम् । साट्टहासोऽत्यर्थहासः । नभ इति भुवर्लोकोपलक्षणम् ॥ ३१ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) संमानितेति ३२ ॥ ३१ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ३१ ॥

अमायतातिमहता प्रतिशब्दो महानभूत् । चुक्षुभुः सकला लोकाः समुद्राश्च चकम्पिरे ॥ ३२ ॥

(१ गुप्तवती) अमायता अपर्याप्ताधिकरणकरणकेन ॥ ३२ ॥

(२ चतुर्धरी) अमायतेति । मीयतेऽनयेति मा परिमाणं तां यता गच्छता मायता । न मायता अमायता । अपरिमितेनेत्यर्थः । यद्वा अमा (रवि) रश्मिविशेषः तां यता गच्छता । स्पृशतेति यावत् । 'अमा नाम रवे रश्मिः सूर्यलोके प्रतिष्ठितः' इति स्मरणात् । यद्वा अमायता सह गच्छता । अर्थादट्टहासेन । 'अमा सह समीपे च' इत्यभिधानात् । यद्वा मानं माया न विद्यते माया यस्य सोऽमायः तद्वदिव आचरतीत्यमायिः तेन अमायता । शत्रन्तात्तृतीयेत्यन्ये । यद्वा अमायस्य भावः अमायता अमितत्वं तया । अमायतातिमहतेत्येकं पदम् । अतिमहतेति हेतुगर्भं विशेषणम् । प्रतिशब्दो मुख्यशब्दध्वन्यन्तरम् । चुक्षुभुश्चलिताः ॥ ३२ ॥

(३ शान्तनवी) अथ च अमायता असमीपे आयता आगच्छता अतिमहता अतिदीर्घेण वर्धमानेन तेन सिंहनादेन घोरेण जनितः प्रतिशब्दः प्रतिध्वनिः महानभूत् । इण् गतौ । आङ्पूर्वः । यद्वा अनुपसर्गः । शतरि इणो यणादेशः । तृतीयान्तं नादेनेत्यस्य विशेषणम् । अमायतेतिः । 'समीपार्थे सहार्थे च स्यादमेत्येतदव्ययम् ।' कश्चित्तु माङ्माने दैवादिकः आत्मनेपदानित्यत्वेन शत्रन्तं मायतेत्येतदित्याख्यत् । तन्न ङित्वनिमित्तात्मनेपदस्यानित्यत्वाभ्युपगमात् । यद्वा माङ् माने दिवादिः । भूतानद्यतने लङ् । तेन नादेन कृत्स्नं नभः आपूरितं सत् अमायत् परिमितम् अजायत । अहो विभुः नभः अनन्तं महत्परिमाणमपि तेन सिंहनादेन आपूरितत्वादमायत परिमितमजायतेत्याश्चर्योक्तिः । अन्यथा विभु तावन्न परिमीयते । परिमीयते चेद्विभुत्वव्याहतिरिति । तेन प्रतिशब्देन निमित्तेन सकला लोकाः चुक्षुभुः क्षोभमापुः । क्षुभ संचलने । 'लोकस्तु भुवनं जने' । तेन प्रतिशब्देन समुद्राश्च चकम्पिरे सरित्पतयश्च कम्पमापुः । कपि चलने ॥ ३२ ॥

(४ नागोजीभट्टी) अमायतेति। मा माने दैवादिकण्यन्ते नञ्समासः। तेन असंभवतेत्यर्थः। अस्य नभसीत्यादिः ॥ ३२ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) अमायतेति ३३ ॥ ३२ ॥

(६ दंशोद्धारः) तस्या इति। मीयतेऽनयेति माता मातीति मायन् न मायन् अमायन् तेन। अमितेनेत्यर्थः। यद्वा अम इत्यव्ययं सहार्थे। सह गच्छता अट्टहासेन सहेत्यर्थः। यद्वा अमा सूर्यरश्मिविशेषः। 'अमा नाम सूर्यरश्मिः सूर्यलोके प्रतिष्ठिता' इति वचनात् तां यथाऽस्पृशतेत्यर्थः। यद्वा मानं मायः न विद्यते मायो यस्येत्यमायः। स इवाचरन्नमायन् तेन। घञन्तान्माधातोर्नञ्समासेऽमायशब्दादाचारक्विबन्तात्। यद्वा मानं मा तामयतीति मायः। कर्मण्यण्। न मायोऽमायस्तस्य भावोऽमायता तया। अतिमहतेति समस्तं पदम् ॥ ३२।

चचाल वसुधा चेलुः सकलाश्च महीधराः। जयेति देवाश्च मुदा तामूचुः सिंहवाहिनीम् ॥ ३३ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ३३ ॥

(२ चतुर्धरी) महीधराः पर्वताः अर्थापत्त्यलंकारोऽयम् ॥ ३३ ॥

(३ शान्तनवी) चचाल वसुधा भूः चलनमाप। चल कम्पने। सकलाश्च महीधराः पर्वताः चेलुः कंपिरे कम्पमापुः। चल कम्पने। सर्वत्र कर्तरि लिट्। सिंहो वाहनं यस्याः सा सिंहवाहना तां सिंहवाहनां देवीम्। जय लोकोत्कर्षेण वर्तस्वेति देवा ऊचुः। सिंहवाहिनीमिति पाठे सिंहाः वाहयंत्यात्मानं सिंहवाहिनी तां सिंहवाहिनीम् ॥ ३३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) चचालेति। महीधराः पर्वताः ॥ ३३ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) चचालेति ॥ ३४ ॥ ३३ ॥

(६ दंशोद्धारः) जयेति ॥ ३३ ॥

तुष्टुवुर्मुनयश्चैनां भक्तिनम्रात्ममूर्तयः। दृष्ट्वा समस्तं संक्षुब्धं त्रैलोक्यममरारयः ॥ ३४ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ३४ ॥

(२ चतुर्धरी) संक्षुब्धमाकुलीकृतम् ॥ ३४ ॥

(३ शान्तनवी) अथो एनां देवीं भक्तिनम्रात्ममूर्तयो मुनयस्तुष्टुवुः चकारादानर्चुश्च। भक्त्या नम्राः आत्ममूर्तयो येषां ते तथोक्ताः। आत्ममूर्तयः स्वकीयाः। तदित्थम्। देव्याः साट्टहाससिंहनादेन समस्तं त्रैलोक्यं त्रिभुवनं संक्षुब्धं दृष्ट्वा प्राप्तसंक्षोभं वीक्ष्य ते सर्वे अमरारयः महिषासुराद्यः दैत्याः सन्नद्धाखिलसैन्याः उदायुधाः सन्तः समुत्तस्थुः योद्धुमुत्थिता अभूवन् इत्यन्वयः। सम्यक् क्षुब्धं संक्षुब्धम्। क्षुब्धशब्देन दध्यादिमथनेन साधनमुच्यते। क्षुभादन्यत्र जृंभितमित्येव भवति इह रूप्यमानात्संक्षुब्धमिव संक्षुब्धम्। यदाहुः। क्षुब्धस्वान्तेति निपातनान्मन्थातिरिक्तविषयः क्षुभितमिति प्राप्नोति तत्र परिहारः। क्षुब्धागिरिनदीत्याद्यमिति। 'क्षुब्धागिरिनदीत्याद्यमुपमानाद्भविष्यति' इति। त्रयो लोकाः त्रैलोक्यम्। चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञ् अमराणाम् अरयः अमरारयः अमराः अरयो येषां ते अमरारयः महिषासुरादिदैत्याः ॥ ३४ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तुष्टुवुरिति। भक्त्या नम्रः अपकृष्टत्वज्ञानवानात्मा शरीरं येषाम्। संक्षुब्धम् आकुलं जातमिति शेषः। अमरारयश्च संक्षुब्धा इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) तुष्टुवुरिति ॥ ३५ ॥ ३४ ॥

(६ दंशोद्धारः) आत्मा अन्तःकरणम्। मूर्तिः शरीरम्। दृष्ट्वेति। क्षुब्धमन्थेति निपातितत्वात्संक्षुब्धमिव संक्षुब्धमित्युपचारात्साधु ॥ ३४ ॥

सन्नद्धाखिलसैन्यास्ते समुत्तस्थुरुदायुधाः। आः किमेतदिति क्रोधादाभाष्य महिषासुरः ॥३५॥

(१ गुप्तवती) ॥ ३५ ॥

(२ चतुर्धरी) सन्नद्धानि सज्जितानि अखिलसैन्यानि येषाम्। समुत्तस्थुः उद्योगं चक्रुः। उदायुधाः उद्यतास्त्राः। आः इत्यव्ययं क्रोधाविष्कारस्यानुकारे ॥ ३५ ॥

(३ शान्तनवी) सन्नद्धाः व्यूढकण्टकाः अखिलाः सैन्याः सैनिकाः येषां सेनाधीश्वराणां ते तथोक्ताः। 'सन्नद्धो वर्मितः सज्जो दंशितो व्यूढकण्टकः' 'सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते'। योद्धुमूर्ध्वीकृतानि आयुधानि यैस्ते उदा-

---

१ 'जयेति च मुदा देवास्तामूचुः सिंहवाहनाम्' इत्थमपि शान्तनवीस्थः पाठः।

युधाः समुत्तस्थुः । 'उदोनूर्ध्वकर्मणि' इत्युक्तेर्नात्रात्मनेपदम् । 'आस्तु स्यात्कोपपीडयोः' । महिषासुरः आः एतत् किम् इति क्रोधात् अभाष्य उक्त्वा ॥ ३५ ॥

(४ नागोजीभट्टी) सन्नद्धेति । युद्धाय सज्जानि धृतसन्नाहानि अखिलसैन्यानि येषाम् । आः इति क्रोधाविष्कारे । अनेन च महिषासुरस्य तमोमयत्वमुक्तम् । दूताप्रेरणात् कस्यचित्सैनिकस्य प्रथममप्रेषणाच्च स्वयमेव क्रोधजमाह । न प्रथममेव युद्धार्थं धावमानाच्च रूपेणापि तमोमयत्वाच्च । अत एव रजःसत्त्वाधिकदेव्यास्तद्धन्तृत्वम् ॥ ३५ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) सन्नद्धेति ३६ ॥ ३५ ॥

(६ दंशोद्धारः) आः किमिति । आ इत्यव्ययं क्रोधाविष्कारे । 'आस्तु स्यात्कोपपीडयोः' ॥ ३५ ॥

अभ्यधावत तं शब्दमशेषैरसुरैर्वृतः । स ददर्श ततो देवीं व्याप्तलोकत्रयां त्विषा ॥ ३६ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ३६ ॥

(२ चतुर्धरी) अभ्यधावत शब्दलक्ष्याभिमुखं गतवान् ॥ ३६ ॥

(३ शान्तनवी) अशेषैरसुरैर्वृतः सन् तं देव्याः शब्दं सिंहनादलक्षणम् अभ्यधावत अभिययौ । धावु गतिशुद्ध्योः । स्वरितेत्त्वादात्मनेपदम् । श्लोकद्वयमेकान्वयं द्रष्टव्यम् । ततः अभिधावनानन्तरं स महिषासुरः तां देवीं ददर्श । कीदृशीं ताम् । त्विषा दीप्त्या तेजसा व्याप्तलोकत्रयाम् ॥ ३६ ॥

(४ नागोजीभट्टी) अभ्यधावतेति स्वरितेत् ॥ ३६ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) अभ्यधेति ३७ ॥ ३६ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ३६ ॥

पादाक्रान्त्यानतभुवं किरीटोल्लिखिताम्बराम् । क्षोभिताशेषपातालां धनुर्ज्यानिःस्वनेन ताम् ॥ ३७ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ३७ ॥

(२ चतुर्धरी) किरीटेनोल्लिखितम् अम्बरं व्योम यया । धनुर्ज्यानिःस्वनेन क्षोभितान्यशेषपातालानि यया ॥ ३७ ॥

(३ शान्तनवी) पादाक्रान्त्या नतभुवं नम्रवसुंधरां किरीटेन उल्लिखिताम्बरां स्पृष्टगगनाम् । धनुर्ज्यायाः निःस्वनेन च क्षोभिताशेषपातालां कम्पितसकलरसातलाम् ॥ ३७ ॥

(४ नागोजीभट्टी) देवीं विशेषयति सार्धेन । पादेति । धनुषो ज्यायाश्च निःस्वनेन । धनुषः केङ्कारः । ज्याया-टङ्कारः ॥ ३७ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) पादाक्रान्त्येति ३८ ॥ ३७ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ३७ ॥

दिशो भुजसहस्रेण समन्ताद्व्याप्य संस्थिताम् । ततः प्रववृते युद्धं तया देव्या सुरद्विषाम् ॥ ३८ ॥

(१ गुप्तवती) समन्ताद्व्याप्य संस्थिताम् इत्यस्योत्तरम् 'अष्टाशीतिसहस्रेण सखीभिः परिवारिताम्' इत्यर्धमधिकम् ॥ ३८ ॥

(२ चतुर्धरी) समन्तात् सर्वतः ॥ ३८ ॥

(३ शान्तनवी) भुजसहस्रेण समन्तात्समन्ततः दिशः दश व्याप्य संस्थितां सम्यगवस्थिताम् । 'मुकुटं किरीटं पुन्नपुंसकम्' धनुर्ज्या धनुषि आरोपिता मौर्वी । समन्तात्समन्तत इत्यर्थे अव्ययम् । 'संस्थाधारे स्थितौ मृतौ' । ततो देवीदर्शनानन्तरं तया देव्या सह सुरद्विषां महिषासुरादीनां युद्धं प्रववृते प्रकर्षेण अवर्तिष्ट ॥ ३८ ॥

(४ नागोजीभट्टी) दिश इति । समन्तात्सर्वतः ॥ ३८ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) दिशो भुजेति ३९ ॥ ३८ ॥

(६ दंशोद्धारः) तत इति ॥ ३८ ॥

शस्त्रास्त्रैर्बहुधा मुक्तैरादीपितदिगन्तरम् । महिषासुरसेनानीश्चिक्षुराख्यो महासुरः ॥ ३९ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ३९ ॥

(२ चतुर्धरी) शस्त्रैरक्षेप्यैः खड्गादिभिः । अस्त्रैः क्षेप्यैः शरादिभिः । शस्त्रास्त्रैः लोहास्त्रैर्वा । 'शस्त्रमायुधलोहयोः' इत्यमरः । बहुधा बहुप्रकारैः । चिक्षुराख्यः चिक्षुरनामा ॥ ३९ ॥

(३ शान्तनवी) कीदृग्युद्धम् । बहुधा उज्झितैः प्रयुक्तैः प्रेरितैः शस्त्रास्त्रैः खड्गबाणादिभिः आदीपितदिगन्तरम् आसमन्ताद्दीपितं द्योतितं दिशामन्तरं मध्यमन्तरालं यस्य यत्र वा तत् तथोक्तम् । क्रियाविशेषणं चैतत्स्यात् । तद्यथा 'आयुधं तु प्रहरणं शस्त्रमस्त्रम्' इत्यभिन्नार्थतयाभ्यधुस्तथापि शस्त्राणि खड्गादीनि करस्थानि । अस्त्राणि तु बाणादीनि मोक्तव्यानि इत्यस्यान्तरभेदः । अथवा 'शस्त्रमायुधलोहयोः' इत्यभिधानात् शस्त्रेण लोहेन कालायसेन निर्मितान्यस्त्राणि तैः । अतश्च सेनाङ्गत्वनिबन्धनैकवद्भावशङ्काप्यपास्ता । शास्त्रैरिति पाठे आयुधशास्त्रे कथितान्यस्त्राणि तैः । यद्वा शस्त्रैस्तत्तद्देवताकैर्मन्त्रैः शिक्षितान्यस्त्राणि । यद्वा शस्त्रस्य लोहस्य इमानि शास्त्राणि लोहमयानि तैः । सेनां नयमानः सेनानीर्महिषासुरस्य सेनानीः सेनाधिपः चिक्षुराख्यः चिक्षुरसंज्ञो महासुरः ॥ ३९ ॥

(४ नागोजीभट्टी) शस्त्रास्त्रैरिति । शस्त्रं केवलम् । मन्त्रयुक्तं यत्तदस्त्रम् ॥ ३९ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) शस्त्रास्त्रैरिति ४० ॥ ३९ ॥

(६ दंशोद्धारः) शस्त्रैरक्षेप्यैः खड्गादिभिः । अस्त्रैः क्षेप्यैर्बाणादिभिः । यद्वा शस्त्रं लोहं तस्यास्त्रैरित्यर्थः । 'शस्त्रमायुधलोहयोः' इत्यभिधानात् शस्त्रैरायुधैः । अस्त्रैराग्नेयादिभिर्वा ॥ ३९ ॥

युयुधे चामरश्चान्यैश्चतुरङ्गबलान्वितः । रथानामयुतैः षड्भिरुदग्राख्यो महासुरः ॥ ४० ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ४० ॥

(२ चतुर्धरी) चामरश्च अन्यैः असुरान्तरैः सहितः । चत्वारि रथनागहयपादातान्यङ्गानि यस्य तेन ऽन्वितः । उदग्राख्य उदग्रनामा ॥ ४० ॥

(३ शान्तनवी) युयुधे । युध संप्रहारे । आत्मनेपदी । संप्रहारो हननम् । अथ च अन्यः चामरः महासुरश्चतुरङ्गबलान्वितः सन् युयुधे संप्रजहार । 'हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्गं स्याच्चतुष्टयम्' । चत्वारि अङ्गानि यत्र बले तेनान्वितः । रथानां षड्भिः अयुतैः अन्वितः रथानां षष्ट्या सहस्रैर्युक्तः उदग्राख्यो महासुरः युयुधे । एकाद्याः संख्या अष्टादशपर्यन्ताः संख्येयेषु वर्तमानास्त्रिलिङ्गाः विशेष्यलिङ्गा भवन्ति । इह षड्भिरित्येतदयुतैरित्यस्य विशेषणं द्रष्टव्यम् । किंच विंशत्याद्यास्तु सर्वाः संख्याः संख्यायां च संख्येये च वर्तमानाः सत्यः एकवचनान्ता एव भवन्ति । किंच संख्यामात्रार्थे वर्तमानाया विंशत्यादेः संख्यायाः द्विवचनबहुवचने अपि भवतः । सरूपाणामेकशेषारम्भात् । द्वे विंशती तिस्रो विंशतयः गवां विंशतयः । इह च षट् अयुतानि षड्भिरयुतैरित्ययुतशब्दस्य एकशेषस्ततो बहुवचनम् । एवमुत्तरत्रापि यथासंख्यं व्युत्पत्तिरनुसंधेया । दशसहस्राण्ययुतम् ॥४०॥

(४ नागोजीभट्टी) युयुधे इति । अन्यैः प्रधानदैत्यैः सहितः चामराख्यः चिक्षुराख्यश्च रथनागहयपादातरूपचतुरङ्गसेनायुतो युयुधे इत्यर्थः ॥ ४० ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) युयुधे इति ४१ ॥ ४० ॥

(६ दंशोद्धारः) रथानामिति । अयुतानां सहस्रेण कोट्येत्यर्थः । 'एकं दशशतं चैव सहस्रमयुतं तथा । लक्षं च नियुतं चैव कोटिरर्बुदमेव च । वृन्दं खर्वो निखर्वश्च शङ्खपद्मौ च सागरः । महापद्मं परार्धं च दशवृद्ध्या यथाक्रमम्' इति गणनात् । एवमग्रेपि ॥ ४० ॥

अयुध्यतायुतानां च सहस्रेण महाहनुः । पञ्चाशद्भिश्च नियुतैरसिलोमा महासुरः ॥ ४१ ॥

(१ गुप्तवती) अयुतं दशसहस्राणि । नियुतं दशलक्षाणि ॥ ४१ ॥

(२ चतुर्धरी) अयुतानां सहस्रेण कोट्या इत्यर्थः । 'एकं दशशतं चैव सहस्रमयुतं तथा । लक्षं च नियुतं चैव कोटिरर्बुदमेव च । वृन्दं खर्वो निखर्वश्च शङ्खपद्मौ च सागरः । अन्त्यं मध्यं परार्धं च दशवृद्ध्या यथाक्रमम्' इति ब्रह्माण्डपुराणे दर्शनात् । पञ्चाशद्भिर्नियुतैः पञ्चकोटिभिः ॥ ४१ ॥

(३ शान्तनवी) महाहनुर्नाम महासुरः रथानाम् अयुतानि यानि तेषामयुतानां सहस्रेण रथायुतसहस्रेण युद्धसाधनेन देव्या सह अयुध्यत । रथानां कोट्या साधनभूतया युद्धमकरोदित्यर्थः । असयः खड्गा इव लोमानि असय एव वा लोमानि यस्य स असिलोमा नाम महासुरश्च रथानां पञ्चाशद्भिर्नियुतैः युद्धसाधनैः देव्या सह अयुध्यत युद्धमकरोत् । दशलक्षाणि नियुतम् । पञ्चाशन्नियुतानि पञ्चकोटयः । रथानां पञ्चभिः कोटिभिरयुध्यतेत्यर्थः । 'द्वौ पञ्च तौ पङ्क्तिः । दशपङ्क्तयः शतम् । दशशतानि सहस्रम् । दश सहस्राण्ययुतम् । दशायुतानि प्रयुतम् । तत्तु लक्षमेव । दशलक्षाणि नियुतमेव । अत एव लक्षादुपरि गणितस्थानं नियुतमुक्तं गणितागमे । लक्षमयं नियुतमिति । एतेन तन्निरस्तम् । यत् 'अयुतं दशसाहस्रं नियुतं स्याद्दशायुतैः' इति । नियुतं दशायुतैरित्येतदमूलप्रमाणमुपेक्ष्यं प्रेक्षावद्भिः । विंशत्याद्याः सदैकत्वे यद्यपि स्युस्तथापि संख्यामात्रेर्थे

वर्तमानानां विंशत्यादीनां संख्यानां द्विवचनबहुवचने अपि भवतः । एकशेषात् । ततश्च पञ्चाशद्भिरित्यत्र बहुवचनं युक्तम्। नियुतैरित्यत्र बहुत्वात् ॥ ४१ ॥

(४ नागोजीभट्टी) अयुध्यतेति । अयुतानामिति नियुतैरिति च तद्गतबहुत्वविवक्षया बहुवचनम् । एवमग्रेपि। 'एकं दशशतं चैव सहस्रमयुतं तथा । लक्षं च नियुतं चैव कोटिरर्बुदमेवच । वृन्दं खर्वो निखर्वश्च शङ्खपद्मौ च सागरः। अन्त्यं मध्यं परार्धं च दशवृद्ध्या यथाक्रमम्' इति ब्रह्माण्डे ॥ ४१ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) अयुध्यतेति ४२ ॥ ४१ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ४१ ॥

अयुतानां शतैः षड्भिर्बाष्कलो युयुधे रणे । गजवाजिसहस्रौघैरनेकैः परिवारितः ॥ ४२ ॥

(१ गुप्तवती) एवं 'गजवाजिसहस्रौघैरनेकैरुग्रदर्शनः । उग्रश्चात्युग्रवीर्यश्च त्रिनेत्रश्च महाबलः' इति चरणत्रयमधिकम् ॥ ४२ ॥

(२ चतुर्धरी) अयुतानां षड्भिः शतैः षष्टिलक्षैः रथानामित्यनुवर्तते । गजवाजिसहस्राणामोघैर्वृन्दैः ॥ ४२ ॥

(३ शान्तनवी) रणे युद्धे बाष्कलो नाम महासुरः अयुतानां षड्भिः शतैः युयुधे । रथानां यानि अयुतानि षड्भिः शतैर्गुणितानि षष्टिलक्षाणि तैः साधनैः देव्या समं बाष्कलो युद्धं चकार । तस्मिन्युद्धे उग्रदर्शनो नाम महासुरः अनेकैर्गजवाजिसहस्रौघैश्च रथानां कोट्या च वृतः परिवेष्टितः सन् देव्या समम् अयुध्यत। गजाश्च वाजिनश्च भूयांसः गजवाजि । सेनाङ्गत्वात् द्वन्द्वैकवद्भावः । गजवाजिनो भूयांसः सहस्राणि अपरिमितानि तेषामोघाः समूहाः अनेके अपरिमिताः तैः ॥ ४२ ॥

(४ नागोजीभट्टी) अयुतानामिति । गजवाजीत्यतो बिडालसैन्यम् ॥ ४२ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) अयुतानामिति ४३ ॥ ४२ ॥

(६ दंशोद्धारः ॥ ४२ ॥

वृतो रथानां कोट्या च युद्धे तस्मिन्नयुध्यत। बिडालाख्योऽयुतानां च पञ्चाशद्भिरथायुतैः॥४३॥

(१ गुप्तवती) बिडालाख्य इति । बिडालाक्ष इति पाठ एव मुख्यः । वामनादिपुराणेषु 'दुर्धरो दुर्मुखश्चैव बिडालनयनस्तथा' इत्यादिदर्शनात् आख्येतिपाठे नामैकदेशपरतया व्याख्येयम् । एवं बिडालस्यासिना कायादित्युत्तराध्यायप्रयोगोपि । अयुतानां पञ्चाशदयुतानि पञ्चाब्जानि । शतकोटिपञ्चकेनेतियावत् ॥ ४३ ॥

(२ चतुर्धरी) रथानां च कोट्या वृतः परिवारितः परिवारितनामाऽयुध्यतेत्यन्वयः । बिडालस्याक्षिणी इवाक्षिणी यस्य स बिडालाक्षः । बिडाल इत्याख्या यस्येति केचित् । तन्न 'दुर्धरो दुर्मुखश्चैव बिडालनयनोऽपरः' इति वामनपुराणवचनात् । अथेत्यानन्तर्ये ॥ ४३ ॥

(३ शान्तनवी) वृतः परिवेष्टितः । अथच रथानां कोट्या वृतः । कोटिः संख्याविशेषः । कोटिरर्बुदसंज्ञा संख्या । प्रयुतसंज्ञं लक्षम् । अर्बुदसंज्ञा कोटिरिति ह्याहुः । अथ तत्र संयुगे संग्रामे बिडालाख्यः बिडालो नाम महादैत्यः रथानां पञ्चाशद्भिरयुतैः पञ्चभिर्लक्षैः ॥ ४३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) वृत इति । अथ तेषां वधानन्तरम् । अयुतानां पञ्चाशद्भिरयुतैः परिवारितो बिडालनामा तत्र संयुगे युयुधे इत्युत्तरश्लोकेनान्वयः । 'दुर्धरो दुर्मुखश्चैव बिडालनयनस्तथा' इति वामनपुराणेपि बिडालनयनशब्दो योगरूढो न केवलं यौगिकः । प्रकृते च नामैकदेशे नामग्रहणम् । अतएव बिडालस्यासिनेति वक्ष्यमाणं संगच्छते ॥ ४३ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) वृतो रथानामिति ४४ ॥ ४३ ॥

(६ दंशोद्धारः) बिडालाक्ष इति पाठः । 'बिडालनयनोऽपर' इति वामनपुराणात् । बिडालस्यासिनेति नामैकदेशग्रहणम् । बिडालाख्य इति क्वचित् ॥ ४३ ॥

युयुधे संयुगे तत्र रथानां परिवारितः । अन्ये च तत्रायुतशो रथनागहयैर्वृताः ॥ ४४ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ४४ ॥

(२ चतुर्धरी) रथानामयुतानां च पञ्चाशद्भिरयुतैः । पञ्चाब्जकोटिभिरित्यर्थः । परिवारितो वेष्टितः । संयुगे रणे । अन्ये च चण्डमुण्डरक्तबीजादयः । अयुतशो लक्षयुता लक्षसंख्याका वा ॥ ४४ ॥

---

१ 'बिडालाख्यो महादैत्यः' इति शान्तनवीपाठः । 'बिडालाक्षः' इत्यपि पाठः केश्चिद्व्याख्यातः ।

(३ शान्तनवी) परिवारितः परिवेष्टितः सन् देव्या सह समं युयुधे युद्धं चकार ।

(वृतः कालो रथानां च रणे पञ्चाशतायुतैः ।
युयुधे संयुगे तत्र तावद्भिः परिवारितः ॥ ४५ ॥

कालनामा महादैत्यः रणे रथानां पञ्चाशतायुतैः पञ्चशतसंख्यागुणितैस्तैरयुतैः पञ्चभिर्लक्षैः वृतो वेष्टितः युयुधे । अपिच स एव तत्र संयुगे युद्धे तावद्भिरेव हस्तिभिः वाजिभिः पदातिभिश्च सेनाङ्गैः प्रत्येकं पञ्चाशल्लक्षैः परिवारितः सन् देव्या समं युयुधे ॥४५॥) तत्र संयुगे युद्धे अन्ये च चिक्षुरादिभ्योऽपरे ये असुरास्तत्र तेषु महासुरा अयुतशः अयुतैरयुतैः दशसहस्रैः रथनागहयैः करणैर्वृताः परिवेष्टिताः सन्तः देव्या सह युयुधुः । चक्षिङो ङित्करणतोऽनुदात्तेत्त्वनिमित्तात्मनेपदस्यानित्यत्वात्परस्मैपदम् । अन्यथात्र युयुधिरे इत्येव न्याय्यम् । युध्यतेरनुदात्तेत्त्वात् । इह अन्ये च तत्रेति निर्धारणे सप्तमी । ये चिक्षुरादिभ्योऽन्ये असुराः सन्ति तत्र तेषु महासुरा इति यत्तदोरर्थतो नित्यः संबन्धः । परितो यस्तत्र शब्दः स संयुगे इत्येतदपेक्षयाधिकरणसप्तम्यन्तः । अयुतश इति । 'संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्' इति कारकवाचिनः संख्याशब्दात् वीप्सायां शस्प्रत्ययः । रथैः सहिताः नागाः गजाः रथनागाः रथनागैः सहिताः हयाः रथनागहयास्तैः । समानाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यानमुत्तरपदलोपश्चेति समासः । अन्यथा रथाश्च नागाश्च हयाश्चेति द्वन्द्वे तु रथनागहयमिति सेनाङ्गत्वादेकवद्भावः स्यात् ॥ ४४ ॥

(४ नागोजीभट्टी) युयुधे इति स्पष्टम् ॥ ४४ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) युयुधे संयुगे इति ४५ ॥ ४४ ॥

(६ दंशोद्धारः) अन्ये चेति । तस्मिन् बिडालाख्ये महिषासुरे वा युध्यमाने इति शेषः । रथैः सहिता नागा रथनागास्तैः सहिता हयाः । द्वन्द्वे तु सेनाङ्गत्वादेकवत्स्यात् ॥ ४४ ॥

युयुधुः संयुगे देव्या सह तत्र महासुराः । कोटिकोटिसहस्रैस्तु रथानां दन्तिनां तथा ॥ ४५ ॥

(१ गुप्तवती) कोटिकोटिसहस्रं परार्धमेव । तत्संख्याकैरप्यनेकैः रथादिभिः प्रत्येकं युक्तो महिषासुरः ॥ ४५ ॥

(२ चतुर्धरी) कोटिकोटिसहस्रैः कोट्या कोटिसहस्रैः । परार्धैरिति यावत् । रथानां दन्तिनां हयानां च कोटिकोटिसहस्रैरित्यर्थः ॥ ४५ ॥

(३ शान्तनवी) महिषासुरस्तु तत्र युद्धे रथानां दन्तिनां हयानां च प्रत्येकं कोटिकोटिसहस्रैर्वृतः परिवेष्टितः सन् तया देव्या सह योद्धुमवहितोऽभूत् । कोट्या गुणिता कोटिः कोटिकोटिः । कोटिकोट्या गुणितानि सहस्राणि कोटिकोटिसहस्राणि तैः । चकारात्पदातिनामपि तावद्भिरेव कोटिकोटिसहस्रैर्वृतः इत्यवगन्तव्यम् ॥ ४५ ॥

(४ नागोजीभट्टी) युयुधुरिति । अस्य पूर्वेणान्वयः । अनुदात्तेत्त्वलक्षणतङोऽनित्यत्वात्परस्मैपदम् । उत्तरार्धमु त्तरान्वयि ॥ ४५ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) युयुधुः संयुगे देव्येति ४६ ॥ ४५ ॥

(६ दंशोद्धारः) युयुधुरिति त्वनुदात्तेत्त्वप्रयुक्तात्मनेपदानित्यत्वात्परस्मैपदम् ॥ ४५ ॥

हयानां च वृतो युद्धे तत्राभून्महिषासुरः । तोमरैर्भिन्दिपालैश्च शक्तिभिर्मुसलैस्तथा ॥ ४६ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ४६ ॥

(२ चतुर्धरी) तोमरैः सर्वलानामभिः । भिन्दिपालैः हस्तिवधकशरैः । शक्तिभिः शल्यैः । मुसलैर्जयदण्डैश्च ॥ ४६ ॥

(३ शान्तनवी) संयुगे युद्धे चिक्षुराद्याः सर्वेऽपि महासुराः तोमराद्यैरायुधैः साधनैः देव्या समं युयुधुः । चक्षिङो ङित्करणाल्लिङ्गादात्मनेपदानित्यत्वात्परस्मैपदम् । अन्यथा युयुधिरे इत्येव स्यात् । युधेरनुदात्तेत्त्वात् । 'सर्वला तोमरोऽस्त्रियाम्' स्तोम्यन्ते श्लाघ्यन्ते तोमराः । स्तोम श्लाघायाम् । 'भिन्दिपालः सृगस्तुल्यौ' । भिन्दतः शत्रून् प्रयोक्तारं पालयति भिन्दिपालः हस्तक्षेप्यो लगुडः । 'कासूसामर्थ्ययोः शक्तिः' । कासूर्नामायुधविशेषः । 'अयोग्रं मुसलोऽस्त्री स्यात्' । मुस्यते खण्ड्यतेऽनेन मुसलम् ॥ ४६ ॥

(४ नागोजीभट्टी) हयानां चेति । रथदन्तिहयानां प्रत्येकं कोटिकोटिसहस्रसंख्यायुतो महिषस्तत्राभूदित्यर्थः । उत्तरान्वयि । भिन्दि इति दन्त्यान्तः ॥ ४६ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) हयानां चेति ४७ ॥ ४६ ॥

---

१ इदं पद्यं केवलं शान्तनव्यामेव व्याख्यातं नान्यैष्टीकाकारैः ।

(६ दंशोद्धारः) तोमरैरिति । तोमरैः सर्वलादिभिः । भिन्दिपालैः। क्षेपर्णाभिः शक्तिभिः शल्यैः । मुसलैरयोग्रदण्डैः परशुभिः कुठारैः । पट्टिशैर्विस्तीर्णखङ्गैः ॥ ४६ ॥

युयुधुः संयुगे देव्या खङ्गैः परशुपट्टिशैः । केचिच्च चिक्षिपुः शक्तीः केचित्पाशांस्तथापरे॥ ४७ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ४७ ॥

(२ चतुर्धरी) परशुभिः कुठारिकाभिः । पट्टिशैः खङ्गविशेषैः । मुशलपट्टिशौ दन्त्यमध्यान्तौ तालव्यमध्यान्तावपि। महापट्टिसभल्लभववाणगुरुमुसललंविनीति(?)भट्टिस्मरणात् । 'वंशः करीशकमुशलमिति' । 'पट्टिश पाशका-पाशत्रश्योशा' इति वोष्मभेदात् (?)॥ ४७ ॥

(३ शान्तनवी) खण्डयति भिनत्ति खङ्गः द्विधारः करवालोऽसिरित्यर्थः । परान् श्यन्ति तनूकुर्वन्ति परशवः कुठारभेदाः । 'पट्टिः क्षेत्रादिविन्यासे हिंसास्त्राधारयोरपि' । पट्टिर्धाराविशेषोऽस्त्यस्मिन् पट्टिशः । लोमादित्वात् शः । परशुभिः सहिताः पट्टिशाः परशुपट्टिशाः तैः । परशवश्च पट्टिशाश्च आयुधविशेषा इति द्वन्द्वे तु सेनाङ्गत्वात् द्वन्द्वैकवद्भावः स्यात् । ततो युद्धप्रवृत्तेरनन्तरं केचिन्महासुराः देवीं हन्तुं शक्तीश्चिक्षिपुः । क्षिप प्रेरणे । आचिक्षिपुरिति पाठे प्रत्योक्तुमाकृष्टवन्तः । तथा केचिद्देवीं हन्तुं पाशांश्चिक्षिपुः पाशान् प्रेरितवन्तः ॥ ४७ ॥

(४ नागोजीभट्टी) युयुधुरिति । केचिद्दैत्या इति शेषः । अपरं इत्युत्तरान्वयि ॥ ४७ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) युयुधुः संयुगे देव्या खङ्गैरिति ४८ ॥ ४७ ॥

(६ दंशोद्धारः) केचिच्चेति । प्रचक्रमुः उद्यममित्यध्याहारः । उद्यमं प्रकर्षेण चक्रुरित्यर्थः । तेनाकर्मकत्वाभावात् 'प्रोपाभ्याम्' इत्यात्मनेपदं न । यद्वा प्रेत्युपसर्गप्रतिरूपकमव्ययं न तूपसर्गः ॥ ४७ ॥

देवीं खङ्गप्रहारैस्तु ते तां हन्तुं प्रचक्रमुः । सापि देवी ततस्तानि शस्त्राण्यस्त्राणि चण्डिका॥ ४८॥

(१ गुप्तवती) ॥ ४८ ॥

(२ चतुर्धरी) प्रचक्रमुः प्रक्रान्ताः ॥ ४८ ॥

(३ शान्तनवी) तथैव अपरे केचित्तु खङ्गप्रहारैर्देवीं हन्तु प्रचक्रमुः। आदिकर्मणि प्रयोक्तव्ये 'प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्' इत्यात्मनेपदेन भाव्यमितिचेत् । उच्यते । पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते । पश्चादुपसर्गेणेत्यादिकर्मणि वृत्तिः । अथवा नायं प्र इत्युपसर्गः तर्हि प्रोपसर्गप्रतिरूपकः अव्ययाख्यः । अन्यथा प्रचक्रमिरे इत्यात्मनेपदमेव स्यात् । ततः सा देवी विजिगीषमाणा चण्डिकापि निजान्स्यात्मीयानि शस्त्राणि खङ्गादीनि अस्त्राणि च बाणादीन्यायुधानि वर्षति प्रवर्तयति तच्छीलेति तथोक्ता सती तानि महासुरप्रवर्तितानि प्रयुक्तानि शस्त्राणि खङ्गादीनि अस्त्राणि च बाणादीन्यायुधानि ॥ ४८ ॥

(४ नागोजीभट्टी) देवीमिति । अपरे तु ते प्रसिद्धदैत्या इत्यर्थः । 'प्रोपाभ्याम्' इत्यात्मनेपदं न । छान्दसत्वात्॥ ४८॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) देवीं खङ्गेति ४९ ॥ ४८ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ४८ ॥

लीलयैव प्रचिच्छेद निजशस्त्रास्त्रवर्षिणी । अनायस्तानना देवी स्तूयमाना सुरर्षिभिः ॥ ४९ ॥

(१ गुप्तवती) अनायस्तम् आयासजन्यविकारमप्राप्तम् आननं यस्याः सा ॥ ४९ ॥

(२ चतुर्धरी) अनायस्तानना अविकृतमुखी । 'आयस्तस्तेजिते क्षिप्ते क्लेशिते कुपिते हते' इत्यभिधानात् ॥ ४९ ॥

(३ शान्तनवी) लीलयैव प्रचिच्छेद द्वेधा चकार खण्डयामास । छिदिर् द्वैधीकरणे । हलादिः शेषे पुनः प्रसङ्गनिवृत्तानात्सिद्धमिति प्रसक्तोपि । ननु किं हलादिः शेषः नावयवावयवः । समुदायावयवो भवतीति वचनात् । शस्त्राण्यस्त्राणि चण्डिकेति पाठे अन्तरेणापि चकारं चार्थोऽर्थतः क्वचिल्लभ्यते । यथा अहरहर्नयमानोपि गामश्वं पुरुषं पशुव्रजं वैवस्वतो न तृप्यतीति वाक्ये । अथवा शस्त्राण्यस्त्राणि चाम्बिका इति पाठः । 'शस्त्राण्यस्त्राणि चेश्वरी' इति तु क्वचित्पाठः । लीला हेलाविलासः खेला क्रीडा वा तथा । अनायस्तमखिन्नमम्लानम् आननं मुखं यस्याः सा तथोक्ता देवी विजिगीषमाणा सर्वैर्ब्रह्मादिभिर्ऋषिभिर्वसिष्ठादिभिश्च । यद्वा नारदादिभिः सुरर्षिभिः स्तूयमाना ईश्वरी च भगवती असुराणां देहेषु । यद्वा असुरेषु असुरसंबन्धिषु देहेषु शस्त्राणि खङ्गादीनि । अस्त्राणि बाणादिन्यायुधानि ॥ ४९ ॥

(४ नागोजीभट्टी) लीलयैवेति । आयासरहितानना ॥ ४९ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) लीलयैवेति ५० ॥ ४९ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ४९ ॥

मुमोचासुरदेहेषु शस्त्राण्यस्त्राणि चेश्वरी । सोऽपि क्रुद्धो धुतसटो देव्या वाहनकेसरी ॥ ५० ॥

(१ गुप्तवती) धुताः कम्पिताः सटाः केसराणि ग्रीवा वा यस्येति यावत् ॥ ५० ॥

(२ चतुर्धरी) धुतसटः कम्पितकेसरः । दन्त्यमध्यस्तालव्यमध्यश्च । केशरः केसरोऽपीति द्विरूपात् । केसरी सिंहः ॥ ५० ॥

(३ शान्तनवी) मुमोच प्रयुक्तवती प्रेरितवती । ईश्वरस्य स्त्री ईश्वरी । यद्वा 'अश्नोतेराशुकर्मणि वरट् चेचोपधायाः' इति । ईश्वरी विश्वव्यापिका भगवतीत्यर्थः । स प्रसिद्धः देव्याः वाहनीभूतः केसरी सिंहोऽपि क्रुद्धः धुतसटः कम्पितस्कन्धकेसरः सन् ॥ ५० ॥

(४ नागोजीभट्टी) मुमोचेति । उत्तरार्धमुत्तरान्वयि । धुताः कम्पिताः सटा येन ॥ ५० ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) मुमोचासुरेति ५१ ॥ ५० ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ५० ॥

चचारासुरसैन्येषु वनेष्विव हुताशनः । निःश्वासान्मुमुचे यांश्च युध्यमाना रणेऽम्बिका ॥ ५१ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ५१ ॥

(२ चतुर्धरी) ॥ ५१ ॥

(३ शान्तनवी) असुरसैन्येष्विति । असुरसैन्येषु चचार प्रससार परिबभ्राम । केषु क इव । वनेषु हुताशनोऽभिरिव । सिंहः क्रोधेन ज्वलद्रूपत्वाद्धुताशन इव । हुताशनसादृश्यं सिंहस्य वर्णितम् । यथाच वनानि वनाग्निदग्धानि भस्मीस्युस्तथा दैत्यसैन्यान्यपि देवीवाहनीभूतसिंहरोषानलदग्धानि भवेयुरिति दैत्यसैन्यानां वनसादृश्यं द्रष्टव्यम् । 'क्रुद्धः कण्ठीरवो गर्जन्नुज्ज्वलोज्ज्वलदीधितिः । उद्भ्रमन्निव सज्वालमज्वालि ज्वलनं युधि' इति भावः । 'व्रतिनस्तु सटा जटा' इत्यभिधानात् । व्रतिनः शिखा सटेत्युच्यते । इह तु सटेव सटा इत्युपमानात् धुताः सटा येन स तथोक्त इति सटाप्रयोगसिद्धिः । अम्बिका चण्डिका रणे संग्रामे महासुरैः समं युद्धयमाना सती यान् यान् यानेव यावत एव निःश्वासान् उच्छ्वासान् मुमुचे उज्झितवती ५१॥

(४ नागोजीभट्टी) चचारेति । उत्तरार्धमुत्तरान्वयि । यान् यावतः ॥ ५१ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) चचारासुरेति ५२ ॥ ५१ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ५१ ॥

त एव सद्यः संभूता गणाः शतसहस्रशः । युयुधुस्ते परशुभिर्भिन्दिपालासिपट्टिशैः ॥ ५२ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ५२ ॥

(२ चतुर्धरी) ते निःश्वासा एव गणाः संभूता इत्यन्वयः सद्यस्तत्क्षणात् ॥ ५२ ॥

(३ शान्तनवी) ते एव तावन्त एव निःश्वासाः प्रत्येकं सद्यः तस्मिन्नेव क्षणे सहस्रशः गणाः चण्डिकागणाः संभूताः समुद्भवन्त । इह गणाः शताधिकं सहस्रं चेद्विवक्षिताः स्युस्तदा शतसहस्रम् । एकादशशतानि । शतसहस्रं शतसहस्रमिति वीप्सायां शतसहस्रशः । 'संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्' शस् । अथ च गणाः शतगुणितानि सहस्राणि शतं वा सहस्राणि स्युस्तदा शतसहस्राणि लक्षमित्यर्थः । शतसहस्राणि शतसहस्राणि शतसहस्रशः । लक्षशतगुणाः समुत्पन्ना इत्यर्थः । ते रणे देवीरोषनिःश्वासजाः गणाः युध्यध्वं युध्यध्वमिति देव्या उपबृंहिताः प्रोत्साहिताः परशुभिर्भिन्दिपालासिपट्टिशैः आयुधैः असुरगणान् नाशयन्तः महासुरैः समं युयुधुः । चक्षिङो ङित्करणात् ज्ञापकात् । 'अनुदात्तङितः' इत्यात्मनेपदनित्यत्वात् युयुधिरे इत्यात्मनेपदमेव स्यात् । भिन्दिपालैः सहिता असयः खड्गाः तैश्च सहिताः पट्टिशाः तैः । द्वन्द्वे तु सेनाङ्गत्वादेकवचनत्वं स्यात् ॥ ५२ ॥

(४ नागोजीभट्टी) त एवेति । तावन्त एवेत्यर्थः । एकैकनिःश्वासादेकैको गणः संभूत इत्यर्थः । ते गणाः ॥५२॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) त एव सद्य इति ५३ ॥ ५२ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ५२ ॥

नाशयन्तोऽसुरगणान्देवीशक्त्युपबृंहिताः । अवादयन्त पटहान् गणाः शङ्खांस्तथापरे ॥ ५३ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ५३ ॥

(२ चतुर्धरी) ते गणाः देव्याः शक्त्याः प्रभावेण उपबृंहिताः आप्यायिताः । अवादयन्त इति क्वचित्पाठः । तत्र युयुधुरिति संबन्धः ॥ ५३ ॥

(३ शान्तनवी) बृहि वृद्धौ । उपपूर्वः प्रोत्साहने वृद्ध्युत्कर्षे वा वर्तते । देवीशक्त्यपबृंहितानिति केचित्पठन्ति तत्रा अपपूर्वो बृहिर् वृद्धिवाची । ते गणाः देवीसामर्थ्यात्क्षीणानसुरगणान् नाशयन्तः युयुधुरित्यर्थः । अस्मिन्पाठे गणानां शौर्योत्कर्षो नास्ति । यतो देवीशक्त्युपबृंहिता एवासुरगणान् नाशयन्तो युयुधुः । युद्धे महोत्सवे इव तस्मिन् युद्धमहोत्सवे देव्याः गणाः पटहानानकानवादयन्त वादितवन्तः । वदेर्ण्यन्ताल्लङि 'णिचश्च' इत्यात्मनेपदम् । 'आनकः पटहोऽस्त्री स्यात्' । तथा अपरे गणाः शङ्खान् अवादयन्त प्रदध्मुः ॥ ५३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) नाशयन्त इति । देवीप्रभावेणाप्यायिताः अवादयन्त । वादितवन्त इत्यर्थः । गणाः केचिदिति शेषः ॥ ५३ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) नाशयन्त इति ५४ ॥ ५३ ॥

(६ दंशोद्धारः) आवादयन्तः पटहानिति पाठः क्वचित् । आ समन्ताद्वादयन्त इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

मृदङ्गांश्च तथैवान्ये तस्मिन्युद्धमहोत्सवे । ततो देवी त्रिशूलेन गदया शक्तिवृष्टिभिः ॥ ५४ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ५४ ॥

(२ चतुर्धरी) युद्धमेव महोत्सवः । वीराणां हर्षावहत्वात् । शक्तीनां वृष्टिभिर्वर्षणैः ॥ ५४ ॥

(३ शान्तनवी) तथा अन्ये च गणाः मृदङ्गान् मुरजान् अवादयन्त । युद्धमहोत्सव इत्यनेन गणानां रणोन्मुखत्वेन शौर्योत्कर्षः संग्रामविजयित्वं च सूच्यते । उत्सूते सुखमुत्सवः । महानुत्सवो महोत्सवः । ततः रणोत्सवोत्साहकारणपटहादिवादनादनन्तरं देवी त्रिशूलेन गदया शरवृष्टिभिः ॥ ५४ ॥

(४ नागोजीभट्टी) मृदङ्गांश्चेति । युद्धमेव महोत्सवो वीराणां हर्षत्वात् । शक्तीनां वृष्टिभिर्वर्षैरित्यर्थः ॥ ५४ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) मृदङ्गांश्चेति ५५ ॥ ५४ ॥

(६ दंशोद्धारः) युद्धमेव महोत्सवः वीराणां हर्षजनकत्वात् ॥ ५४ ॥

खड्गादिभिश्च शतशो निजघान महासुरान् । पातयामास चैवान्यान्घण्टास्वनविमोहितान् ॥ ५५ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ५५ ॥

(२ चतुर्धरी) ॥ ५५ ॥

(३ शान्तनवी) खड्गादिभिश्च संग्रामसाधनैरायुधैः शतशः शतैः शतैः महासुरान् निजघान नितरां जिहिंस। आदिशब्देन पट्टिशपरशुकुन्तमुद्गरमुसलकर्तरीकरवालिकाभिन्दिपालपरिघशङ्कुतोमरवज्रशक्तिपाशचक्राद्यायुधानि गृह्यन्ते । अथ देवी घण्टास्वनविमोहितान् घण्टानिर्घोषमूर्च्छितान् अन्याम् असुरान् भुवि पातयामास प्रभ्रंशयामास ॥ ५५॥

(४ नागोजीभट्टी) खड्गेति स्पष्टम् ॥ ५५ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) खड्गादिभिश्चेति ५६ ॥ ५५ ॥

(६ दंशोद्धारः) पातयामासेति ॥ ५५ ॥

असुरान् भुवि पाशेन बद्ध्वा चान्यानकर्षयत् । केचिद्द्विधा कृतास्तीक्ष्णैः खड्गपातैस्तथापरे ॥ ५६ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ५६ ॥

(२ चतुर्धरी) अकर्षयत् आकृष्टवती । कृषेश्चौरादिकाद्रूपम् । अकर्षतेति वा पाठः ॥ ५६ ॥

(३ शान्तनवी) अथ च देवी अन्यान् असुरान्पाशेन अकर्षयच्च आकृष्टवती । कृषेश्चौरादिकात्स्वार्थे णिचि लङि रूपम्। ननु च नायं पठ्यते चुरादौ । यत्तु 'कर्षत्याकर्षणेशे तु कर्षते कृषतीत्युभे' इत्येवं पठ्यते । एवं तर्हि भ्वादेः, कर्षतेः कर्षणं कर्षः कर्षमकरोत् अकर्षयत् । तत्करोतीति णिच् ।। देव्यास्तीक्ष्णैः खड्गपातैः केचिन्महासुराः द्विधा कृताः द्विधा खण्डिताः। तथा अपरे असुराः देव्या गदया कृतेन निपातेन विपोथिताः सन्तः भुवि भूमौ शेरते शयितवन्त इत्यर्थः । लङो ङः । 'आत्मनेपदेष्वनतः' 'शीङो रुट्' 'शीङः सार्वधातुके गुणः' ॥ ५६ ॥

(४ नागोजीभट्टी) असुरानिति । अकर्षयदिति कृषेश्चौरादिकाल्लङ् । अपर इत्युत्तरान्वयि ॥ ५६ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) असुरानिति ५७ ॥ ५६ ॥

(६ दंशोद्धारः) अकर्षतेत्यात्मनेपदमार्षम् । अकर्षयदिति पाठे चौरादिकस्य रूपम् केचिदिति ॥ ५६ ॥

---

१ 'शक्तिऋष्टिभिः' इति पाठो नागोजीभट्टीसंमतः । २ 'चान्यानकर्षत' इति चतुर्धरीसंमतः पाठः ।

विपोथिता निपातेन गदया भुवि शेरते । वेमुश्च केचिद्रुधिरं मुसलेन भृशं हताः ॥ ५७ ॥

(१ गुप्तवती) विपोथिताः आघातेनाधः पतिताः शेरते दीर्घतन्द्रया । वेमुरित्यादि छान्दसशब्दनिर्णयो वैयाकरणः शान्तनव्यादिटीकातोऽवसेयः ॥ ५७ ॥

(२ चतुर्धरी) गदया विपोथिताः आमर्दिताः सन्तो निपातेन भुवि शेरते इत्यन्वयः । अथवा गदया यो निपातो निपतनं तेन । यद्वा गदयेति षष्ठ्यर्थे तृतीया । गदया निपातेन आघातेनेत्यर्थः । वेमुरुद्गिरन् । वाधितेपि सर्वे विधयः छन्दसि विकल्पन्त इति नानानिर्दिष्टस्यानित्यत्वाद्वा । 'न शसददवादि' इत्यादिना एत्वमभ्यासलोपनिषेधो न भवति । यद्वा निरोष्ठ्यो वकारोऽन्योऽस्ति तस्येदं रूपम् । सूत्रे निर्दिष्टो दन्त्य इति 'उद्रेमुस्तत्र रुधिरं वलिनोऽन्ये निराकृताः' इत्यत्रापि भृशं दृढं हतास्ताडिताः ॥ ५७ ॥

(३ शान्तनवी) विपोथिता इति । पुथ हिंसायाम् । दिवादिः । यदभ्यधुः । 'पुथ्येत्पुंथति हिंसार्थे भाषार्थे पोथयेदिति' । विविधं पोथनं विहननं पोथः स जातो येषां विपोथिताः । संजातविघाता इत्यर्थः । यद्वा विविधः पोथः विघातो येषां ते विपोथाः विपोथाः कृताः विपोथिताः । 'तत्करोति' इति णिचि कर्मणि क्तः । ननु च पुथ्यतेर्णिचि कर्मणि क्तः । ननु च पुथ्यते-रुदुपधत्वान्नपुंसके भावे क्ते कृते क्त्वनिषेधपक्षे पोथितमिति स्यात् । ततश्च विविधं पोथितं पोथनं विहननं येषां ते इति बहुव्रीहौ वाहिताग्न्यादित्वान्निष्ठान्तस्य परनिपाते विपोथिताः स्युः न स्युः । यतः 'उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम्' इति शविकरणानामेवोदुपधानां तत्र सूत्रे ग्रहणं नान्येषामित्यभ्युपजग्मुः । यद्वा विपुंथिता इति पाठे पुथ हिंसासंक्लेशनयोः भ्वादिः । कर्मणि क्तः विपुथिता विहिंसिताः संक्लेशिताः क्लेशिताः । वधिता इति यावत् । केचिच्च महासुराः देव्या मुसलेन भृशम् अत्यर्थं हताः ताडिताः रुधिरं रक्तं वेमुः उज्जगरुः । वेमुरिति 'अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि' इत्वम् उद्गिरणं वमस्य इति निषेधादेत्वाभ्यासलोपौ न स्तः इत्याहुः । तनश्च ववमुः इत्येवं भवितव्यम् । अत्र समादधुः । 'न शसददवादिगुणानाम्' 'अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्न शसददवादिगुणानां लिटि' इत्येकयोगे कर्तव्ये योगविभागादस्यानित्यत्वमिति । ततः वेमुरित्यपि क्वचित् साधु स्यादिति ॥ ५७ ॥

(४ नागोजीभट्टी) विपोथिता इति । अपरे गदया विपोथिता आमर्दिताः निपातेन निपतनेन भुवि शेरत इत्यन्वयः । वेमुरिति छान्दसम् ॥ ५७ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) विपोथिता इति ५८ ॥ ५७ ॥

(६ दंशोद्धारः) गदया विपोथिता निपातेन शेरते गदारूपेण निपातेन वा । कर्मणि घञ् । षष्ठ्यर्थे वा तृतीया । गदया निपातेन विपोथिता इत्यन्वयः । वेमुश्चेति । वेमुरुद्गीर्णवन्तः । वादित्वादेत्वाभ्यासलोपनिषेधस्तु न । छन्दसि सर्वविधीनां विकल्पनात् । यद्वा 'न शसददवादिगुणानाम्' इति वक्तव्ये आदिग्रहणमुपदेशे यो वादिरित्यर्थलाभाय तत् । अनुबन्ध एकारान्त इति पक्षेऽस्यावादित्वेन वकारात्प्राक् एकारप्रश्लेषेण वा वादित्वाभावादिह निषेधो नेति भागवृत्तिमते । मतान्तरेऽपि 'अत एकहल्मध्येऽनादेशादिशसददवादिगुणानाम्' इति वक्तव्ये योगविभागसामर्थ्यादस्यानित्यत्वं बोध्यम् । केचित्तु वमिमोष्ठ्यादिमाहुस्तर्ताश्रमूलम् । जग्धं गीर्णं वान्तमित्यादौ दन्त्योष्ठ्यपाठस्यैव निर्विवादत्वात् ॥ ५७ ॥

केचिन्निपतिता भूमौ भिन्नाः शूलेन वक्षसि । निराकृताः शरौघेण कृताः केचिद्रणाजिरे ॥५८॥

(१ गुप्तवती) ॥ ५८ ॥

(२ चतुर्धरी) ॥ ५८ ॥

(३ शान्तनवी) केचिच्च महासुराः देव्या शूलेन वक्षसि भिन्नाः विदारिताः सन्तः भूमौ निपतिताः न्यपतन् । केचित् शैलानुकारिणः शैलान् स्वगात्रपरिमाणतः अनुकुर्वाणाः पर्वतायमानाः त्रिदशानां देवानाम् अर्दनाः अर्दयितारः हिंसकाः असुराः रणाजिरे रणस्याग्रे देव्या प्रत्युक्तेन निरन्तरं शरौघेण अविच्छिन्नबाणव्यूहेन कृताः छिन्नाः विद्धाः त्यक्तचेष्टाः प्राणान् असून् मुमुचुः व्यमुञ्चन् । शराणामोघः शरौघः तेन शरौघेण । 'कुमति च' इति णत्वम् । निरन्तराः शराः तेषामोघः समूहः तेन निरन्तरशरौघेण ॥ ५८ ॥

(४ नागोजीभट्टी) केचिदिति । शूलेन वक्षसि भिन्नाः भूमौ निपातिताः निपेतुरित्यन्वयः । उत्तरार्धमुत्तरान्वयि ५९

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) केचिन्निपतिता इति ५९ ॥ ५८ ॥

(६ दंशोद्धारः) निरन्तरा इति ॥ ५८ ॥

---

१ 'निरन्तरशरौघेण' 'निरन्तराः शरौघेण' इति शान्तनवी ।

सेनानुकारिणः प्राणान्मुमुचुस्त्रिदशार्दनाः । केषांचिद्बाहवश्छिन्नाश्छिन्नग्रीवास्तथापरे ॥५९॥

(**१ गुप्तवती**) सेनामनु पश्चाद्भागे कुर्वन्ति ते सेनानुकारिणोऽग्रेसरा इति यावत् ॥ ५९ ॥

(**२ चतुर्धरी**) श्येनानां पक्षिणामनुकारिणः सदृशः । यथा श्येनाः खपत्रैर्निरन्तरास्तथा दैत्या अपि शरैरित्यन्वयः। यद्वा श्येनाः शल्यमृगाः 'श्येनः पत्रिणि शल्ये च' इत्यजयतोशात् । शरौघपूर्णत्वात् शल्यमृगा इव लक्ष्यन्ते इति । सेनानुकारिण इति पाठे सेनामनु पश्चात् कर्तुं शीलं येषां ते सेनाग्रगा इत्यर्थः । सेनानियन्तार इति केचित् । यद्वा सेध इति पाठे सेधस्तद्गतो मत्स्य इति ॥ ५९ ॥

(**३ शान्तनवी**) सेनानुकारिणः प्राणान्मुमुचुस्त्रिदशार्दिनः इति वा पाठः । शरौघेण प्रतिलोमकूपं निरन्तराः व्याप्तावयवाः कृताः सेनानुकारिणः सेना सैन्यम् अनु पश्चात् कर्तुं शीलं येषां ते तथोक्ताः अग्रेसराः त्रिदशार्दिनः देवहिंसिनः केचिदसुराः रणाजिरे प्राणान् मुमुचुः अत्याक्षुः । सेधानुकारिण इति पाठे सिध्यन्ति सेधाः । शल्यानुकारिणः इति तु सभ्यः पाठः । 'श्वावित्तु शल्यः' इत्यभिधानात् । शल्यः शल्यको भक्ष्यः पञ्चनखः । शरौघेण निरन्तरा प्रतिलोमकूपं व्याप्ताः कृताः विद्धाः । अत एव शल्यका इव शललीकण्टकशतावृताः शल्यका इव दृश्यमाना रणाग्रे प्राणान् मुमुचुः केचिदसुरा इत्यर्थः। निरन्तराः शरौघेण कृताः इति तु पाठे कृताः रचिता इत्यर्थः। तथा देव्या केषांचित् असुराणां बाहवो भुजाः छिन्नाः खण्डिताः भुवि पेतुः तथा देव्या परे असुराः छिन्नाः ग्रीवाः शिरोधयो येषां ते तथोक्ताः छिन्नग्रीवाः सन्तः भुवि पेतुः ॥ ५९ ॥

(**४ नागोजीभट्टी**) सेनेति । सेनामनु पश्चात्कुर्वन्ति सेनाग्रगाः शरौघव्याप्तत्वात् सेनाः शल्यक्यस्तत्सदृशाश्च अपरे छिन्नग्रीवाः प्राणान् मुमुचुरित्यर्थः ॥ ५९ ॥

(**५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका**) सेनानुकारिण इति ६० ॥ ५९ ॥

(**६ दंशोद्धारः**) निरन्तरा इति । सेनामनु पश्चात्कर्तुं शीलं येषां ते सेनाग्रसरा इत्यर्थः । श्येनानुकारिण इति पाठे श्येनपक्ष्यनुसारिणः यथा श्येनाः पक्षिण उत्पत्य निपतन्ति तथा तेपि पार्श्वसंलग्नशरपुङ्खतया सपक्षा इवेत्यर्थः ॥ ५९ ॥

शिरांसि पेतुरन्येषामन्ये मध्ये विदारिताः । विच्छिन्नजङ्घास्त्वपरे पेतुरुर्व्यां महासुराः ॥ ६० ॥

(**१ गुप्तवती**) ॥ ६० ॥

(**२ चतुर्धरी**) मध्ये हृदि । उर्व्यां भूमौ ॥ ६० ॥

(**३ शान्तनवी**) तथा देव्या अन्येषाम् असुराणां छिन्नानि शिरांशि भुवि पेतुः । तथा देव्या अन्ये असुराः वपुषो मध्यदेशे विदारिताः खण्डिताः पेतुः भूमौ वभ्रंशुः । 'असाकल्ये तु चिचनं' 'छिन्नं छातं लूनं कृत्तं दातं दितं छितं वृक्णम्' 'दारितौ भिन्नभेदितौ' । अपरे तु महासुराः महान्तोऽसुराः देव्या विच्छिन्नजङ्घाः खण्डितजङ्घकाः सन्तः उर्व्यां भुवि पेतुः प्रबभ्रंशुः ॥ ६० ॥

(**४ नागोजीभट्टी**) शिरांसीति । छिन्नानीति शेषः ॥ ६० ॥

(**५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका**) शिरांसीति ॥ ६१ ॥ ६० ॥

(**६ दंशोद्धारः**) ॥ ६० ॥

एकबाह्वक्षिचरणाः केचिद्देव्या द्विधा कृताः । छिन्नेपि चान्ये शिरसि पतिताः पुनरुत्थिताः ६१

(**१ गुप्तवती**) ॥ ६१ ॥

(**२ चतुर्धरी**) पतिताः पुनरुत्थिताः इति 'मनुष्याणां सहस्रेषु हतेषु पतितेषु च । उदतिष्ठन्कबन्धानि बहूनुत्थापितान्यपि' इति शान्तिपर्वणि । अतः सहस्रेऽभिहते कबन्ध एक उत्तिष्ठते इति ॥ ६१ ॥

(**३ शान्तनवी**) केचित्तु महासुराः युध्यन्त एकबाह्वक्षिचरणाः एकबाहुकाः एकाक्षाः एकचरणकाश्च सन्तो देव्या द्विधा कृताः खण्डिताः उर्व्यां पेतुः न्यपतन् । बाहुश्च अक्षि च चरणं च बाह्वक्षिचरणं युद्धतः प्रति महासुरं संपन्नम् । एकमेव बाह्वक्षिचरणं येषां ते एकबाह्वक्षिचरणाः । द्वन्द्वान्ते श्रूणमाणं व्यावर्तकं पदं प्रत्येकमभिसंबध्यते । तथा संपन्नव्रीहियवो ग्रामः। तथा च व्रीहियवधनाः प्रजाः (?) अन्ये महासुराः शिरसि छिन्नेपि सति भूमौ पतिताः पुनस्तदनु उत्थिताः ॥ ६१ ॥

(**४ नागोजीभट्टी**) एक इति । आशिरः पादपर्यन्तं पाटिता इत्यर्थः । उत्तरार्धमुत्तरान्वयि ॥ ६१ ॥

(**५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका**) एकबाह्वक्षीति ॥ ६२ ॥ ६१ ॥

---

१ 'शल्यानुकारिणः' इति शान्तनवी । 'श्येनानुकारिणः' इति चतुर्धरी । २ 'त्रिदशार्दिनः' इति शान्तनवीपाठः ।

(६ दंशोद्धारः) छिन्नेऽपीति। अयुतवीरवधे एकः कबन्ध उत्तिष्ठत इति प्रसिद्धिः। उक्तं च महाभारते भीष्मपर्वणि। 'मनुष्याणां सहस्रेषु शतेषु पतितेषु च। उदतिष्ठन्कबन्धानि बहून्युत्थाय चाद्रवन्' इति। कश्चित्त्वत्र शतसहस्रशब्दोऽयुतपरत्वेन व्याख्येय इत्याह। तदसत्। बहूनि इत्यस्याऽसंगत्यापत्तेः शतपदस्यानन्तरस्योचितत्वात्॥ ६१॥

कबन्धा युयुधुर्देव्या गृहीतपरमायुधाः। ननृतुश्चापरे तत्र युद्धे तूर्यलयाश्रिताः॥ ६२॥

(१ गुप्तवती) तूर्याणां लयं कालक्रियामानरूपतालविरामसाम्यमाश्रिताः॥ ६२॥

(२ चतुर्धरी) तूर्यलयान्विताः वाद्यानुसारिणः॥ ६२॥

(३ शान्तनवी) कं शिरो बध्नन्ति कबन्धाः सन्तः पुनः शिरोधारिणः सन्तः गृहीतपरमायुधा आत्तोत्तमशस्त्राः सन्तः पुनर्देव्या समं युयुधुः। चक्षिङो ङित्त्वादनुदात्तेत्त्वनिमित्तात्मनेपदानित्यत्ववाबुध्यतेः अनुदात्तेत्वेपि परस्मैपदम्। अन्यथा युयुधिरे इत्यात्मनेपदमेव स्यात्। गृहीतपरमायुधाः। देव्या इति तृतीयान्तम्[१]। 'कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्धकलेवरम्' कस्य शिरोबन्धोऽत्र कबन्धः। कं बध्नाति वा कबन्धः। 'कबन्धं सलिले रुण्डे'। 'युद्धे योधभृषु शूरेषु सहस्रं कृत्तमूर्धसु। तदावेशात्कबन्धः स्यादेकोऽमूर्धा क्रियान्वितः' इति कबन्धलक्षणम्। 'देवीदानवयुद्धे तु कबन्धार्बुदकोटयः। क्षणे क्षणे समुत्पन्ना देव्या युयुधिरे पुनः। देवीदानवयुद्धोत्थकबन्धार्बुदकोटयः। देवीरोषोत्थहुंकारज्वलज्ज्वलनभस्मिताः'। तत्र युद्धे देवीदानवसंग्रामे अपरे महासुराः तूर्यलयाश्रिताः तूर्याणां वाद्यानां ततविततानद्धशुषिराणां चतुर्णां लयः साम्यं वाद्यादीनामन्योन्यसमतामाश्रिताः वीररसावेशवशाः खड्गशक्त्यृष्टिपाणयः युद्ध्यमानाः पूर्वं देव्या छिन्नशिरसोऽपि वीररसाविष्कारात्संग्रामाधिदेवतावेशाच्चाविकृतचेतनाः सन्तः पश्चात्कं शिरो बध्नंति स्वस्वं यथास्थानं संनिवेशयन्तीति कबन्धाः सन्तः पुनः शिरोधारिणः सन्तः ननृतुः नृत्यं चक्रुः। चकारात्केचिद्देव्या समं युयुधिरे च। तूर्यलयाश्रिता हि नृत्यन्ति॥ ६२॥

(४ नागोजीभट्टी) कबन्धा इति। "मनुष्याणां सहस्रेषु हतेषु हतमूर्धसु। तदावेशात्कबन्धः स्यादेको मूर्धा क्रियान्वितः' इति लक्षितः। अपरे कबन्धाश्च युयुधुः॥ ६२॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) कबन्धा युयुधुरिति ६३॥ ६२॥

(६ दंशोद्धारः) ननृतुरिति। छिन्नानि शिरांसि अर्थादन्येषां यैस्ते कबन्धा इत्यर्थः। यद्वा छिन्नशिरसोपि कं शिरो बध्नन्ति मायावित्वात्। यद्वा कबन्धा असुरविशेषाः। को वायुरेव बन्ध आश्रयो येषामित्यन्ये॥ ६२॥

कबन्धाश्छिन्नशिरसः खड्गशक्त्यृष्टिपाणयः। तिष्ठतिष्ठेति भाषन्तो देवीमन्ये महासुराः॥ ६३॥

(१ गुप्तवती) कबन्धाः निःशिरस्कदेहा वीरावेशेन क्षतान्तराणामिव शिरश्छेदस्याप्यभावेनोभयत्र व्यासज्यवृत्तिजीवनसत्त्वादपतितेन मुखेन भाषणं चलता कबन्धेन प्रहारश्चाभवदित्याशयः॥ ६३॥

(२ चतुर्धरी) कबन्धाश्छिन्नशिरस इति पर्यायाभ्यां तेषामतिबहुत्वमाह। छिन्नशिरस इति स्वरूपाख्यानं वा। को वायुरेव बन्धः आश्रयो येषां ते कबन्धा इति वा। यद्वा छिन्नशिरसोपि कबन्धाः कं शिरो बध्नन्तीति कबन्धाः। तेषमायावित्वात् छिन्नमपि शिरो बद्धं भवतीति तदा बह्वपि क्षमाधिष्ठानत्वाच्च। यद्वा छिन्नं शिरो यैः कबन्धा अपि अन्येषां शिरः छिन्दन्ति। 'कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्धकलेवरम्' इत्यमरः। पूर्वं छिन्नशिरसः पश्चात्कबन्धाः क्रियायुक्ताः। तूर्यताल्याश्रिता इति यावत्। तिष्ठतिष्ठेति भाषन्तो हस्ताक्षेपादेव भाषमाणा इवेति इवार्थो गम्यः। अन्यथा छिन्नशिरांस्त्वात् कथं तिष्ठतिष्ठेति वदिष्यन्ति इति कश्चिदाह। कबन्धोऽसुरजातिविशेषः तद्विशेषणं छिन्नशिरस इति। अन्य आह कबन्धजात्यसुरव्यवच्छेदकं छिन्नशिरस इति विशेषणम्। ऋष्टय एकधाराः खड्गाः। अन्ये कबन्धेतरे युयुधुः ननृतुश्चेत्यनुषज्यते॥ ६३॥

(३ शान्तनवी) खड्गशक्त्यृष्टिपाणयो हि युध्यन्ते। 'ततं वीणादिकं वाद्यमानद्धं मुरजादिकम्'। वंशादिकं तु शुषिरं कांस्यतालादिकं घनम्'। तथा च भरतः 'ततं चैवावनद्धं च घनं शुषिरमेव च। चतुर्विधं तु विज्ञेयमातोद्यं लक्षणान्वितम्'। अत एवाभ्यधुः। 'चतुर्विधमिदं वाद्यं वादित्रातोद्यनामकम्' इति। यद्यपि 'खड्गे तु निस्त्रिंशचन्द्रहासासिऋष्टयः' इति ऋष्टिः खड्गपर्यायस्तथाप्याकृतिसन्निवेशविशेषभेदभिन्नतया पृथक्पृथक् प्रयुक्तः। खड्गशक्त्यष्टपाणय इति तु पाठे खड्गैः शक्तिभिश्च अष्टाः व्याप्ताः पाणयो येषां ते तथोक्ताः। यद्वा दैत्याः केचिदष्टभुजाः सन्तीति। खड्गाश्च शक्तयश्च अष्टस्वपि पाणिषु येषां ते खड्गशक्त्यष्टपाणयः। अन्ये महासुराः संग्रामशूराः युद्धे तिष्ठतिष्ठेति देवीं भाषन्तः कथयन्तः स्वकीयामहमहमिकां प्रकटयन्तो देव्या समं योद्धुमाजग्मुरिति शेषः। तिष्ठतिष्ठेत्यत्र 'नित्यवीप्सयोः' इति नित्ये आभीक्ष्ण्ये च तङि तस्य द्विर्वचनम्।

---

१ 'तूर्यलयान्विताः' इति चतुर्धरीसंमतः पाठः।

भाषन्त इति भाष व्यक्तायां वाचि । अनुदात्तेत्त्वात् प्राप्तस्यात्मनेपदस्य चक्षिङो ङित्त्वादनित्यत्वात्परस्मैपदम् । शतृप्रत्ययः। तिष्ठतिष्ठेत्यभाषन्तेति पाठे तु अन्ये महासुराः देवीं तिष्ठतिष्ठ अद्य स मदग्रे क यास्यसि क च निलीयसे इति भर्त्सनं नामग्राह मालपन्नित्यर्थः । 'तिष्ठतिष्ठेति चैवोक्त्वा देव्याऽन्ये युयुधुर्मृधे' अन्ये च महासुराः मृधे युद्धे देवीं तिष्ठतिष्ठेति सभर्त्सनमुक्त्वा देव्यैव समं युयुधुः । 'रुधिरौघविलुप्ताङ्गाः संग्रामे लोमहर्षणे' । लोमाणि रोमाणि हृष्यन्त्युद्भवन्त्यनेनेति लोमहर्षणं तस्मिन् रोमाञ्चोद्गमकारिणि संग्रामे रुधिराणामोघाः स्तोमाः तैः रक्तसमूहैः विलुप्ताङ्गाः अपरे महासुराः देवीमपलायस्वेति संभर्त्सनमुक्त्वैवं देव्या समं युयुधिरे। 'रोमाञ्चो रोमपुलको रोमहर्षणमित्यपि' । 'ओघो वृन्देऽम्भसां रये' ॥ ६३ ॥

(४ **नागोजीभट्टी**) कबन्धा इति । उभयत्रापि युयुधुरिति शेषः । छिन्नशिरस इति स्वरूपकथनम् । छिन्नानि शिरांसि यैरिति वा । ऋष्टय उभयतोधाराः खड्गाः । भाषन्त इति छान्दसः ॥ ६३ ॥

(५ **जगच्चन्द्रचन्द्रिका**) कबन्धाच्छिन्नेति ६४ ॥ ६३ ॥

(६ **दंशोद्धारः**) ऋष्टयः खड्गाकारा एकधाराः । तिष्ठतिष्ठेति भाषन्त इति । शतृप्रत्यय आर्षः । आत्मनेपदित्वात्। यद्वा भाषन्त इति भाषः । पचाद्यच् । स इवाचरतीत्याचारक्विबन्ताच्छता ॥ ६३ ॥

पातितै रथनागाश्वैरसुरैश्च वसुंधरा । अगम्या साभवत्तत्र यत्राभूत्स महारणः ॥ ६४॥

(१ **गुप्तवती**) ॥ ६४ ॥

(२ **चतुर्धरी**) ॥ ६४ ॥

(३ **शान्तनवी**) देव्या पातितैः भ्रंशितैः रथैः नागैः गजैः अश्वैरसुरैश्च आकीर्णा सा वसुंधरा अगम्या अनधिगम्या गन्तुमशक्या तत्राभूत् । क यत्र स महारणः संग्रामः देव्या सह महिषासुरसैन्यानामभूत् । पातितै रथैरत्र 'रो रि' इति रेफलोपः । रथसहिता नागाः रथनागाः । रथनागसहिताः अश्वाः रथनागाश्वाः तैः । द्वन्द्वे तु सेनाङ्गत्वादेकवद्भावः । वसूनि धारयतीति वसुंधरा । अगम्या असेव्या । गमः 'पोरदुपधात्' इति यत् ॥ ६४ ॥

(४ **नागोजीभट्टी**) पातितैरिति । रथनागसहितैरश्वैरित्यर्थः । एवमग्रेपि ॥ ६४ ॥

(५ **जगच्चन्द्रचन्द्रिका**) पातितै रथेति ६५ ॥ ६४ ॥

(६ **दंशोद्धारः**) ॥ ६४ ॥

शोणितौघा महानद्यः सद्यस्तत्र विसुस्रुवुः । मध्ये चासुरसैन्यस्य वारणासुरवाजिनाम् ॥ ६५ ॥

(१ **गुप्तवती**) ॥ ६५ ॥

(२ **चतुर्धरी**) वारणा गजाः । महानद्यः तत्र असुरसैन्यस्य मध्ये सद्यः विसुस्रुवुः ॥ ६५ ॥

(३ **शान्तनवी**) किंच तत्र युद्धे असुरसैन्यमध्ये । 'सद्यः सपदि तत्क्षणे' देव्या सह संग्रामारम्भक्षण एव वारणानां गजानाम् असुराणां दैत्यानां वाजिनां घोटकानां शोणितौघाः रक्तसमूहा एव महानद्यः समुद्रगाः आपगाः सद्यः विसुस्रुवुः। प्रसुस्रुवुरित्यर्थः । विशेषेण स्रवन्ति प्रवहन्ति स्म । रक्तप्रवाहमय्यो महानद्यो बभूवुरित्यर्थः । विसुस्रुवुः । स्रु गतौ लिट् । उस्युवङ् ॥ ६५ ॥

(४ **नागोजीभट्टी**) शोणितौघेति असुरसैन्यस्य मध्ये वारणासुरवाजिनां शोणितस्य ओघः प्रवाहो यासु तादृश्यो नद्यः प्रसुस्रुवुः । छान्दसत्वात्समासः ॥ ६५ ॥

(५ **जगच्चन्द्रचन्द्रिका**) शोणितौघेति ६६ ॥ ६५ ॥

(६ **दंशोद्धारः**) शोणितौघा इति । वारणाश्च असुराश्च वाजिनश्चेति द्वन्द्वः । तेषां शोणितमेव ओघो जलप्रवाहो यासु ॥ ६५ ॥

क्षणेन तन्महासैन्यमसुराणां तथाम्बिका । निन्ये क्षयं यथा वह्निस्तृणदारुमहाचयम् ॥ ६६ ॥

(१ **गुप्तवती**) ॥ ६६ ॥

(२ **चतुर्धरी**) महासैन्यं समुदायं क्षयं निन्ये नीतवती ॥ ६६ ॥

(३ **शान्तनवी**) यथा यद्वद्वह्निः तृणदारुमहाचयं क्षणेन क्षणमात्रेण क्षयं विनाशं नयति तथा निन्ये प्रापयामास । नयतिर्द्विकर्मकः तृणानि च दारूणि च तृणदारूणि तेषां महान् चयः गणः समूहः तम् । यद्वा यथा तथैव साम्यम् ॥ ६६ ॥

(४ **नागोजीभट्टी**) ॥ ६६ ॥

(५ **जगच्चन्द्रचन्द्रिका**) क्षणेन तदिति ६७ ॥ ६६ ॥

(६ **दंशोद्धारः**) ॥ ६६ ॥

स च सिंहो महानादमुत्सृजन्धुतकेसरः। शरीरेभ्योऽमरारीणामसूनिव विचिन्वति॥ ६७॥

(१ गुप्तवती) असूनिव विचिन्वति प्राणानिव विचिनोति॥ ६७॥

(२ चतुर्धरी) असून् प्राणान् विचिन्वन् आदाय समुच्चिनोतीवेत्युत्प्रेक्षायाम्। विचिन्वतीति। अतिपूर्वत्वाच्चिनोते क्रियासमभिहारत्वान्नास्त्यपि पञ्चम्या मध्यमपुरुषैकवचनम्। अतिविचिन्वति। अतीति अतिपूर्वत्वात् साध्यं ततश्छन्दसि दूरे पे चेति अतिशब्दस्य परनिपातः। यद्वा विचिनोतीति वक्तव्ये विचिन्वतीत्युक्तम्। तत्र वर्णागमोऽधिकारो वा छन्दानुरोधेन 'स देवीं शरवर्षेण ववर्ष समरेऽसुरः। यथा मेरुगिरेः शृङ्गं तोयवर्षेण तोयदः'। यथा अम्बिका महासैन्यं क्षयं निन्ये सिंहश्च तस्मिन् सिंहे असुराणां शरीरेभ्यः असून् प्राणान् विचिन्वति राशिमिव कुर्वति सति॥ ६७॥

(३ शान्तनवी) न केवलमम्बिकैव असुरसैन्यं क्षयं निन्ये अपि तु स सिंहश्च। स प्रसिद्धो देवतावाहनीभूतो धुतकेसरः कम्पितस्कन्धकेसरः सिंहश्च महानादं महान्तं नादं कण्ठीरवत्वात् कण्ठगर्जनम्। उत्सृजन् कुर्वन् यथोचितं असुरसैन्यं क्षयं नाशं निन्ये। प्रापयामास। यच्चाख्यत्। 'सोपि क्रुद्धो धुतसटो देव्या वाहनकेसरी। चचारासुरसैन्येषु वनेष्विव हुताशनः'। अथवा स च सिंहः कर्ता। विचिन्वतीति विचयनक्रियया संबन्धनीयः। स प्रसिद्धः देव्याः सिंहश्च महानादमुत्सृजन् धुतकेसरः सन् अमरारीणां सुरद्विषां शरीरेभ्यः सकाशात् असून् प्राणान् विचिन्वन्निव प्राणान् गृह्णीयादिव। विचिन्वतीति चिञ् चयने। विध्यादौ लिङर्थे लेट्। कर्तरि स्वादिभ्यः श्नुः। लेटस्तिप् 'लेटोऽडाटौ' इति अडागमः। छान्दसो गुणाभावः। इकोयणचि तु न। किं तु हुश्नुवोः सर्वधातुके यण्। 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' इति तु वा। तेनात्र इति श्रूयते। अथवा विचिन्वतीति सप्तमीयम्। स च सिंहश्च धुतकेसरः महानादमुत्सृजन् असुरान् व्यापाद्य तच्छरीरेभ्यः प्राणान् विचिन्वतीवेत्युत्प्रेक्षते। ततश्च तस्मिन्सिंहे अमरारीणां शरीरेभ्यः सकाशात् असून् प्राणान् विचिन्वतीव इतस्ततः संहर्तुं गवेषयतीव सति देव्यागणैश्च तैः असुरैः सह युद्धं कृतम्। व्यधायीत्यर्थः॥ ६७॥

(४ नागोजीभट्टी) स चेति। क्षयं निन्ये इति शेषः। तत्रोत्प्रेक्षते। अमरारीणां शरीरेभ्यः असूनिविचिन्वतीव। 'भूतं लट्' इति अडागमो गुणाभावश्च छान्दसः॥ ६७॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) स च सिंह इति ६८॥ ६७॥

(६ दंशोद्धारः) स चेति। विचिनोति वक्तव्ये छान्दसोऽकारागमः। कश्चित्तु विचिनु अतीति छेदः। अति अतिशयेन पुनःपुनर्व्यचिनोदित्यर्थः। क्रियासमभिहारे लोट्। अतः परनिपातश्छान्दस इत्यार्ष आह। तदसत्। क्रियासमभिव्याहारे द्वित्वप्रसंगात्। लोटि कृञोनुप्रयोगापत्तेश्च। नापि समुच्चयस्तत्र सामान्यवचनानुप्रयोगापत्तेश्च। यद्वा विचिन्वतीति लिङर्थे लोट्। इवो भिन्नक्रमः। विचिन्वतीव विचिनुयादिव। लेटस्तिपो 'लेटोऽडाटौ' इत्यडागमः। छान्दसो गुणाभावः। 'हुश्नुवोः' इति यण्। वस्तुतस्तु विचिन्वतीति सप्तम्यन्तं शत्रन्तम्। स च सिंह इति पूर्वार्धम्। असुराणां सैन्यं क्षयं निन्ये इति पूर्वत्रान्वेति। तत्र तस्मिन्सिंहे अमरारीणाम् असून् विचिन्वति सति देव्या गणैर्युद्धं कृतमित्यन्वयः॥ ६७॥

देव्या गणैश्च तैस्तत्र कृतं युद्धं तथासुरैः। यथैषां तुतुषुर्देवाः पुष्पवृष्टिमुचो दिवि॥ ६८॥

इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये महिषासुरसैन्यवधो नाम द्वितीयोऽध्यायः॥ २॥

(१ गुप्तवती) देव्या गणैः कर्तृभिरसुरैः सह तथा युद्धं कृतम्। यथा देवास्तुष्टुवुः॥ ६८॥ इति श्रीगुप्तवत्यां गन्त्रव्याख्याने द्वितीयोऽध्यायः॥ २॥

(२ चतुर्धरी) देव्या अम्बिकायाः गणैस्तत्र असुरैः सार्धं तथा युद्धं कृतम्। यथा दिवि देवाः एषां गणानां तुष्टुवुस्तुष्टा इत्यन्वयः॥ ६८॥ इति श्रीचतुर्धरीटीकायां द्वितीयोऽध्यायः॥ २॥

(३ शान्तनवी) तत्र संग्रामभूमौ देव्याः अम्बिकायाः अम्बिकारोषनिःश्वासभूतैर्गणैश्च। तैरसुरैः सह युद्धं तथा कृतं यथा दिवि स्वर्गे देवाः दिविषदः पुष्पवृष्टिमुचः संतः एनां देवीं तुष्टुवुः स्तुतवन्तः। पुष्पाणां वृष्टयः ताः मुञ्चन्ति पुष्पवृष्टिमुचः। युद्धं महासुरैः। अथैनां तुष्टुवुरिति पाठे तु देव्याः गणैश्च तत्र युद्धभूमौ तैर्महासुरैः समं युद्धं कृतम्। अथ समनन्तरं पुष्पवृष्टिमुचो देवा दिविषदः एनां युध्यमानां ससिंहां सगणामम्बिकां तुष्टुवुः। अहो इदं नामाश्चर्यम्। योद्धारो मायाविनो महासुराः तैः सममेकाकिन्यबला युध्यते। महासुरसैन्यान्यप्यनेकानि दशशः शतशः अयुतशः लक्षशः कोटिशः कोटिकोटिशश्च क्षयं तयैकयैव नीतानि। तद्रणे कबन्धाः अपि तया अबलया युध्यन्ते। तेच तदबलारोषहुंकारज्वलज्ज्वलनज्वालावलीढाः क्षणेक्षणे भस्मीभवन्ति। अथ च रणमण्डले तदबलाविखण्डितप्रचण्डविक्रमोल्लासिमहायोद्धृमहासुरवपुर्विगलद्रुधिरौघाः महा[illegible]ः प्रवहन्ति इति तामत्यद्भुताद्भुतचरितां लोकाभ्युदयैकफलोदयामम्बिकां दिविषदः स्तुवन्तीत्यर्थः॥ ६८॥

इति श्रीमद्राजाधिराजश्रीमत्तोमरान्वयश्रीमदुद्धरणात्मज श्रीशंतनुचक्रवर्तिविरचितायां शान्तनव्यां चण्डिकामाहात्म्यटीकायां महिषासुरसैन्यवधविध्युपलक्षितो द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

(४ नागोजीभट्टी) देव्या इति । चोप्यर्थे । तुतुषुस्तुष्टाः ॥६८॥ इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृतं सप्तशतीव्याख्याने द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) देव्या गणैरिति ६९ ॥ ६८ ॥ ॥ इति श्रीकूर्माचलेन्द्रराजर्षिवर्यश्रीज्ञानचन्द्रात्मजश्रीकुमारजगच्चन्द्राश्रितसोमयाजिपुरोहितबलभद्रपण्डितगोत्रापत्यहर्षदेवात्मजावसथिभगीरथविरचिता कण्वगोविन्दकृतसप्तशतीमन्त्रहोमविभागकारिकाणां द्वितीयाध्यायस्य जगच्चन्द्रचन्द्रिकाख्यटीका संपूर्णा ॥ २ ॥

(६ दंशोद्धारः) देव्या इति । एषां तुतुषुः तुष्टा बभूवुः । तुष्टुवुरिति पाठे एतानित्यर्थे शेषे षष्ठी । युद्धमित्यध्याहारो वा ॥ ६८ ॥ ॥ इति श्रीमद्बल्लोपनामदुण्ढिराजभट्टसूरिसूनुराजारामविरचिते सप्तशतीदंशोद्धारे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ३.

ऋषिरुवाच ।

निहन्यमानं तत्सैन्यमवलोक्य महासुरः । सेनानीश्चिक्षुरः कोपाद्ययौ योद्धुमथाम्बिकाम् ॥ १ ॥

(१ गुप्तवती) अथ पूर्वाध्यायान्त्यश्लोकान्तमृष्युक्तेरनुवृत्तिसत्त्वेपि पुनरेतदध्यायारम्भे ऋषिरुवाचेति कथनमध्यायसमाप्तिबोधकवाक्यस्य सूताद्युक्तिरूपस्य व्यवधायकतया तस्या उत्तरत्राननुवृत्त्यभिप्रायेण । अत एव यामलादितन्त्रे समाप्तिवाक्यस्यापि स्वातन्त्र्येण मन्त्रान्तरत्वकथनमुपपद्यते । ततस्त्रिदशाः कथयामासुरित्यनेनैव गतार्थत्वात्सूर्येन्द्राग्न्यनिलेन्दूनामिति श्लोकत्रयारम्भे देवा ऊचुरित्यनपेक्षितत्वादेव नास्ति । तदुत्तरमृषिरुवाचेत्यपेक्षितमपि नैतत्तन्त्रसंमतमिति मण्डूकप्लुत्यैवाध्यायप्रारम्भस्थस्यासमाप्त्यनुकर्षः । तन्त्रान्तरेषु सप्तश्लोकोत्तरम् ऋषिरिति पठ्यत एव । एवमष्टमे 'भक्ष्यमाणास्त्वया चोग्रा इत्यर्धादुत्तरं दशमे श्लोकत्रयोत्तरं चापेक्षितस्य तत्रान्तरे सतोप्यृषिमन्त्रस्य प्रकृततन्त्रेऽभावादियमेव यत्र गतिरिति दिक् ॥ १ ॥

(२ चतुर्धरी) ॥ १ ॥

(३ शान्तनवी) अथ महिषासुरस्य सेनानीः चिक्षुरः चिक्षुरसंज्ञकः महासुरः तत्सैन्यं तस्य महिषासुरस्य सैन्यं देव्या निहन्यमानं नितरां हन्यमानम् अवलोक्य वीक्ष्य कोपाद्योद्धुमम्बिकां देवीं ययौ जगाम । निहन्यमानमिति 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा' इति भूते लट् । निहतमित्यर्थः ॥ १ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ऋषिरुवाच । निहन्यमानमिति ॥ १ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) अथ तृतीयाध्यायस्य सप्तशतीमन्त्रहोमविभाग उच्यते । आदौ ऋषिरुवाचैक इति । आदौ अध्यायस्य पूर्वम् ऋषिरुवाच इति एको मन्त्रो भवेत् । 'ऋषिरुवाच स्वाहा १ ।' पञ्चत्रिंशत्ततः परम् । निहन्यमानाद्याः श्लोका मुखरागाकुलाक्षरम् । इत्यन्ता इति । ततः परम् ऋषिरुवाचेत्यनन्तरं निहन्यमान आद्यो येषां ते निहन्यमानाद्याः मुखरागाकुलाक्षरमित्यन्ता एतत्पर्यन्ताः श्लोकाः श्लोकरूपा मन्त्राः पञ्च अधिका त्रिंशत् पञ्चत्रिंशत् । दशदश अधिका विंशतिरित्यर्थः । वर्तते इति शेषः । तथाहि ऋषिरुवाच १ । निहन्यमानमिति २ ॥ १ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ १ ॥

स देवीं शरवर्षेण ववर्ष समरेऽसुरः । यथा मेरुगिरेः शृङ्गं तोयवर्षेण तोयदः ॥ २ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २ ॥

(२ चतुर्धरी) यथा मेरुगिरेः शृङ्गमिति अभूतोपमा ॥ २ ॥

(३ शान्तनवी) स चिक्षुराख्यः असुरः समरे संग्रामे शरवर्षेण निरन्तरं प्रयुक्तबाणपातनेन देवीं ववर्ष छादयामास । कः केन कमिव । तोयं ददातीति तोयदः मेघः तोयवर्षेण संततप्रवृद्धपाथः प्रथितपातनेन मेरुगिरेः हेमाद्रेः शृङ्गं यथा शृङ्गमिव । 'न भिन्ने वचने लिङ्गे न हीनाधिकतापि वा । उपमादूषणायालं यत्रोद्वेगो न धीमताम् । क्रियावाचित्वमाख्यातुमेकोऽत्रार्थः प्रदर्शितः । प्रयोगतोऽनुसर्तव्या अनेकार्था हि धावतः' । यद्वा यथातथैवैव साम्ये ॥ २ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ॥ २ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) स देवीमिति ३ ॥ २ ॥

(६ दंशोद्धारः) स देवीमिति । यथा मेरुगिरेः शृङ्गमित्यभूतोपमा । मेघमण्डलस्य मेरोरधो विद्यमानत्वात् ॥ २ ॥

तस्य छित्त्वा ततो देवी लीलयैव शरोत्करान्। जघान तुरगान्बाणैर्यन्तारं चैवं वाजिनाम् ॥३॥

(१ गुप्तवती) ॥ ३ ॥

(२ चतुर्धरी) शरोत्करान् शरसमूहान्। यन्तारं सारथिम् ॥ ३ ॥

(३ शान्तनवी) ततोऽनन्तरं देवी संग्रामे लीलयैव क्रीडयैव अनायासेनैव बाणैः तस्य चिक्षुरसंज्ञस्य महासुरस्य शरोत्करान् बाणपुञ्जान् छित्त्वा खण्डयित्वा तुरगान् घोटकान् बाणैर्जघान। अथ च बाणैरेव वाजिनां घोटकानां यन्तारं सारथिं जघान। 'क्रीडा लीला च नर्म च'। 'स्त्रीणां विलासविब्बोकविभ्रमाललितं तथा। हेलालीलेत्यमी हावाः क्रियाः शृङ्गारभावजाः' 'नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षत्ता च सारथिः' ॥ ३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तस्येति। उत्करः समूहः। वाजिनां यन्तारं रथं च जघानेत्यन्वयः ॥ ३ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) तस्य छित्त्वेति ४ ॥ ३ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ३ ॥

चिच्छेद च धनुः सद्यो ध्वजं चातिसमुच्छ्रितम्। विव्याध चैव गात्रेषु छिन्नधन्वानमाशुगैः ॥४॥

(१ गुप्तवती) ॥ ४ ॥

(२ चतुर्धरी) आशुगैः बाणैः ॥ ४ ॥

(३ शान्तनवी) सा देवी सद्यः सपदि तत्क्षणे एव आशुगैः विशिखैः धनुः कोदण्डं चिच्छेद अच्छिनत्। अत्युन्नतम् अत्युच्चतरं ध्वजं केतनम् आशुगैः चिच्छेद अच्छैत्सीत्। छिन्नं धनुः यस्य स तथोक्तः तं छिन्नधन्वानं चिक्षुरं महासुरं गात्रेषु सर्वावयवेषु च आशुगैरेव विव्याध ताडयामास। व्यध ताडने 'लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्' इति संप्रसारणम्। 'आशुगौ वायुविशिखौ'। धनुरर्धर्चादित्वान्नपुंसकेपि। अन्यथा 'धनुश्चापौ धन्वशरासनकोदण्डकार्मुकम्' इत्यभिधानात् पुंस्येव स्यात्। 'धनुर्वंशविशुद्धोपि निर्गुणः किं करिष्यति' इतिवत् ॥ ४ ॥

(४ नागोजीभट्टी) चिच्छेदेति। आशुगाः बाणाः ॥ ४ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) चिच्छेदेति ५ ॥ ४ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ४ ॥

स छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः। अभ्यधावत तां देवीं खड्गचर्मधरोऽसुरः ॥ ५ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ५ ॥

(२ चतुर्धरी) ॥ ५ ॥

(३ शान्तनवी) सः चिक्षुराख्यः महासुरः देव्या छिन्नं धन्व धनुर्यस्य सः छिन्नधन्वा। विच्छिन्नो रथो यस्य स विरथः। हताः अश्वाः यस्य सः हताश्वः। हतः सारथिर्यस्य सः हतसारथिः। ईदृगवस्थः खड्गचर्मधरः सन् तां देवीं हन्तुं अभ्यधावत उपाद्रवत्। सृ गतौ। सर्तेर्वेगितायां गतौ धावादेशो वक्तव्यः। यद्येवं सर्तेः परस्मैपदित्वादात्मनेपदं न स्यात्। स्यात्कर्तरि कर्मव्यतिहार इति। न स्यात् 'न गतिहिंसार्थेभ्यः' इति प्रतिषेधात्। अतश्च 'अभ्यधावत्ततो देवीम्' इत्यपाठिषुः। यद्वा धावु गतिशुद्धयोः। इत्येतस्य स्वरितेत्त्वात् पाक्षिकमस्यात्मनेपदमित्यस्तु। अभ्यधावत तां देवीमित्यपि पाठपाटवं पठितॄणाम्। 'फलकोऽस्त्री फलं चर्म' गात्रत्राणं चर्ममयत्वाच्चर्म। धृञ् धारणे। धरते धरः। खड्गश्च चर्म च खड्गचर्म। सेनाङ्गत्वादेकवद्भावः। खड्गचर्मणो धरः खड्गचर्मधरः। अन्यथा कर्मण्यण् स्यात् ॥ ५ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ॥ ५ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) स छिन्नधन्वेति ६ ॥ ५ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ५ ॥

सिंहमाहत्य खड्गेन तीक्ष्णधारेण मूर्धनि। आजघान भुजे सव्ये देवीमप्यतिवेगवान् ॥ ६ ॥

(१ गुप्तवती) सव्ये वामे ॥ ६ ॥

(२ चतुर्धरी) सिंहमाहत्येति। सव्ये वामे तस्या भुजमित्यग्रिमेणान्वयः ॥ ६ ॥

(३ शान्तनवी) अतितरां वेगवान् इति अतिवेगवान् सः चिक्षुरः सेनानीरसुरः तीक्ष्णाः नेमयो धारा यस्य तेन तीक्ष्णेन खड्गेन मण्डलाग्रेण सिंहं मूर्धनि आहत्य प्रहृत्य देवीमपि सव्ये वामे भुजे आजघान प्रजहार। अकर्मकत्वात्पराङ्गकर्मकत्वात् 'आङो यमहनः' इत्यात्मनेपदाप्राप्तिः। 'वामं शरीरं सव्यं स्यादपसव्यं तु दक्षिणम्' ॥ ६ ॥

(४ नागोजीभट्टी) सिंहमिति । सव्ये वामे ॥ ६ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) सिंहमाहत्येति ७ ॥ ६ ॥

(६ दंशोद्धारः) सिंहमिति । 'आङो यमहनः' इत्यात्मनेपदं तु न । अकर्मकात्स्वाङ्गकर्मकादिति वचनात् । सव्ये वामे ॥ ६ ॥

तस्याः खड्गो भुजं प्राप्य पफाल नृपनन्दन । ततो जग्राह शूलं स कोपादरुणलोचनः ॥ ७ ॥

(१ गुप्तवती) पफाल विशीर्णः ॥ ७ ॥

(२ चतुर्धरी) तस्या भुजमित्यन्वयः । पफाल अभज्यतेत्यर्थः । ञिफला विशरण इत्यस्य रूपम् । हे नृपनन्दन । यद्वा नन्दयतीति नन्दः । हे नृपनन्द । न पफाल आत्मक्रियानिष्पत्तिं नाकरोत् । एवं च फल निष्पत्तावित्यस्मादेव रूपम् । तच्छूलमिति पाठः । 'अस्त्री शूलं रुगायुधम्' इति द्विलिङ्गत्वाभिधानात् ॥ ७ ॥

(३ शान्तनवी) हे राजन् सुरथ निशामयेति तस्याः देव्याः वामभुजं प्राप्य चिक्षुराख्यमहासुरप्रयुक्तः खड्गः मण्डलाग्रः पफाल । ञिफला विशरणे । विशशार चूर्णीबभूव विशीर्णोऽभूत् । ततः खड्गभङ्गानन्तरं कोपात् अरुणलोचनः रक्तलोचनः सः चिक्षुराख्योऽसुरः शूलं त्रिशूलम् आयुधं जग्राह अग्रहीत् । 'अस्त्री शूलं रुगायुधम्' ॥ ७ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तस्या इति । पफाल विशीर्णः । तस्या भुजमित्यन्वयः ॥ ७ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) तस्याः खड्ग इति ८ ॥ ७ ॥

(६ दंशोद्धारः) तस्या इति । पफाल व्यशीर्यत् । ञिफला विशरणे । यद्वा नृपान्नन्दयतीतिनृपनन्दनः । शूलविभुजादित्वात्कः । तत्संबुद्धिः हे नृपनन्दन । पफाल । निजकार्यं चकारेत्यर्थः । फल निष्पत्तौ । अन्तर्भावितण्यर्थः ॥ ७ ॥

चिक्षेप च ततस्तत्तु भद्रकाल्यां महासुरः । जाज्वल्यमानं तेजोभी रविबिम्बमिवाम्बरात् ॥ ८ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ८ ॥

(२ चतुर्धरी) तेजोभी रश्मिभिः जाज्वल्यमानम् अत्यन्तं ज्वलत् । अम्बरात् आकाशे । 'सुपां सुपो भवन्ति' इति सप्तम्यर्थे पञ्चमी । यद्वा अम्बरे समवस्थायि रविबिम्बमिवेति ल्यब्लोपे पञ्चमी । केचित्तु अम्बरम् । अत सातत्यगमने इति क्विप् रविबिम्बस्यैव विशेषणमाहुः । तेजोभी रविबिम्बमिवेति । रो रीतिलोपे शिति दीर्घत्वम् । ह्रस्वपाठे तु अविशब्द एव रविबिम्बवचनः । 'अविर्मेषे गिरौ सूर्ये' इत्यभिधानात् ॥ ८ ॥

(३ शान्तनवी) ततः त्रिशूलग्रहणादनन्तरं चिक्षुराख्यो महासुरः ततः प्राक् गृहीतत्रिशूलमायुधं भद्रकाल्यां देव्यां विषये चिक्षेप अक्षैप्सीत् । क्षिप प्रेरणे । कीदृशं त्रिशूलम् । अम्बरात् आकाशात् अम्बरमाकाशम् आक्रम्य तेजोभिः रविबिम्बमिव सूर्यमण्डलमिव जाज्वल्यमानं देदीप्यमानम् इत्यर्थः । अम्बरादिति कर्मणि ल्यब्लोपे पञ्चमी वक्तव्या । तेजोभि रविबिम्बमित्यत्र रो रीति रेफलोपे पूर्वस्याणो दीर्घः । तेजोभिरविबिम्बमित्यदीर्घपाठेऽपि अवेः सूर्यस्य बिम्बमिवेत्यर्थः । 'अवयः शैलमेषार्काः' इत्यभिधानात् । अम्बरमतति सततं गच्छति अम्बरादिति प्रथमान्तत्वे तु रविबिम्बविशेषणं द्रष्टव्यम् । भद्रा च सा कालस्य कालाग्निरुद्रस्य स्त्री काली चेति भद्रकाली । यद्वा काली चण्डिका ॥ ८ ॥

(४ नागोजीभट्टी)चिक्षेपेति । तत् शूलं अम्बराद्रविबिम्बमिव इत्युत्तरान्वयि । तेजोभिः इत्यत्र इलोप इति दीर्घः ॥ ८ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) चिक्षेपेति ९ ॥ ८ ॥

(६ दंशोद्धारः) चिक्षेपेति । जाज्वल्यमानमत्यर्थं ज्वलत् । अम्बरात् आकाशे । छान्दसत्वाद्विभक्तिव्यत्ययः । यद्वा अम्बरे अवस्थाप्य चिक्षेपेत्यर्थः । ल्यब्लोपे पञ्चमी । यद्वा अम्बरमततीत्यम्बरात् । प्रथमान्तं रविबिम्बविशेषणम् । अत सातत्यगमनेऽस्मात् क्विप् तेजोभिरविबिम्बमिति पाठे अविः बिम्बमिति च्छेदः । 'अविः शैले रवौ मेषे' इति विश्वः ॥ ८ ॥

दृष्ट्वा तदापतच्छूलं देवी शूलममुञ्चत । तेन तच्छतधा नीतं शूलं स च महासुरः ॥ ९ ॥

(१ गुप्तवती) तेन देवीमुक्तेन प्रतिशूलेन स चिक्षुरश्च शतधा नीत इति लिङ्गविपारिणामेनान्वयः ॥ ९ ॥

(२ चतुर्धरी) ॥ ९ ॥

(३ शान्तनवी) तत् चिक्षुरप्रयुक्तम् आपतत् आगच्छत् शूलं कर्म दृष्ट्वा देवी स्वकीयं शूलम् अमुञ्चत प्रयुक्तवती । तेन देव्या अम्बिकया प्रयुक्तेन शूलेन तत् चिक्षुरप्रयुक्तं शूलं शतधा शतप्रकारैः चूर्णतां नीतं प्रापितमभूत् । न केवलं चि-

क्षुरसंबन्धिशूलमेव शतधा चूर्णतां नीतम् अपितु सः चिक्षुरश्च महासुरः देव्या प्रयुक्तेन शूलेन शतधा चूर्णतां नीत इत्यर्थः। चिक्षुरप्रयुक्तं शूलं चिक्षुरश्च देव्या प्रयुक्तेन शूलेन शतधा चूर्णतां नीतश्चाभूदित्यर्थः। 'अस्त्री शूलं रुगायुधम्'। अमुश्चत। मुच्लृ मोक्षणे स्वरितेत्॥ ९॥

(४ नागोजीभट्टी) दृष्ट्वेति। तत् एवं सुन्दरं शूलमापतत् आगच्छत् दृष्ट्वा चेत्यर्थः। तच्च शतधा नीतमिति शेषः॥९॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) दृष्ट्वा तदेति १०॥ ९॥

(६ दंशोद्धारः)॥ ९॥

हते तस्मिन्महावीर्ये महिषस्य चमूपतौ। आजगाम गजारूढश्चामरस्त्रिदशार्दनः॥ १०॥

(१ गुप्तवती)॥ १०॥

(२ चतुर्धरी)॥ १०॥

(३ शान्तनवी) महिषासुरस्य चमूपतौ सेनाधिनाथे तस्मिन् चिक्षुरे चिक्षुराख्ये महासुरे देव्या हते संग्रामे व्याहते सति चामरो नाम त्रिदशार्दनः अमरहिंसनः महासुरः गजारूढः सन् देव्या सह संग्राममवितुम् आजगाम आययौ आगतवान्। वीर्यं बलं प्रभावश्च। अर्दयति हिनस्ति अर्दनः॥ १०॥

(४ नागोजीभट्टी) हते तस्मिन्निति॥ १०॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) हते तस्मिन्निति ११॥ १०॥

(६ दंशोद्धारः) हत इति। चामरनामा दैत्यः॥ १०॥

सोऽपि शक्तिं मुमोचाथ देव्यास्तामम्बिका द्रुतम्। हुंकाराभिहतां भूमौ पातयामास निष्प्रभाम्॥११

(१ गुप्तवती)॥ ११॥

(२ चतुर्धरी)॥ ११॥

(३ शान्तनवी) अथ सः चामरः चामरनामा महादैत्यः देव्याः प्रतिघातनाय शक्तिम् आयुधविशेषं मुमोच प्रचिक्षेप अथ अम्बिका देवी तां शीघ्रं सत्वरं हुंकाराभिहताम् अत एव निष्प्रभां तां चामरदैत्यप्रयुक्तां शक्तिं भूमौ पातयामास प्रभ्रंशयांचकार॥ ११॥

(४ नागोजीभट्टी) सोऽपीति। हुंकारेति ह्रस्वम्॥ ११॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) सोऽपि शक्तिमिति १२॥ ११॥

(६ दंशोद्धारः) सोऽपीति। देव्यै इति वक्तव्ये शेषे षष्ठीयम्। वधार्थेत्यध्याहारो वा॥ ११॥

भग्नां शक्तिं निपतितां दृष्ट्वा क्रोधसमन्वितः। चिक्षेप चामरः शूलं बाणैस्तदपि साच्छिनत्॥१२॥

(१ गुप्तवती)॥ १२॥

(२ चतुर्धरी)॥ १२॥

(३ शान्तनवी) चामराख्यो महासुरः आत्मीयां शक्तिम् आयुधं देव्या भग्नां चूर्णितां भूमौ निपतितां प्रभ्रष्टां दृष्ट्वा क्रोधसमन्वितः अप्रतिहतशक्तिः। शक्तिरच मदीया हता ईदृगवस्थामास्तादिति क्रोधोर्मिमूर्च्छितः सन् देवीं प्रति शूलं चिक्षेप मुमोच। तदपि चामरदैत्यप्रयुक्तं शूलं सा देवी बाणैः कृत्वा अच्छिनत् खण्डयामास। छिदिर् द्वैधीकरणे। भूतानद्यतने लङ् लिङ्विषयेपि क्वचिदस्ति। पुराकल्प एव तदास्यदिति भाष्यकारप्रयोगाल्लिङ्गादित्याहुः॥ १२॥

(४ नागोजीभट्टी)॥ १२॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) भग्नां शक्तिमिति १३॥ १२॥

(६ दंशोद्धारः)॥ १२॥

ततः सिंहः समुत्पत्य गजकुम्भान्तरस्थितः। बाहुयुद्धेन युयुधे तेनोच्चैस्त्रिदशारिणा॥ १३॥

(१ गुप्तवती)॥ १३॥

(२ चतुर्धरी) समुत्पत्य आप्लुत्य॥ १३॥

(३ शान्तनवी) ततः देव्या चामरीये शूले भग्न चूर्णिते सति अनन्तरं सिंहः पञ्चास्यः उच्चैः समुत्पत्य सम्यगुत्प्लुत्य

गजस्य कुम्भौ तयोरन्तरं मध्यं तस्मिन् गजकुम्भान्तरे बिन्दौ स्थितः सन् तेन त्रिदशारिणा सुरद्विषा चामरेण दैत्येन समं उच्चैरतितरां बाहुभ्यां प्रवर्तितेन युद्धेन बाहुयुद्धेन नियुद्धेन संप्रहारेण युयुधे संप्रजह्रे । युध्यतेरनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदम्। 'कुम्भौ तु पिण्डौ शिरसस्तयोर्मध्ये बिदुः पुमान्' ॥ १३ ॥

(४ **नागोजीभट्टी**) तत इति । समुत्पत्य आप्लुत्य । गजकुम्भान्तरस्थित इत्येकं पदम् ॥ १३ ।

(५ **जगच्चन्द्रचन्द्रिका**) ततः सिंह इति १४ ॥ १३ ॥

(६ **दंशोद्धारः**) ॥ १३ ॥

युध्यमानौ ततस्तौ तु तस्मान्नागान्महीं गतौ । युयुधातेऽतिसंरब्धौ प्रहारैरतिदारुणैः ॥ १४ ॥

(१ **गुप्तवती**) युयुधाते इति प्रकृतिवद्भावश्छान्दसः ॥ १४ ॥

(२ **चतुर्धरी**) अतिसंरब्धौ क्रोधातिशयशालिनौ ॥ १४ ॥

(३ **शान्तनवी**) ततो बाहुयुद्धप्रवृत्तितः तु पुनः युध्यमानौ तौ सिंहचामरौ तस्मान्नागाद्गजात्सकाशात् महीं भूमिं गतौ सन्तौ अतिदारुणैः भयंकरैः प्रहारैः अतिसंरब्धौ अतितरां क्रोधाविष्टौ युयुधाते संग्रामं चक्रुः । संपूर्वो रभिः क्रोधार्थः। युयुधाते अतिसंरब्धौ इति छेदः । मर्णावादित्वात्प्रगृह्यत्वाभावात्प्रकृतिभावाभावात् 'एङः पदान्तादति' इति पूर्वरूपत्वमेव। अथवा शिष्टप्रयोगतः संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः । ओर्गुणादित्यतः स्वायंभुवप्रयोगवत् ॥ १४ ॥

(४ **नागोजीभट्टी**) युध्यमानाविति । नागात् गजात् । युयुधाते इत्यत्र प्रगृह्यत्वाभावश्छान्दसः ॥ १४॥

(५ **जगच्चन्द्रचन्द्रिका**) युध्यमानाविति १५ ॥ १४ ॥

(६ **दंशोद्धारः**) युध्यमानाविति । नागात् गजात् युयुधातेऽतिसंरब्धावित्यत्र संधिरार्षः । एदन्तद्विवचनत्वेन प्रगृह्यत्वात् प्राचामनुरोधेनेट् । नव्यमते अतिशब्दः प्रकारे । मणीवेत्यत्र वशब्दो वाशब्दो वा बोध्य इत्युक्तम् । अवयवानामपि समुदायार्थत्वमत्र बीजम् । अत एव भागुरिरवाप्योरल्लोपमाह । अवाप्योरित्युदाहरणं परिगणने तु धिषणेति न मिश्रेदित्याशयः । मणीवादित्वं वा कल्प्यम् ॥ १४ ॥

ततो वेगात्खमुत्पत्य निपत्य च मृगारिणा । करप्रहारेण शिरश्चामरस्य पृथक्कृतम् ॥ १५ ॥

(१ **गुप्तवती**) ॥ १५ ॥

(२ **चतुर्धरी**) वेगात् गतितारतम्यात् खमाकाशम् । मृगारिणा सिंहेन पृथक्कृतं छिन्नम् ॥ १५ ॥

(३ **शान्तनवी**) ततो युद्धरसावेशतो वेगात् जगज्जयरयात् खम् अन्तरिक्षम् उत्पत्य उत्प्लुत्य पुनर्वेगान्निपत्य च मृगारिणा मृगशत्रुणा सिंहेन चामरस्य चामरनाम्नो महासुरस्य शिरः मस्तकं करप्रहारेण करकृतः प्रहारस्ताडनं तेन पृथक्कृतं दूरीकृतं छिन्नम् । 'प्रवाहजवयोर्वेगो विण्मूत्रातिप्रवर्तने' ॥ १५ ॥

(४ **नागोजीभट्टी**) तत इति । युद्धानन्तरं वेगात्खमुत्पत्य गत्वा पुनस्ततो निपत्यावतीर्य इत्यर्थः ॥ १५ ॥

(५ **जगच्चन्द्रचन्द्रिका**) ततो वेगादिति १६ ॥ १५ ॥

(६ **दंशोद्धारः**) ॥ १५ ॥

उदग्रश्च रणे देव्या शिलावृक्षादिभिर्हतः । दन्तमुष्टितलैश्चैव करालश्च निपातितः ॥ १६ ॥

(१ **गुप्तवती**) मुष्टिभिस्तलैश्चपेटादिभिश्च ॥ १६ ॥

(२ **चतुर्धरी**) रणे युद्धे दन्तेन हस्तिदन्तेन निर्मितो मुष्टिः खड्गमुष्टिस्तस्य तलैरधोभागाघातैः । यद्वा दन्तैर्मुष्टिभिस्तलैः करतलैश्च । भुजसहस्रत्वाद्बहुवचनम् ॥ १६ ॥

(३ **शान्तनवी**) रणे देव्या शिलाभिः पाषाणैः वृक्षैस्तरुभिः । आदिशब्दात् धनुराद्यायुधैश्च उदग्रः उदग्राख्यो महासुरः हतः न्यघाति व्यसूकृतः । करालो नाम महासुरः चकारात्ससैन्यः दन्तमुष्टितलैः दन्तैर्मुष्टिभिः तलैः प्रतलैः । चशब्दात् खड्गाद्यैरायुधैश्च रणे सिंहेन गणैः देव्या च निपातितः न्यघाति व्यसूकृतः । 'पाणौ चपेटप्रतलप्रहस्ता विस्तृताङ्गुलौ' । दन्तैः सहिताः मुष्टयः दन्तमुष्टयः दन्तमुष्टिभिः सहिताः तलाः प्रतलाः दन्तमुष्टितलाः तैः । द्वन्द्वे तु प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः स्यात् । दन्तो गजदन्तः तेन निर्मितो मुष्टिः छुरिकामुष्टिः तस्य तलैः भागदेशैः छुरिकाधाराविशेषैश्च निपातित इत्यपि व्याख्यानम् । कश्चिद्दत्तमुष्टितलैरिति क्रान्तं पठित्वा दत्तं मुष्टितलं यैर्गुणैस्ते दत्तमुष्टितलाः तैर्निपातित इत्यपि व्याख्यत् ॥१६॥

(४ **नागोजीभट्टी**) उदग्रश्चेति। रणे युद्धे दन्तैर्गजदन्तनिर्मितायुधैः मुष्टिभिः तलैश्चपेटैश्च इत्यर्थः। यद्वा दन्तैर्दन्तक्षतैरित्यर्थः ॥ १६ ॥

(५ **जगच्चन्द्रचन्द्रिका**) उदग्रश्च रण इति १७ ॥ १६ ॥

(६ **दंशोद्धारः**) उदग्र इति। उदग्रनामा दैत्यः। एवमग्रेऽपि दैत्यनामान्यूह्यानि। दन्तैः मुष्टिभिः तलैश्चपेटाभिः। यद्वा दन्तो गजदन्तः तन्मयमुष्टिभिस्तलैस्तलभागैरित्यर्थः ॥ १६ ॥

देवी क्रुद्धा गदापातैश्चूर्णयामास चोद्धतम्। बाष्कलं भिन्दिपालेन बाणैस्ताम्रं तथान्धकम् ॥१७॥

(१ **गुप्तवती**) ॥ १७ ॥

(२ **चतुर्धरी**) उद्धतम् उद्धतनामानम् ॥ १७ ॥

(३ **शान्तनवी**) रणे देवी क्रुद्धा उद्धतं नाम महासुरं चशब्दात् ससैन्यं गदापातैश्चूर्णयामास संपिष्य परासुमकार्षीत्। त्रिनेत्रा परमेश्वरी चण्डिका देवी रणे क्रुद्धा सती भिन्दिपालेन हस्तक्षेप्येण लगुडेन बाष्कलं नाम महासुरं जघान जिहिंस व्यसुं चकार। 'भिन्दिपालः सृगस्तुल्यौ'। 'रिष्टिः कृपाणिका प्रोक्ता भिन्दिपालस्तु गोफणिः' इति। भिण्डिपालव्याख्यानममूलमपव्याख्यानं मूले प्रेक्ष्यं प्रेक्षावद्भिः। तथा परमेश्वरी बाणैस्ताम्रं नाम महासुरं जघान व्यसुं चकार। तथा परमेश्वरी बाणैरेव अन्धकनामानं महासुरं जघान ॥ १७ ॥

(४**नागोजीभट्टी**) देवीति। उद्धतं तन्नामानम्। भिन्दीति दमध्यः ॥ १७ ॥

(५ **जगच्चन्द्रचन्द्रिका**) देवी क्रुद्धेति १८ ॥ १७ ॥

(६ **दंशोद्धारः**) ॥ १७ ॥

उग्रास्यमुग्रवीर्यं च तथैव च महाहनुम्। त्रिनेत्रा च त्रिशूलेन जघान परमेश्वरी ॥ १८ ॥

(१ **गुप्तवती**) ॥ १८ ॥

(२ **चतुर्धरी**) ॥ १८ ॥

(३ **शान्तनवी**) तथा परमेश्वरी **उग्रास्यम्** उग्रम् आस्यं मुखं यस्य तम् उग्रास्यं नाम महासुरं जघान व्यसुं चकार तथा परमेश्वरी उग्रवीर्यम् उग्रं वीर्यं यस्य तम् उग्रवीर्यनामानं महासुरं जघान। चशब्दात्ससैन्यं तं व्यसुं चकार। 'वीर्यं बले प्रभावश्च'। तथैव परमेश्वरी बाणैरेव महान्तौ हनू कपोलाधोभागौ यस्य तं महाहनुं नाम महासुरं जघान। चशब्दात्ससैन्यं तं व्यसुं चकार। त्रिनेत्रं चेति पाठे परमेश्वरी त्रीणि नेत्राणि यस्य तं त्रिनेत्रं नाम महासुरं त्रिशूलेन जघान। चशब्दात्ससैन्यकं तं व्यसुं चकार। परमा ईश्वरी। 'अश्नोतेराशुकर्मणि वरट् चेच्चोपधायाः'। यद्वा परमेश्वरस्य स्त्री परमेश्वरी ॥ १८ ॥

(४ **नागोजीभट्टी**) ॥ १८ ॥

(५ **जगच्चन्द्रचन्द्रिका**) उग्रास्यमिति १९ ॥ १८ ॥

(६ **दंशोद्धारः**) ॥ १८ ॥

बिडालस्यासिना कायात्पातयामास वै शिरः। दुर्धरं दुर्मुखं चोभौ शरैर्निन्ये यमक्षयम् ॥ १९ ॥

(१ **गुप्तवती**) ॥ १९ ॥

(२ **चतुर्धरी**) बिडालस्य बिडालाक्षस्य। संज्ञैकदेशो संज्ञाप्रतीतिरिति न्यायात् यमक्षयं यमगृहम्। बाणैर्दुर्धरं दुर्मुखं निन्ये ॥ १९ ॥

(३ **शान्तनवी**) रणे देवी असिना खड्गेन बिडालस्य बिडालनाम्नो महासुरस्य शिरः मूर्धानं कायात् शरीरात् वै प्रख्यातितः पातयामास प्रभ्रंशयामास। रणे देवी शरैः दुर्धरं च दुर्मुखं च उभौ महासुरौ कर्मणी। यमक्षयं यमस्य गृहं द्वितीयं कर्म। निन्ये प्रापयामास। नयतिर्द्विकर्मकः। 'क्षयो यक्ष्मणि कल्पान्ते तथैव निलयेऽपि च' ॥

'कालं च कालदण्डेन कालरात्रिरपातयत्। उग्रदर्शनमत्युग्रैः खड्गपातैरताडयत् ॥ २० ॥

असिनैवासिलोमानमाच्छिनत्सा रणोत्सवे। गणैः सिंहेन देव्या च जयक्ष्वेडाकृतोत्सवैः ॥ २१ ॥'

कालं नाम महासुरं कालरात्रिरम्बिका कालदण्डेन अपातयत्। उग्रदर्शनं नाम महासुरम् अत्युग्रैः खड्गपातैः कालरात्रिरम्बिका

---

१ इदं श्लोकद्वयं पाठकर्तृभिर्नाद्रियते। केवलं शान्तनव्यामेव व्याख्यातम्।

अताडयत्। तद आघाते चुरादिः। सा कालरात्रिरम्बिका रणोत्सवे असिनैव असिलोमनामानं महासुरम् आच्छिनत् अच्छे त्सीत्। 'क्ष्वेडा तु सिंहनादः स्यात्' कालं चेत्यादिश्लोकद्वयं केचित्पठन्ति केचित्तु न ॥ १९ ॥

(४ नागोजीभट्टी) बिडालस्येति। यमक्षयं यमगृहम् ॥ १९ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) बिडालस्येति २० ॥ १९ ॥

(६ दंशोद्धारः) बिडालस्येति। बिडालाख्यस्य। यमक्षयं यमगृहम् ॥ १९ ॥

एवं संक्षीयमाणे तु स्वसैन्ये महिषासुरः। माहिषेण स्वरूपेण त्रासयामास तान्गणान् ॥ २० ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २० ॥

(२ चतुर्धरी) ॥ २० ॥

(३ शान्तनवी) एवं प्रागुक्तभङ्ग्या स्वसैन्ये आत्मीयसैन्ये स्वयं संक्षीयमाणे सति महिषासुरस्तु तदसहमानः सन् माहिषेण महिषसंबन्धिना महिषाकारेण स्वरूपेण तान् देवीसंबन्धिनो गणान् त्रासयामास उद्वेजयामास। संक्षीयमाण इति। क्षि क्षये भ्वादिरकर्मकः परस्मैपदी। इह तु प्रयोगतोऽन्तर्भावितण्यर्थविवक्षायाम् 'नाभुक्तं क्षीयते कर्म' 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि' इतिवत् सकर्मकत्वे सति कर्मकर्तरि लटः शानचि 'कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः' इति यक्यात्मनेपदे अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घे रूपम् ॥ २० ॥

(४ नागोजीभट्टी) एवमिति। गणान् निःश्वाससंभवान् ॥ २० ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) एवं संक्षीयेति २१ ॥ २० ॥

(६ दंशोद्धारः) एवमिति। तान् निःश्वासभवान् ॥ २० ॥

कांश्चित्तुण्डप्रहारेण खुरक्षेपैस्तथापरान्। लाङ्गूलताडितांश्चान्यान् शृङ्गाभ्यां च विदारितान् २१

(१ गुप्तवती) ॥ २१ ॥

(२ चतुर्धरी) खुरक्षेपैः पादाघातैः। कवर्गद्वितीयोयं खुरशब्दः। 'अश्वादिस्तु कवर्गयोः' इत्यभिधानात् ॥ २१ ॥

(३ शान्तनवी) स महिषासुरः तुण्डप्रहारेण तुण्डेन वक्त्रेण जनिताघातेन कांश्चित्कानपि गणान् देवीरोषजनितान् पुरुषान् रणशूरान् भूतले पातयामास। तथा खुरक्षेपैः अपरान् गणान् भूमौ भूतले पातयामास। 'शफं क्लीबे खुरः पुमान्'। स तथा अन्यान् लाङ्गूलताडितान् गणान् भूमौ पातयामास। 'पुच्छोऽस्त्री लूमलाङ्गूले'। स तथान्यांश्च शृङ्गाभ्यां विदारितान् विषाणाभ्यां भेदितान् गणान् भूमौ पातयामास। 'दारिते भिन्नभेदितौ' ॥ २१ ॥

(४ नागोजीभट्टी) कांश्चिदिति। खुरः कवर्गादिः ॥ २१ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) कांश्चित्तुण्डेति २२ ॥ २१ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ २१ ॥

वेगेन कांश्चिदपरान्नादेन भ्रमणेन च। निःश्वासपवनेनान्यान्पातयामास भूतले ॥ २२ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २२ ॥

(२ चतुर्धरी) वेगेन गतितारतम्येन। भ्रमणेन मण्डलाकारगत्या ॥ २२ ॥

(३ शान्तनवी) तथा महिषः नादेन ध्वनिना कण्ठगर्जितेन अपरान् व्याकुलचित्तान् भूमौ पातयामास। सः तथा अन्यान्गणान् निःश्वासपवनेन निःश्वास एव पवनो वायुस्तेन पातयामास। सः महिषः तथा अपरान् गणान् भ्रमणेन परितोऽग्रतः पार्श्वतश्च भूतले पातयामास। स तथा वेगेन जवेन कांश्चिदपरान्भूमौ पातयामास ॥ २२ ॥

(४ नागोजीभट्टी) वेगेन कांश्चिदिति। वेगयुक्तभ्रमणेन। वेगो गतेः भ्रमणं मण्डलाकारगतिः ॥ २२ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) वेगेनेति २३ ॥ २२ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ २२ ॥

निपात्य प्रमथानीकमभ्यधावत सोऽसुरः। सिंहं हन्तुं महादेव्याः कोपं चक्रे ततोऽम्बिका ॥२३॥

(१ गुप्तवती) ॥ २३ ॥

(२ चतुर्धरी) प्रमथा गणाः तेषामनीकं सैन्यम् ॥ २३ ॥

---

१ 'क्षुरक्षेपैः' इत्यपि पाठः।

(३ शान्तनवी) इत्थं महिषासुरः महादेव्याः अम्बिकायाः प्रमथानाम् अनीकानि सैन्यानि प्रमथगणान् निपात्य भूमौ नितरां पातयित्वा तस्याः सिंहं पञ्चास्यं हन्तुं हिंसितुम् अभ्यधावत आभिमुख्येन अधावत् । 'वरूथिनी बलं सैन्यं चक्रं चानीकमस्त्रियाम्' । ततः प्रमथगणमथनतः सिंहं हन्तुमागमत् । ततश्च महिषमहासुरनिषेधाऽभिका चण्डिका कोपं चक्रे क्रोधं अधादित्याह । कोपं चक्रे ततोऽम्बिकेति ॥ २३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) निपात्येति । प्रमथाः गणाः २४ ॥ २३ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) निपात्येति ॥ २३ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ २३ ॥

सोऽपि कोपान्महावीर्यः खुरक्षुण्णमहीतलः । शृङ्गाभ्यां पर्वतानुच्चांश्चिक्षेप च ननाद च ॥ २४ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २४ ॥

(२ चतुर्धरी) ॥ २४ ॥

(३ शान्तनवी) महावीर्यः सः महिषासुरः खुरक्षुण्णमहीतलः सन् क्रोधात् कोपात् अग्रैकपादशफनिष्पिष्टकृताग्रक्षोणिभागः सन् उच्चैरभ्रंलिहान् पर्वतान् उच्चैरभ्रंलिहमुकुटमूर्धनि देव्यामुच्चैश्चिक्षेप च उच्चैरक्षेप्सीत् । अथवा उच्चैर्ननाद । णद अव्यक्ते शब्दे । गलगर्जनं चोच्चैश्चकार । 'वीर्यं बलं प्रभावश्च' । बलं प्राणसामर्थ्यम् । महावीर्यसंपन्नः सत्त्ववान् महिषोऽतितरामिति यावत् ॥ २४ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ॥ २४ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) सोऽपि कोपादिति २५ ॥ २४ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ २४ ॥

वेगभ्रमणविक्षुण्णा मही तस्य व्यशीर्यत । लाङ्गूलेनाहतश्चाब्धिः प्लावयामास सर्वतः ॥ २५ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २५ ॥

(२ चतुर्धरी) तस्य वेगभ्रमणाभ्यां विक्षुण्णा मही व्यशीर्यत विशीर्णा । कर्मकर्तर्यात्मनेपदम् ॥ २५ ॥

(३ शान्तनवी) तस्य महिषस्य महासुरस्य वेगेन जवेन युक्तं भ्रमणं तेन विक्षुण्णा विशेषेण संपिष्टा मही व्यशीर्यत स्वयमेव विशीर्णा अभवत् । शॄ हिंसायाम् । क्र्यादिः परस्मैपदी विपूर्वकोऽकर्मकः । इह तु अन्तर्भावितण्यर्थविवक्षायां विशीर्यते मेघः स्वयमेव । विशीर्यते सेतुः स्वयमेवेतिवत्कर्मकर्तरि लङि रूपम् । किंच तस्य महिषस्य लाङ्गूलेन पुच्छेन आहतस्ताडितोऽब्धिरर्णवः सर्वतः सर्वत्र पृथिव्यां सकलजनान् प्लावयामास वारिमग्नं चकार । तसिप्रकरणे 'आद्यादिभ्य उपसंख्यानम्' इत्यधिकरणे तसिः । यद्वा कर्मणि ल्यब्लोपे पञ्चमी । सर्वतः सर्वां पृथ्वीं प्राप्य प्लावयामास मज्जयामासेत्यर्थः ॥२५॥

(४ नागोजीभट्टी) वेगेति । विक्षुण्णा कुट्टिता व्यशीर्यतेति कर्मकर्तरि रूपम् । सर्वतः । सार्वविभक्तिकस्तसिः । प्लावयामास । जलेनेति शेषः ॥ २५ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) वेगभ्रमणेति २६ ॥ २५ ॥

(६ दंशोद्धारः) वेगेति । व्यशीर्यतेति कर्मकर्तरि तङ् ॥ २५ ॥

धुतशृङ्गविभिन्नाश्च खण्डंखण्डं ययुर्घनाः । श्वासानिलास्ताः शतशो निपेतुर्नभसोऽचलाः ॥२६॥

(१ गुप्तवती) ॥ २६ ॥

(२ चतुर्धरी) खण्डंखण्डमिति क्रियाविशेषणम् । ययुरुपागताः घना मेघाः श्वासानिलास्ताः निःश्वासवातनिक्षिप्ताः नभसः आकाशात् । असु क्षेपणे ॥ २६ ॥

(३ शान्तनवी) घनाश्च महान्तो मेघाः तेन महिषेण धुताभ्यां शृङ्गाभ्यां विभिन्नाः विदारिताः सन्तः खण्डंखण्डं शकलशकलं ययुः प्रापुः । महिषेण धुतशृङ्गविदारिताः महान्तो मेघाः खण्डप्रकाराः खण्डसदृशाः सन्तः खण्डसादृश्यं ययुरित्यर्थः । 'प्रकारे गुणवचनस्य' इति अधिकस्याल्पसादृश्ये– गुणवचनस्य द्विर्भावः । खण्डंखण्डमयुरिति तु पाठे 'कर्मधारयवदुत्तरेषु' इति विकल्पेन कर्मधारयत्वातिदेशात् द्विरुक्तयोर्भागयोर्मध्ये पूर्वभागसंबन्धिन्याः विभक्तेर्लुक् । 'श्वासानिलास्ताः शतशो' 'श्वासानिलाहताः शीर्णाः' 'श्वासानिलास्ताऽविशीर्णा' इति पाठत्रयम् । तस्य महिषस्य रोषजाः श्वासा एव अनिलाः वायवः तैरस्ताः क्षिप्ताः अत एव विशीर्णाश्चूर्णीभूताः अचलाः पर्वताः नभसः सकाशात् निपेतुः निपतिताः । यद्वा श्वासानिलास्ताः

शतशः । शतंशतं शतशः । 'संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्' इति शस्प्रत्ययः । यद्वा श्वासानिलाहताः शीर्णाः श्वासानिलैराहताः ताडिताः इत्यनुसंधेयम् । शीर्णाश्चूर्णीभूताः ॥ २६ ॥

(४ नागोजीभट्टी) धुतेति । कम्पितेत्यर्थः । खण्डस्य खण्डा यस्यां क्रियायाम् । श्वासानिलेनाकाशं प्रत्यस्ताः क्षिप्ताः अचलाः पुनराकाशात्पेतुरित्यर्थः ॥ २६ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) धुतशृङ्गेति २७ ॥ २६ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ २६ ॥

इति क्रोधसमाध्मातमापतन्तं महासुरम् । दृष्ट्वा सा चण्डिका कोपं तद्वधाय तदाकरोत् ॥ २७॥

(१ गुप्तवती) ॥ २७ ॥

(२ चतुर्धरी) क्रोधसमाध्मातं क्रोधेनोद्दीप्तम् ॥ २७ ॥

(३ शान्तनवी) इति प्रागुक्तरीत्या क्रोधसमाध्मातं क्रोधाग्नियुक्तं क्रोधेन समन्तादाविष्टमासमन्ताद्विजृम्भितम् आपतन्तम् अभ्यधावन्तं महिषं महासुरं दृष्ट्वा वीक्ष्य तदा तद्वधाय तं महिषं हन्तुं चण्डिकादेवी कोपम् अकरोत् । वध हिंसार्थः इति । वधिः प्रकृत्यन्तरम् 'जनिवध्योश्च' इति वधिग्रहणादवसीयते । तद्वधायेति । तस्य वधनं वधः । भावे घञ् 'जनिवध्योश्च' 'अत उपधायाः' वृद्ध्यभावः । 'क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः' इति चतुर्थी । तद्वधं विधातुं कोपं क्रोधमकरोत् अकुप्यत । चडि कोपे । चण्डते चण्डति वा चण्डिका ॥ २७ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ॥ २७ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) इति क्रोधेति २८ ॥ २७ ॥

(६ दंशोद्धारः) इतीति । क्रोधेन समाध्मातं संतप्तम् ॥ २७ ॥

सा क्षिप्त्वा तस्य वै पाशं तं बबन्ध महासुरम् । तत्याज माहिषं रूपं सोऽपि बद्धो महामृधे॥२८॥

(१ गुप्तवती) ॥ २८ ॥

(२ चतुर्धरी) तस्येति । संबन्धलक्षणा षष्ठी । मृधे युद्धे ॥ २८ ॥

(३ शान्तनवी) म्रियन्ते यस्मिन्वीराः मृधं युद्धं तत्र महति मृधे सा चण्डिका देवी तावत् तस्य महिषस्य महासुरस्य वधाय वै प्रसिद्धं वरुणादवाप्तं पाशं पाशाख्यमायुधं क्षिप्त्वा प्रवर्तन्तं महिषं महासुरं बबन्ध । अथ स पाशबन्धमसहिष्णुर्माहिषं रूपं तत्याज अत्याक्षीत् । ततोनु स संत्यक्तमाहिषाकारो मायावित्वादन्य एव पशुः शार्दूलः खड्गः पोत्री वा प्रशस्तः प्रथमक्षतगात्रोऽभूत् । अथ देव्या पाशेन सोपि वा बद्ध एवाभूत् ॥ २८ ॥

(४ नागोजीभट्टी) सेति । सा तस्योपरि पाशं क्षिप्त्वा तं बबन्धेत्यन्वयः ॥ २८ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) सा क्षिप्त्वेति २९ ॥ २८ ॥

(६ दंशोद्धारः) सा क्षिप्त्वेति । तस्य पाशं बन्धनायेति शेषः । तस्य तस्मिन् । संबन्धसामान्ये षष्ठी वा ॥ २८ ॥

ततः सिंहोऽभवत्सद्यो यावत्तस्याम्बिका शिरः । छिनत्ति तावत्पुरुषः खड्गपाणिरदृश्यत ॥ २९॥

(१ गुप्तवती) ॥ २९ ॥

(२ चतुर्धरी) ॥ २९ ॥

(३ शान्तनवी) ततः महिषादिरूपपरित्यागादनन्तरं सः महासुरः मायावित्वात्सद्यः सपदि देव्या समं योद्धुं सिंहोऽभूत् । ततः अम्बिकादेवी तस्य मायामयसिंहस्य शिरः मूर्धानं यावत् यावता कालेन छिनत्ति छेत्स्यति तावत् तावत्येव काले स मायावी महासुरः खड्गपाणिः पुरुषः प्रादुर्भवन् अदृश्यत दृष्टः । देव्येति शेषः । यावच्छिनत्ति इति भविष्यतिकाले 'यावत्पुरानिपातयोर्लट्' छिदिर् द्वैधीकरणे रुधादिः । 'यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे' । खड्गं पाणौ यस्य स तथोक्तः । 'प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवतः' इति च वक्तव्यम् ॥ २९ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तत इति । तस्य सिंहीभूतस्य । अदृश्यत देव्येति शेषः ॥ २९ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) ततः सिंह इति ३० ॥ २९ ॥

(६ दंशोद्धारः) तत इति । छिनत्ति छेत्स्यति । 'यावत्पुरानिपातयोः' इति भविष्यति लट् ॥ २९ ॥

तत एवाशु पुरुषं देवी चिच्छेद सायकैः। तं खड्गचर्मणा सार्धं ततः सोऽभून्महागजः ॥ ३० ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ३० ॥

(२ चतुर्धरी) आशु शीघ्रम्। आश्वेव तं पुरुषं चिच्छेदेत्यन्वयः। सायकैर्बाणैः। खड्गचर्मणा सहितं पुरुषं खड्गं च चर्म च चिच्छेदेत्यन्वयः ॥ ३० ॥

(३ शान्तनवी) ततः खड्गपाणेः पुरुषस्य दर्शनादनन्तरमेव देवी आशु सत्वरं सायकैराशुगैः खड्गचर्मणा सार्धं तं खड्गपाणिं पुरुषं कण्ठे चिच्छेद। खड्गं चर्म च पुरुषं च सायकैश्चिच्छेदेति सूचयितुं सार्धमित्युक्तम्। खड्गं चर्म च खड्गचर्म। सेनाङ्गत्वादेकवद्भावः। तेन सार्धम् 'फलकोऽस्त्री फलं चर्म' चर्ममयं गात्रत्राणं हस्तग्राह्यं फलकम्। ततः पुरुषरूपतः सकाशात् स महासुरः महागजोऽभूत् ॥ ३० ॥

(४ नागोजीभट्टी) तत इति। तं पुरुषं देवी आश्वेव। खड्गचर्मणेति समाहारद्वन्द्वः। तत्सहितं सायकैश्चिच्छेदेत्यन्वयः ॥ ३० ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) तत एवाश्विति ३१ ॥ ३० ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ३० ॥

करेण च महासिंहं तं चकर्ष जगर्ज च। कर्षतस्तु करं देवी खड्गेन निरकृन्तत ॥ ३१ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ३१ ॥

(२ चतुर्धरी) ॥ ३१ ॥

(३ शान्तनवी) स च महागजः करेण हस्तेन शुण्डादण्डेन तं प्रसिद्धं देव्या वाहनं सिंहं चकर्ष आकृष्टवान् जगर्ज च। बृंहितं चकार। 'बृंहितं करिगर्जितम्'। गर्ज शब्दे भ्वादिः परस्मैपदी। गजः सिंहं चकर्षेति हि महासुरविनाशसूचक उत्पातोयम्। प्रसिद्धिवैपरीत्यात्। ततः देवी तु पुनः सिंहं कर्षतः आक्षिपतः आहरतः तस्य महागजस्य करं शुण्डादण्डं खड्गेन चन्द्रहासेन निरकृन्तत निष्कृष्य अच्छैत्सीत्। कृती छेदने परस्मैपदी। यदभ्यधुः। 'कृणत्ति कृन्ततीत्येते वेष्टने छेदने क्रमात्' इति। इह तु छान्दसमात्मनेपदम्। ऋषयश्छान्दसं पदमनुकुर्वन्ति। अन्यथा निरकृन्तदित्येव स्यात्। कर्षतस्तत्करं देवीति पाठे कर्षतो गजस्य स करः प्रसिद्धः तत्कर इति व्याख्या। इह स महासुरः प्राङ्महाहवक्षमः 'महिषोऽभूत्ततो व्याघ्रः खड्गः पोत्री हरिः पुमान्। गजोऽथ महिषो भूयो मायावी स महामृधे' इत्येतदावेदयितुमाह ॥ ३१ ॥

(४ नागोजीभट्टी) करेणेति। महासिंहं देवीवाहनं कर्षत इत्यस्य सिंहमित्यादि। निरकृन्ततेति छान्दसम् ॥ ३१ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) करेण चेति ३२ ॥ ३१ ॥

(६ दंशोद्धारः) करेणेति। गजेन सिंहाकर्षणं महासुरविनाशसूचक उत्पातोयम्। अकृंतत। कृती छेदने। परस्मैपदित्वेपि तङार्षः ॥ ३१ ॥

ततो महासुरो भूयो माहिषं वपुरास्थितः[१]। तथैव क्षोभयामास त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ ३२ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ३२ ॥

(२ चतुर्धरी) वपुः शरीरम्। आस्थितो गृहीतवान्। तथैव पूर्ववत् ॥ ३२ ॥

(३ शान्तनवी) ततः गजरूपवपुस्त्यागादनन्तरं भूयः पुनरपि स महासुरः माहिषं वपुराश्रितः प्राप्तवान् सन् तथैव पूर्ववदेव प्राग्वत् महिषः सन् त्रैलोक्यं क्षोभयामास क्षोभं प्रापयामास। तथैव स चराचरं त्रैलोक्यं लोकत्रयं क्षोभयामास। आश्रित इति श्रिञ् सेवायां सेवानुसरणे गतिविशेषे इति कर्तरि क्तः। आस्थित इति पाठे तु आङ्पूर्वस्तिष्ठतिः प्रतिज्ञानार्थः सकर्मकः। 'गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थास' इत्यादिना कर्तरि क्तः। वपुरास्थितः अङ्गीकृतवान् सन् त्रैलोक्यं क्षोभयामासेत्यर्थः। आस्थितेत्यविसर्गपाठे तु 'आङःस्थ : प्रतिज्ञाने' इत्यात्मनेपदम्। कर्तरि लुङ्। 'स्थाघ्वोरिच्च' इत्याकारस्य इत्वं सिचः कित्त्वं च। तेन गुणाभावः। 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपः। त्रैलोक्यं सचराचरम् इत्यत्र त्रयो लोकास्त्रैलोक्यम्। चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञ्। स इति छेदे तु स महासुर इत्यर्थः। चराश्च देवादयः। अचराश्च पर्वतादयः। चराचरम्। सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवति। चराचरात्मकं त्रैलोक्यं स महासुरः क्षोभयामासेत्यर्थः। यद्वा चराश्चाचराश्च चराचरास्तैः सहितं त्रैलोक्यं सचराचरं संभवात्स्वरूपाख्यानतो विशेष्यभावः। यद्वा त्रैलोक्यं क्षोभयामास। तत् कीदृशं चराचरं जगदात्मकमित्यर्थः। स महासुरः जगदात्मकं त्रैलोक्यं क्षोभयामासेत्यर्थः। यद्वा सचराचरं जङ्गमाजङ्गमसहितं

१ 'वपुराश्रितः' इति शान्तनवीपाठः।

त्रैलोक्यं क्षोभयामासेत्यर्थः । चरिर्गत्यर्थः । 'चरिचलिपतिवदीनां वा द्वित्वमच्याक्चाभ्यासस्य' इति पचाद्यच्चि द्विर्भावेऽभ्यासस्य च आगागमः । अविधिसामर्थ्याद्धलादिःशेषाभावः । अन्यथा त्वागमादेशयोर्विशेषाभावादागमलिङ्गमपार्थकं स्यात् । 'चरिष्णु जङ्गमचरं त्रसमिङ्गं चराचरम्' ॥ ३२ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तत इति । तथैव प्राग्वदेव ॥ ३२ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) ततो महेति ३३ ॥ ३२ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ३२ ॥

ततः क्रुद्धा जगन्माता चण्डिका पानमुत्तमम् । पपौ पुनः पुनश्चैव जहासारुणलोचना ॥ ३३ ॥

(१ गुप्तवती) क्रुद्धेति । तुरीयापि चण्डिका प्रधानहननरूपं कृत्वापि रजोगुणाविर्भावाधिक्येन स्वस्या महालक्ष्मीत्वमापादितवतीति ध्वननाय मध्ये पानमाह । अत एवारुणलोचनत्वं मुखरागादिश्च युज्यते ॥ ३३ ॥

(२ चतुर्धरी) पीयत इति पानं मधु ॥ ३३ ॥

(३ शान्तनवी) पीयते इति पानम् । कर्मणि ल्युट् । ततस्त्रैलोक्यक्षोभणादनन्तरं जगन्माता जगतां जननी जगद्धिता चण्डिकादेवी क्रुद्धा सती अत एव अरुणलोचना अरुणे रक्ते लोचने यस्याः सा । उत्तमम् अमृतं पानं मधु पुनः पुनः पपौ । पा पाने । लीलया मध्वेव पपौ । पुनः पुनश्च जहासैव । युद्धं तु न गणयामास । हसे हसने । लिट्यिपो णल् । पपाविति 'आत औ णलः' । वीरपानं चकारेत्यर्थः । 'वीरपानं तु यत्पानं वृत्ते भाविनिःवारणे' वीराणां कर्तव्यं मद्यपानं वीरपानं 'मुहुः पुनःपुनः शश्वदभीक्ष्णमसकृत्समाः' 'घटायुतायुतोन्मानं मधु मांसोपदंशकम् । एकैकश्मासतश्चण्डी पपावत्र रणोत्सवे' ॥ ३३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तत इति । महिषस्य शिवावतारत्वेन जायमानदयाविच्छेदायात्र मद्यपानं पानं मद्यम् । कर्मणिल्युट् । पानादरुणलोचना पुनःपुनर्जहासेत्यन्वयः ॥ ३३ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) ततः क्रुद्धेति ३४ ॥ ३३ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ३३ ॥

ननर्द चासुरः सोऽपि बलवीर्यमदोद्धतः । विषाणाभ्यां च चिक्षेप चण्डिकां प्रति भूधरान् ॥ ३४॥

(१ गुप्तवती) ॥ ३४ ॥

(२ चतुर्धरी) बलं शारीरं सामर्थ्यम् । वीर्यम् उत्साहः । ताभ्यां यो गर्वः मदः । उद्धतः उद्रिक्तः ॥ ३४ ॥

(३ शान्तनवी) बलेन सामर्थ्येन । वीर्येण प्रभावेन तेजसा । मदेन हर्षेण गर्वेण च उद्धतः अविनीतः निर्मर्याद उत्कटः स महिषः असुरोऽपि ननर्द च कण्ठगर्जनं चकार । 'नर्द गर्द शब्दे' चण्डिकां प्रति भूधरान् गिरीन् विषाणाभ्यां शृङ्गाभ्यां चिक्षेप प्रक्षिप्तवान् । 'अविनीतः समुद्धतः' । 'स्थौल्यसामर्थ्यसैन्येषु बलं ना काकसीरिणोः' । 'वीर्यं बलं प्रभावश्च' ॥ ३४ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ननर्देति । बलं शारीरम् । वीर्यमुत्साहः । ताभ्यां मदो गर्वः ॥ ३४ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) ननर्द चेति ३५ ॥ ३४ ॥

(६ दंशोद्धारः) ननर्देति । बलं शरीरशक्तिः । वीर्यम् उत्साहशक्तिः । ताभ्यां मदो गर्वस्तेनोद्धतः 'विषाणं दन्तशृङ्गयोः' । इत्यमरः ॥ ३४ ॥

सा च तान्प्रहितांस्तेन चूर्णयन्ती शरोत्करैः । उवाच तं मदोद्धूतमुखरागाकुलाक्षरम् ॥ ३५ ॥

(१ गुप्तवती) लक्ष्म्याः सुरायाश्च मादकत्वेन साम्याच्च । 'सहेत्या (?) वा एतद्देवताया रूपं यन्मधु' इति श्रुतेश्च मदेन सुराजन्येन उद्धूतः अतिशयितो मुखस्य रागो रक्तिमा यत्र । आकुलान्यस्पष्टाक्षराणि च यस्मिन्कर्मणि तत् ॥ ३५ ॥

(२ चतुर्धरी) मदेन उद्धूतो मुखरागो यस्याः सा । आकुलाक्षरम् अव्यक्तवर्णं यथा स्यात्तथा ॥ ३५ ॥

(३ शान्तनवी) सा चण्डिका तेन महिषेण महासुरेण प्रहितान् क्षिप्तान् तान् भूधरान् गिरीन् शरोत्करैः शराणाम् उत्करैः उत्क्षेपैः प्रक्षेपणैः चूर्णयन्ती निःशेषयन्ती सती महिषासुरं मदोद्धूतमुखरागाकुलाक्षरं यथा स्यात्तथा उवाच । मदान्मधुपानजादुद्धूतो मुखे रागः तेनाकुलान्यक्षराणि वर्णा यस्मिन्कर्मणि वचने तन्मदोद्धूतमुखरागाकुलाक्षरम् । क्रियाविशेषणानां कर्मत्वं नपुंसकैकत्वं च वक्तव्यम् । यद्वा मदोद्धूतमुखरागा देवी मदेन मधुपानजेन उद्धूतो जातो मुखे रागः कषायभावो यस्याः सा तथोक्ता । आकुलाक्षरमिति क्रियाविशेषणम् । आकुलानि व्यामिश्रितानि अस्पष्टानि अक्षराणि यस्मिन्कर्मणि तत् आकुलाक्षरम् अस्पष्टाक्षरम् ॥ ३५ ॥

(४ नागोजीभट्टी) सा चेति । मदेनोद्धतः अतिशयेन जातो मुखे रागो यस्याः सा । आकुलाक्षरमिति वचनं क्रियाविशेषणम् । मद्यस्वभावोऽयम् ॥ ३५ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) सा च तानिति ३६ ॥ ३५ ॥

(६ दंशोद्धारः) मदेनोद्धतो यो मुखरागस्तेनाकुलान्यक्षराणि यस्यां क्रियायां तथोवाच मदोद्धतमुखरागेति देवीविशेषणं पृथक्पदं वा ॥ ३५ ॥

देव्युवाच ।

गर्ज गर्ज क्षणं मूढ मधु यावत्पिबाम्यहम् । मया त्वयि हतेऽत्रैव गर्जिष्यन्त्याशु देवताः ॥३६॥

(१ गुप्तवती) मधु यावत् पिबामि लक्ष्म्यावेशविशिष्टा यावद्भवामि । मया लक्ष्म्या । 'इन्दिरा लोकमाता मा' इति कोशात् ॥ ३६ ॥

(२ चतुर्धरी) गर्जगर्जेति संभ्रमेण पुनरुक्तिः । आशु शीघ्रम् ॥ ३६ ॥

(३ शान्तनवी) अत्र व्याकुलाक्षरमुवाचेत्युक्तत्वात् गर्जगर्ज इत्येवं प्रतिपदं व्यत्यस्ताक्षरं देव्युक्तम् । ऋषिणा तु तत्संकल्पार्थसंगत्या प्रणीतम । रे मूढ हे अज्ञ त्वं क्षणं तावत् गर्जगर्ज। यावदहं मधु पिबामि यावता क्षणेन मधु पास्यामि तावन्तं क्षणं त्वमपि कण्ठगर्जनं कुरुकुरु । तावदेव तवायुः । ततः क्षणान्तरे मया त्वयि महिषासुरे हते व्यमूकृते सति अत्र अत्रैव संग्रामभूमावेव । अत्रैवास्मिन्नेव क्षणेऽवसरे वा आशु अविलम्बितं देवताः इन्द्रादयो देवाः गर्जिष्यन्त्यानन्देन गास्यन्ति । गृजि शब्दे लृट् । पिबामीति । पा पाने भविष्यति काले 'यावत्पुरानिपातयोर्लट्' इति लट् । 'अत्र मदृत्यथाजातमुखैर्विधेयवा लिखाः' ॥ ३६ ॥

(४ नागोजीभट्टी) देव्युवाच । गर्जगर्जेति संभ्रमेण द्विरुक्तिः । मदेन च पिबामीति पूर्वं पानाविर्भुक्तिः गजाने प्रति क्रम इति न दोषः ॥ ३६ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) देव्युवाचैक इति । देव्युवाचेति एको मन्त्रः । तथाहि 'देव्युवाच स्वाहा ३७ ।'गर्जगर्जेति अपरे इति । तथाहि 'गर्जगर्ज क्षणं मूढ' इति अपरोऽन्यः श्लोकरूपो मन्त्रः ३८ ॥ ३६ ॥

(६ दंशोद्धारः) गर्जेति । गर्जगर्जेति 'नित्यवीप्सयोः' इति पौनःपुन्ये द्वित्वम । पिबामि पास्यामि । 'यावत्पुरा' इति लट् ॥ ३६ ॥

ऋषिरुवाच ।

एवमुक्त्वा समुत्पत्य सारूढा तं महासुरम । पादेनाक्रम्य कण्ठे च शूलेनैनमताडयत् ॥ ३७ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ३७ ॥

(२ चतुर्धरी) पादेनाक्रम्य । पृष्ठे इति शेषः ॥ ३७ ॥

(३ शान्तनवी) सा देवी एवमुक्त्वा समुत्पत्य उत्प्लुत्य तं महिषासुरम् आरूढा आरूढवती सती एनं महिषं महासुरं कण्ठे च कण्ठप्रदेश एव एकेन पादेन उचितेनाक्रम्य शूलेन आयुधेन अताडयत् । तड आघाते चुरादिः । आरूढा । इह तु 'गत्यर्थाकर्मक' इत्यादिना कर्तरि क्तः । एनमित्यन्वादेशे रूपमिदम् । 'एनदोऽन्यतरस्याम्' ॥ ३७ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ऋषिरुवाच । एवमिति । समुत्पत्य कूर्दनं कृत्वा तं सा आरूढा अथ एनं पादेनाक्रम्य दृढंबद्धा कण्ठे शूलेनाताडयदित्यन्वयः ॥ ३७ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) ऋषिरुवाचेति 'ऋषिरुवाचस्वाहेत्ययं मन्त्रः ३९' । पुनश्च श्लोकपञ्चकमिति । पुनर्भूयोऽपि श्लोकानां पञ्चकं पञ्चश्लोकरूपा मन्त्रा इति । तथाहि एवमुक्त्वेति ४० ॥ ३७ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ३७ ॥

ततः सोऽपि पदाक्रान्तस्तया निजमुखात्ततः । अर्धनिष्क्रान्त एवाति[1] देव्या वीर्येण संवृतः ॥३८॥

(१ गुप्तवती) ॥ ३८ ॥

(२ चतुर्धरी) ततस्तान् निजमुखात् आत्ममुखात् । ततः शूलताडनात् हेतोः अर्धनिष्क्रान्तः निःसृतार्धकायः तया देव्या वीर्येण सामर्थ्येन अत्यतिशयेन संवृतः प्रतिबद्ध इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

---

१ 'एवासीद्देव्या' इति शान्तनवीपाठः ।

(३ शान्तनवी) ततोऽनन्तरं स महिषासुरः तया देव्या पदा पादेन आक्रान्तः शूलेन ताडितः सन्नपि ततस्तस्मान्निज-मुखादात्मीयात् महिषवक्रात् सकाशात् अर्धनिष्क्रान्त एव अर्धेन शरीरेण निर्गतः देव्या वीर्येण बलेन सामर्थ्येन संवृतः संछादितः स्तम्भित आसीत्। तथैवास न संपूर्णो निष्क्रान्तः। अर्धनिष्क्रान्तः अर्धेन वा निष्क्रान्तः अर्धनिष्क्रान्तः ॥ ३८ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तत इति। तया पादाक्रान्तः दृढं भूतोपि सः ततः शूलताडनोत्तरं ततः महिषस्वरूपीयात् निज-मुखादर्धनिष्क्रान्तः निःसृतार्धकाय एव देव्या वीर्येण अति अतिशयेन संवृतः परिबद्धः निष्क्रमितुं नाशकदित्यर्थः ॥ ३८ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) ततः सोऽपीति ४१ ॥ ३८ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ३८ ॥

अर्धनिष्क्रान्त एवासौ युद्ध्यमानो महासुरः। तया महासिना देव्या शिरश्छित्त्वा निपातितः॥ ३९॥

(१ गुप्तवती) तया देव्या मधुपानेन परिणता राजसी लक्ष्मीस्तया निपातित इत्यर्थः। शिरश्छेदोत्तरमपि युद्धशेषः पुराणान्तरेषु द्रष्टव्यः ॥ ३९ ॥

(२ चतुर्धरी) एवं च 'शिरश्छेदोद्भवं तद्वद्दानवं खड्गपाणिनम्' इत्यादिविशेषः कल्पान्तरीण इति प्रतीयते ॥ ३९॥

(३ शान्तनवी) असौ महासुरः महिषवक्रात् अर्धनिष्क्रान्तः शरीरस्यार्धेन निर्गतः युध्यमान एव युद्धं कुर्वाण एव तया देव्या भगवत्या महासिना मण्डलाग्रेण शिरः तस्यासुरस्योत्तमाङ्गं छित्त्वा भूमौ निपातितः। शरीरस्यार्धः निष्क्रान्तः। विशेषणसमासः। शरीरस्यार्धेन वा निष्क्रान्तः अर्धनिष्क्रान्तः। 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति समासः। न बहुव्रीहिः। अर्धो निष्क्रान्तो देहभागो यस्य सोऽर्धनिष्क्रान्तः इति बहुव्रीहौ वाताहिताग्निषु इति निष्ठान्तस्य परनिपातः। नात्र 'अर्धं नपुंसकम्' इति समासः। अर्धनिष्क्रान्तश्चेति विग्रहप्रसङ्गात् ॥

'एवं स माहिषो नाम ससैन्यः ससुहृद्गणः। त्रैलोक्यं मोहयित्वा तु तया देव्या विनाशितः ॥ ४० ॥'[1]

एवमुक्तरीत्या महिषो नाम प्रसिद्धः स महासुरः ससैन्यः सैन्यसहितः ससुहृद्गणः सुहृद्गणसहितः त्रैलोक्यं त्रींल्लोकान् मोहयित्वा मोहं दुःखं प्रापय्य। ततो युद्धं कुर्वाणो देव्या तया भगवत्या तु विनाशितः विनाशं प्रापितः। 'महाकाल्या निपातितः' इति क्वचित्पाठः। महान्कालः उग्रः तत्पत्न्या महती काली दुर्गा तया वा निपातितः। परासुः कृतः ॥

त्रैलोक्यस्थैस्तदा भूतैर्महिषे विनिपातिते। जयेत्युक्तं तदा सर्वैः सदेवासुरमानुषैः ॥ ४१ ॥

तदा तस्मिन्समये देव्या महिषे महासुरे विनिपातिते सति त्रैलोक्यस्थैः सर्वैः पुरुषैः देवीं प्रति जयेति लोकोत्कर्षेण वर्तस्वेत्युक्त्वा। कीदृशैः त्रैलोक्यस्थैः सर्वैः पुरुषैः। सदेवासुरमानवैः देवाः स्वर्लोकसद्मानः इन्द्रादयः। असुराः पाताललोकसद्मानो बलिप्रभृतयः। मानवाः भूलोकसद्मानो ब्राह्मणादयः। तैः सहिताः तैः। पुनः कीदृशैः। त्रैलोक्यस्थैः तदा भूतैः तस्मात् महिषासुरात् आ भूताः पीडां प्राप्नुवंतः तैः 'आस्तु स्यात्कोपपीडयोः' भूप्राप्तावात्मनेपदी चुरादिः 'आधृषाद्वा' इति णिजभावपक्षे कर्तरि क्ते रूपम्। योगविभागात्समासः। इत्थंभूतेति निर्देशाद्वा ॥ ३९ ॥

(४ नागोजीभट्टी) अर्धेति। एवं च शिरश्छेदोद्भवं तं दानवं शूलपाणिनमिति विशेषः कल्पान्तरीय इति बोध्यम् ॥ ३९ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) अर्धनिष्क्रान्त इति ४२ ॥ ३९ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ३९ ॥

ततो हाहाकृतं सर्वं दैत्यसैन्यं ननाश तत्। प्रहर्षं च परं जग्मुः सकला देवतागणाः ॥ ४० ॥

(१ गुप्तवती) ननाश पलायितम्। अत्र ऋषिद्वयं यथास्थानमपेक्षितमेव। देव्युक्तिरनपेक्षितैवास्तीति दिक् ॥४०॥

(२ चतुर्धरी) हाहाकृतं कृतहाहाशब्दम्। सर्वमित्यवशिष्टाभिप्रायेण ननाश पलायितम्। प्रहर्षं हर्षोद्रेकं परं निरतिशयं जग्मुर्लब्धवन्तः ॥ ४० ॥

(३ शान्तनवी) ततो महिषमर्दनानन्तरं यत्किंचिद्दैत्यसैन्यम् अवशिष्टम् अल्पं स्वल्पं तदपि हाहाकृतं हाहा इति ससंभ्रमं दीनभावेन कृतम् आहितं तत् ननाश। णश अदर्शने। अदर्शनमभावः। अदृष्टमभूत्। किंच देवतानां गणास्तु सकलाः सर्वेऽपि परमुत्कृष्टं प्रहर्षं संतोषं जग्मुश्च प्राप्तवन्तः। 'हा विषादशुगर्त्तिषु'। चापले द्वे भवत् इति वक्तव्यम्। संभ्रमेण प्रवृत्तिश्चापलम्। हाहा इति संभ्रमप्रवृत्त्या दीनत्वेन कृतमनाथं ननाश। दैत्यसैन्यमित्यर्थः ॥ ४० ॥

(४ नागोजीभट्टी) तत इति। ननाश पलायितम्। हाहेति कृतं येनेति सैन्यविशेषणम् ॥ ४० ॥

---

१ अयं श्लोको न पाठान्तर्गतः केवलं शान्तनवीकारेणैव व्याख्यात इति मध्ये निवेशितः।

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) ततो हाहेति ४२ ॥ ४० ॥

(६ दंशोद्धारः) तत इति । ननाश पलायितम् । णश अदर्शने ॥ ४० ॥

तुष्टुवुस्तां सुरा देवीं सह दिव्यैर्महर्षिभिः । जगुर्गन्धर्वपतयो ननृतुश्चाप्सरोगणाः ॥ ४१ ॥

इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे सावर्णिके० महिषासुरवधस्तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ४१ ॥ इति श्रीगुप्तवत्यां मन्त्रव्याख्याने तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

(२ चतुर्धरी) दिव्यैर्दिवि भवैः । महर्षिभिर्नारदादिभिः ॥ ४१॥ ॥ इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे चतुर्धरीटीकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

(३ शान्तनवी) अथ तां देवीं सुरा इन्द्रादयः दिवि भवैः दिव्यैः महर्षिभिः सह सहितास्तुष्टुवुः स्तुतवन्तः । सुराश्च दिव्यमहर्षयश्च देवीं स्तुतवन्त इत्यर्थः । अथ गन्धर्वपतयश्च जगुः हाहाहूहूप्रभृतयो गन्धर्वा गायनाः तेषां पतयो गायनविचक्षणास्तुम्बरुप्रभृतयः गीतवन्तः । गै शब्दे लिट् । अथाप्सरोगणाश्च अप्सरसो गणाश्च ननृतुः उर्वशीप्रभृतयः स्वर्गवाराङ्गनाः अप्सरसः तासां गणाः नृत्तवन्तो देवीविजयमहोत्सवे । नृती गात्रविक्षेपे । लिट् उस् ॥ ४१ ॥ ॥ इति श्रीमद्राजाधिराजश्रीतोमरान्वयश्रीमदुद्धरणात्मजश्रीशान्तनुचक्रवर्तिविरचितायां शान्तनव्यां चण्डिकामाहात्म्यटीकायां महिषासुरवधविध्युपलक्षितस्तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तुष्टुवुरिति । सुरा इन्द्राद्याः । दिव्यैर्ब्रह्मादिभिः महर्षिभिश्च सह तुष्टुवुरित्यर्थः ॥ ४१ ॥

इति शिवभट्टसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते सप्तशतीव्याख्याने महिषासुरवधो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) तुष्टुवुस्तामिति ४४ ॥ चतुश्चत्वारिंशतिस्तु सर्वे मन्त्रास्तृतीयके इति । तु पुनः तृतीयके अध्याये सर्वे मन्त्राः चतुर्भिरधिकाश्चत्वारिंशतिः स्युरिति शेषः । चतुर्दशाधिकत्रिंशतिः स्युरित्यर्थः ॥ ४१ ॥ ॥ इति श्रीभगीरथविरचिता सप्तशतीमन्त्रहोमविभागकारिकाणां जगच्चन्द्रचन्द्रिकाख्या टीका संपूर्णा ॥ ३ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ४१ ॥ इति श्रीदंशोद्धाराख्यसप्तशतीटीकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ४

ऋषिरुवाच ।

शक्रादयः सुरगणा निहतेऽतिवीर्ये तस्मिन्दुरात्मनि सुरारिबले च देव्या ।
तां तुष्टुवुः प्रणतिनम्रशिरोधरांसा वाग्भिः प्रहर्षपुलकोद्गमचारुदेहाः ॥ १ ॥

(१ गुप्तवती) शक्रादय इति मद्धर्षीणामुपलक्षणम् । उभयेषामप्येतद्दृष्टत्वात् । 'महिषान्तकरीसूक्तं दृष्टं देवैर्महर्षिभिः' इति तन्त्रान्तरात् । तस्मिन् महिषासुरे तां महालक्ष्मीं प्रणतिभिर्नम्रा शिरोधरा ग्रीवा अंसौ च येषां ते । पुलकोद्गमेन रोमाञ्चाविर्भावेन चारवः कण्टकिता इव देहा येषाम् ॥ १ ॥

(२ चतुर्धरी) (ततः सुरगणाः सर्वे देव्या इन्द्रपुरोगमाः । स्तुतिमारेभिरे कर्तुं निहते महिषासुरे ॥ १ ॥ ततोऽनन्तरम् इन्द्रमुख्या देवाः महिषासुरवधादनन्तरं देवीस्तुतिं कर्तुम् आरेभिरे उद्यमं चक्रुः ॥ १ ॥)[1]

शक्रादय इति । तस्मिन्महिषे सुरारिबले दैत्यसैन्ये देव्या निहते सति सुरगणास्तां देवीं वाग्भिस्तुष्टुवुरित्यन्वयः । देहा इति पाठः । सुरगणाः देवाः क्रीडायुक्ता इति योज्यम् । शिरोधरा ग्रीवा । अंसौ स्कन्धौ (बाहुमूर्धानश्च) प्रणत्या नम्राः शिरोधरांसा येषां ते । प्रहर्षपुलकोद्गमः प्रहर्षजनितरोमोत्थानं तेन चारवो देहा येषाम् ॥ १ ॥

(३ शान्तनवी) ऋषिरुवाच सुमेधा ऋषिः सुरथं राजानं प्रति वाक्यमुक्तवान् ।

ततः सुरगणाः सर्वे देव्या इन्द्रपुरोगमाः । स्तुतिमारेभिरे कर्तुं निहते महिषासुरे ॥ १ ॥

चण्डिकया रणे महिषासुरे निहते सति ततोऽनन्तरम् इन्द्रपुरोगमाः शक्रमुखाः सर्वेपि सुरगणाः देव्याः स्तुतिं कर्तुमारेभिरे उपक्रान्तवन्तः । रभ राभस्ये । आत्मनेपदे लिङि पुरो गच्छति पुरोगमः । इन्द्रः पुरोगमः अग्रेसरो येषां ते तथोक्ताः । 'पुरोगमः पुरोगामी' । रणे देव्या चण्डिकया तस्मिन्नतिवीर्ये सुरारिबले महिषासुरसैन्ये च तस्मिन्नतिवीर्ये दुरात्मनि महिषासुरे च निहते

---

[1] इदं पद्यमध्यायारम्भे चतुर्धरीशान्तनव्योरेव विवृतमस्ति ।

वर्धिते सति प्रणतिनम्रशिरोधरांसाः प्रहर्षपुलकोद्गमचारुदेहाः शक्रादयः सुरगणाः तां देवीं वाग्भिः तुष्टुवुः स्तुतवन्तः । वीर्यं बलं प्रभावश्च । प्रणतिभिः नम्राः शिरोधराः शिरोधयः कंधराः ग्रीवाः अंसाः स्कन्धा भुजशिरांसि च येषां ते तथोक्ताः । धरन्ति धराः शिरसां धराः शिरोधराः प्रहर्षेण प्रमोदेन पुलकाः रोमाञ्चाः तेषाम् उद्गमः प्रादुर्भावः तेन चारवः मनोरमाः देहाः येषां ते तथोक्ताः । वाग्भिरिति चतुर्विधाभिः वाणीभिः । यद्भाष्यं 'चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः' 'जातिशब्दा गुणशब्दाः क्रियाशब्दा द्रव्यशब्दाश्च चतुर्धा' इति । अन्ये त्वाहुः । 'द्रव्यं गुणं क्रियां जातिमाहुः शब्दाश्चतुर्विधाः । यदृच्छया प्रयुक्ताः स्युः संज्ञाशब्दस्तु पञ्चमः' । अपरे त्वाहुः । 'वैखरी शब्दनिष्पत्तिर्मध्यमा श्रुतिगोचरा । द्योतितार्था च पश्यन्ती सूक्ष्मा चाप्यनपायिनी' इति चतुर्धा वागुच्यते । शब्दान्तं निष्पत्तिर्यस्याः सा शब्दनिष्पत्तिः घटाद्यर्थरूपा वाक् वैखरी इत्युच्यते । श्रुतिगोचरा श्रोत्रग्राह्या वाक् मध्यमेत्युच्यते । द्योतितः अर्थो यया सा द्योतितार्था ज्ञानरूपा वाक् पश्यन्तीत्युच्यते । अनपायिनी ब्रह्मरूपा वाक् सूक्ष्मेत्युच्यते ॥ १॥

(४ नागोजीभट्टी) तुष्टुवुः सुरा इत्युक्तं तां स्तुतिमाह । ऋषिरुवाच । शक्रादय इति । तस्मिन्महिषासुरे देव्या निहते इत्यन्वयः । शिरोधरा ग्रीवा । अंसः स्कन्धः । पुलकाः रोमाञ्चाः ॥ १ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) अथ चतुर्थाध्यायस्य सप्तशतीमन्त्रहोमविभाग उच्यते । आद्य ऋषिरुवाचेति शक्राद्याः श्लोकमन्त्रकाः । षड्विंशा इति । आद्यः प्रथमः ऋषिरुवाचेति ऋषिरुवाचस्वाहेत्ययं मन्त्रो वर्तते १ । शक्राद्याः शक्रादयः सुरगणा इत्येवमादयः श्लोकमन्त्रका श्लोकरूपा मन्त्राः षड्विंशाः । षडधिका विंशतिरित्यर्थः । शक्रादय इति २ ॥ १ ॥

(६ दंशोद्धारः) शक्रादय इति । सुराग्विले च देवा इति पाठे देवाः क्रीडायुक्ताः इति बोध्यम् । प्रणत्या आनतं शिरोधरांसं ग्रीवास्कन्धं येषां ते । अंसशब्दस्याऽल्पाक्षरत्वेन पूर्वप्रयोगस्याऽनित्यत्वात्परनिपातः ॥ १ ॥

देव्या यया ततमिदं जगदात्मशक्त्या निःशेषदेवगणशक्तिसमूहमूर्त्या ।
तामम्बिकामखिलदेवमहर्षिपूज्यां भक्त्या नताः स्म विदधातु शुभानि सा नः ॥ २ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २ ॥

(२ चतुर्धरी) इदं जगत् ब्रह्माण्डम् आततम् अभिव्याप्तम् आत्मशक्त्या निजेनौपाधिकस्वभावेन । वैभवेनेत्यर्थः । कथं तर्हि अस्या मूर्तिमत्त्वम् इत्याह । निःशेषेति । निःशेषदेवगणस्य शक्तिसमूहाय सामर्थ्योपचयाय मूर्तिः विग्रहो यस्याः । 'मूर्तिर्देहे परिग्रहे' । देवगणैर्हि प्राग् आर्तस्वरैः प्रार्थिता सती शक्तिरासीत् । यद्वा ततं प्रपञ्चितम् । सृष्टमित्यर्थः । आत्मशक्त्या निजप्रभावेण निःशेषदेवगणस्य शक्तिसमूहः तेजोंशप्रचय एव मूर्तिः कायो यस्याः तया । भक्त्या सेव्यसेवकभावस्वीकारपुरःसरेण नम्रीभावेन नताः प्रणताः स्म । स्म इत्यव्ययं स्मः इत्यर्थे । पादपूरणे वा छन्दोनुरोधात् लुप्तविसर्जनीयं वा । अम्बिका नोऽस्माकं शुभानि विदधातु ॥ २ ॥

(३ शान्तनवी) निःशेषदेवगणशक्तिसमूहमूर्त्या यया देव्या आत्मशक्त्या स्वशक्त्या इदं जगत् प्रपञ्चितं ताम् अखिलदेवमहर्षिपूज्याम् अम्बिकां चण्डिकां देवीं भक्त्या आनताः स्म । सा नोऽस्माकं शुभानि विदधातु करोतु । 'तु हि च स्म ह वै पादपूरणे' । निःशेषाः सर्वे देवाः तेषां गणाः तेषां शक्तयः तासां समूहाः ते एव मूर्तयो यस्याः सा तथोक्ता । अखिलाः सर्वे देवा महर्षयश्च तैस्तैश्च पूज्यां पूजनीयाम् । आनताः वयं भक्तिप्रह्वाः ॥ २ ॥

(४ नागोजीभट्टी) देव्येति । आततं व्याप्तं ततं सृष्टं च निःशेषदेवगणशक्तीनां समूहनाय वृद्धये तच्छक्तिसमूह एव तेजोंशप्रचय एव च मूर्तिर्विग्रहो यस्यास्तयेत्यर्थः । समूह इति भावे कः । नताः स्मेत्यत्र 'वा शरि' इति विसर्गस्य सः ॥ २ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) देव्या ययेति ३॥ २ ॥

(६ दंशोद्धारः) देव्येति ततं व्याप्तं सृष्टं वा । अशेषदेवगणानां शक्तिसमूहाय सामर्थ्योपचयाय मूर्तिर्यस्याः । निःशेषदेवगणानां शक्तिसमूह एव मूर्तिर्यस्या इति वा । स्मेति छान्दसत्वात् विसर्गलोपः । स्मः इत्यर्थेऽव्ययं वा पादपूरणे वा ॥ २ ॥

यस्याः प्रभावमतुलं भगवाननन्तो ब्रह्मा हरश्च न हि वक्तुमलं बलं च ।
सा चण्डिकाखिलजगत्परिपालनाय नाशाय चाशुभभयस्य मतिं करोतु ॥ ३ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ३ ॥

(२ चतुर्धरी) प्रभावं प्रकृष्टं स्वभावम् अतुलम् अनन्यसाधारणं बलं सामर्थ्यं च वक्तुं वर्णयितुं नह्यलं न पर्याप्ता इत्य-

---

१ 'चाशुरभयस्य' इति नागोजीभट्टीसंमतः पाठः ।

न्वयः। अशुभम् अकल्याणम् भयं भाविदुःखप्रतिसंधानजमसुखम्। अशुभभयस्य नाशाय चेत्यन्वयः। वैभाषिक एकवद्भावः। अशुभा दैत्यास्तेभ्यो भयं तस्य नाशायेति वान्वयः ॥ ३ ॥

(३ शान्तनवी) यस्याः देव्याः अतुलम् अनुपमं प्रभावं बलं च वक्तुं साकल्येन वर्णयितुं ब्रह्मा चतुर्मुखः भगवान् सऐश्वर्यसंपन्नः अनन्तः विष्णुः हरश्च नालं न हि समर्थः। हि प्रसिद्धमेतत्) सा चण्डिका देवी अखिलजगत्परिपालनाय अशुभभयस्य च नाशाय मतिं करोतु। अखिलं जगत् पालयितुम् अशुभेभ्यो भयं नाशयितुं च स्वयं स्वान्तं दत्तावधानं करोतु। प्रभावः प्रभुत्वम्। 'स्थौल्यसामर्थ्यसैन्येषु बलम्'। असुरभयस्य इति पाठः। अशुभभवस्येति पाठे भवः उदयः ॥ ३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) यस्या इति। यस्या अतुलं प्रभावं तेजः बलं शारीरं वक्तुम् अनन्तः सहस्रास्योपि ब्रह्मा स्रष्टापि हरः सर्वशक्तिरपि नालं न पर्याप्ताः। असुरेभ्यो भयस्येत्यर्थः। समाहारे द्वन्द्वो वा ॥ ३ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) यस्याः प्रभावमिति ४ ॥ ३ ॥

(६ दंशोद्धारः) यस्या इति। अशुभमकल्याणं भयं भाविदुःखप्रतिसंधानम्। समाहारे द्वन्द्वैकवद्भावः। अशुभयुक्तस्य भयस्येत्युत्तरपदलोपो वा ॥ ३ ॥

या श्रीः स्वयं सुकृतिनां भवनेष्वलक्ष्मीः पापात्मनां कृतधियां हृदयेषु बुद्धिः।
श्रद्धा सतां कुलजनप्रभवस्य लज्जा तां त्वां नताः स्म परिपालय देवि विश्वम् ॥ ४ ॥

(१ गुप्तवती) कृतधियां 'पण्डितेपूत्तमानां च विद्वत्सु कृतबुद्धयः' इति भारतात्। कुलजनप्रभवस्य महाकुलोत्पन्नकुलवधूसमूहस्य। स्मेति विसर्गलोपोऽव्ययं वा ॥ ४ ॥

(२ चतुर्धरी) सुकृतिनां पुण्यशीलानां भवनेषु गृहेषु या स्वयमात्मना पूर्वरूपापहारेणेत्यर्थः। श्रीः संपदित्यन्वयः। तथा पापात्मनां पापशीलानां भवनेष्वलक्ष्मीरित्यन्वयः। तथा कृतधियाम् अभ्याससंस्कृतान्तःकरणानां हृदयेषु अन्तःकरणेषु बुद्धिः अध्यवसायः। यद्वा हृदये मनसि सुबुद्धिः स्वर्गापवर्गसाधनं ज्ञानम्। तथा सतां सत्पथगानामास्तिकानाम् आगमचोदिते तथ्यत्वाध्यवसायः श्रद्धा। कुलजनप्रभवस्य शुद्धसंतानजन्मनो जनस्याकरणीयाप्रवृत्तिलक्षणान्तःकरणगुणा लज्जा तां तथाविधाम्। विश्वं जगत् ॥ ४ ॥

(३ शान्तनवी) हे देवि सुकृतिनां पुण्यवतां भवनेषु गेहेषु या श्रीः संपत्तिरभूदस्ति भविष्यति स्वयं तां त्वां नताः प्रणताः वयं स्म। अतस्त्वं सुकृत्यात्मकं विश्वं श्रीः सती परिपालय। हे देवि पापात्मनां भवनेषु या अलक्ष्मीः अभूदस्ति भविष्यति स्वयं तां त्वां नताः प्रणताः वयम्। अतस्त्वं पापात्मकं विश्वम् अलक्ष्मीः सती परिपालय। हे देवि कृतधियां शास्त्रजनितधियां ज्ञानिनां हृदयेषु या बुद्धिः अभूदस्ति भविष्यति स्वयं तां त्वां नताः प्रणताः वयम्। अतस्त्वं कृताध्यात्मकं बुद्धिः सती परिपालय। हे देवि सतां सज्जनानां हृदयेषु या श्रद्धा सत्कर्मनिष्ठाऽभूदस्ति भविष्यति स्वयं तां त्वां नताः प्रणताः वयम्। अतस्त्वं श्रद्धा सती सदात्मकं विश्वं परिपालय। हे देवि त्वं कुलजनप्रभवस्य सतां सज्जनानां कुलभूतस्य लोकस्य हृदये या लज्जाऽभूदस्ति भविष्यति स्वयं तां त्वां नताः प्रणताः वयम्। अतस्त्वं सकलाचारसंरक्षणे लज्जां लज्जा सती सत्कुलजनप्रभवात्मकं विश्वं परिपालय। स्मशब्दः पादपूरणे। स्वयमव्ययम्। सुष्ठु श्रयः शुभावहो विधिर्यस्मिन् कर्मणि नमने परिपालने वा तत्। स्वयमिति क्रियाविशेषणम्। नपुंसकलिङ्गम् ॥ ४ ॥

(४ नागोजीभट्टी) या श्रीरिति। पापात्मनां भवनेष्वलक्ष्मीः। कृतधियां निर्मलान्तःकरणानां हृदये बुद्धिः स्वर्गापवर्गसाधनम्। सतां हृदयेषु श्रद्धा आस्तिक्यबुद्धिः। कुलजनप्रभवस्य शुद्धजन्मनो हृदयेषु लज्जा अकरणीयाप्रवृत्तिलक्षणान्तःकरणवृत्तिविशेषः। नताः स्मेति प्राग्वत् ॥ ४ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) या श्रीरिति ५ ॥ ४ ॥

(६ दंशोद्धारः) या श्रीरिति। सुकृतिनां भवनेषु श्रीः पापात्मनां भवनेष्वलक्ष्मीरित्यन्वयः। कृतधियाम् अभ्याससंस्कृतचित्तानां हृदयेषु बुद्धिरसद्व्युदासपूर्वकस्तत्त्वाध्यवसायः। यद्वा हृदयेषु मनःसु बुद्धिः स्वर्गादिसाधनज्ञानम्। सतामास्तिकानां श्रद्धा आगमचोदिते तत्त्वनिश्चयः। कुलजनप्रभवस्य शुद्धसंतानजन्मनोऽकार्यकरणे लज्जा ॥ ४ ॥

किं वर्णयाम तव रूपमचिन्त्यमेतत्किं चातिवीर्यमसुरक्षयकारि भूरि।
किं चाहवेषु चरितानि तवाति[1] यानि सर्वेषु देव्यसुरदेवगणादिकेषु ॥ ५ ॥

(१ गुप्तवती) किं वर्णयाम। तव रूपवीर्यचरितानि वाचामगोचराणीत्यर्थः ॥ ५ ॥

---

१ 'तवाद्भुतानि' इत्यपि पाठः।

(२ चतुर्धरी) एतच्च स्तुतिपरम्। वस्तुतस्त्वनिर्वाच्यैव त्वमित्याह। किमिति। इद तव रूप स्वरूपं कि वर्णयामेति समर्थनायां पञ्चमी। असामर्थ्ये हेतुमाह। अचिन्त्यमिति। सर्वेषु असुरदेवगणादिकेषु अचिन्त्यम् अनिरूपणीयं सर्वोत्कृष्टत्वादित्यन्वयार्थौ। एतत्प्रसिद्धम् अतिवीर्यमनन्यसाधारणं सामर्थ्यं च तव किं वर्णयामेत्यन्वयः। प्राचीन एव हेतुः। भूरि प्रचुरम्। हे देवि यानि चाहवेषु तव अति चरितानि अनन्यसमानि चेष्टितानि च किं वर्णयामेत्यन्वयः। इहापि स एव हेतुत्वेन विपरिणमते। सु(स्व)चरितानीति वा पद(रि)च्छेदः ॥ ५ ॥

(३ शान्तनवी) असुराश्च देवाश्च असुरदेवाः। शाश्वतिकविरोधविवक्षायां तु असुरदेवम्। तेषामसुराणां च देवानां च गणाः आदयो येषां मनुष्यादीनां ते तथोक्ताः तेषु। 'अजायदन्तम्' इत्यसुरशब्दस्य पूर्वप्रयोगः। अजायदन्तत्वादभ्यर्हितत्वाच्च। अमरदैत्यगणादिकेषु इति पाठः सभ्यः। हे देवि सर्वेषु असुरदेवगणादिकेषु तव अद्भुतं रूपम् अचिन्त्यं मनसापि चिन्तयितुं स्मर्तुम् अप्यशक्यम् एतत्तव मनोहरं रूपं वाचा किं वर्णयामः। वर्ण वर्णक्रियायाम्। चुरादिलोडन्तं तत्। मनसापि स्मर्तुमशक्यं तत् वाचा किं वर्णयितुं शक्यं स्यादिति भावः। हे देवि तव भूरि अधिकम् असुरक्षयकारि अतिवीर्यं च किं वाचा वर्णयामः। यन्मनसापि अचिन्त्यं स्यात् वीर्यं बलं प्रभावश्च। हे देवि सर्वेषु असुरदेवगणादिकेषु आहवेषु संग्रामेषु तवाद्भुतानि चरितानि वीरकर्माणि च किं वर्णयामः वाचा वाण्या यानि मनसापि स्मर्तुमशक्यानि ॥ ५ ॥

(४ नागोजीभट्टी) एषा आपाततः स्तुतिर्वस्तुतस्त्वनिर्वाच्याऽस्तुत्यैवेत्याह। किमिति। असुरा दैत्याः। देवाः शिवादयः। गणाः प्रमथाः। तत्प्रभृतिषु अचिन्त्यं सर्वोत्कृष्टत्वादनिरूपणीयं तव रूपम्। अतः किं केन प्रकारेण वर्णयाम। च परं दैत्यनाशकारि भूरि वीर्यम् अति अत्युत्कृष्टम्। च परं युद्धेषु यानि चरितानि तान्यप्यति अत्युत्कृष्टानि। अतः किं वर्णयामेत्यन्वयः। सर्वत्राचिन्त्या इति ॥ ५ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) किं वर्णयाम इति ६ ॥ ५ ॥

(६ दंशोद्धारः) किं वर्णयाम इति। लोड्उत्तमबहुवचनम्। दन्त्यपाठे सुचरितानीति च्छेदः। यानि सर्वेषु असुरदेवगणादिकेषु अतिशयेन वर्तन्ते। अद्भुतानीति वा पाठः ॥ ५ ॥

हेतुः समस्तजगतां त्रिगुणापि दोषैर्न ज्ञायसे हरिहरादिभिरप्यपारा।
सर्वाश्रयाखिलमिदं जगदंशभूतमव्याकृता हि परमा प्रकृतिस्त्वमाद्या ॥ ६ ॥

(१ गुप्तवती) दोषैः बुद्धिमान्द्यादिभिः अंशभूता। तवेति शेषः। 'पादोऽस्य विश्वाभूतानि' इति श्रुतेः। अव्याकृता नामरूपव्याक्रियातः पौर्वकालिकी। अत एवाद्या ॥ ६ ॥

(२ चतुर्धरी) मूलप्रकृतिश्च त्वमेवेत्याह। हेतुरिति। त्वं समस्तजगतां हेतुः मूलकारणम्। तत्रोपपत्तिमाह। त्रिगुणेति। सत्त्वरजस्तमोमयीत्यर्थः। नन्वेवं रागादिसंबन्धः स्यान्न च सः। किन्तु सर्वकारणं त्वमेवेत्याह। अपीति। त्रिगुणापि सती दोषैः रागादिभिर्न ज्ञायसे। न विषयीक्रियसे इत्यर्थः। एवमपि परिच्छिन्नतया सर्वकारणमप्यसीत्याह। हरिहरादिभिरिति। अथवा सर्वाश्रयेति क्वचित् तत्पुरुषेऽपि वाच्यलिङ्गता। सर्वाश्रया सर्व आश्रयो यस्या इति बहुव्रीहिः। कारणान्तरमप्यस्तीत्याह। अखिलमिति। इदमखिलं जगत् ब्रह्माण्डम् अंशभूतं तवैकदेशाश्रितम् अनन्तब्रह्माण्डाधिकरणत्वात्। न त्वेवं विकारापत्तिः। सांशत्वेन मूर्तित्वापत्तेरित्याह। अव्याकृतेति। षड्विधविकाररहितेत्यर्थः। 'भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च। अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा' इति भगवद्गीतासु। हि यस्मात् त्वम् आद्या प्रकृतिः तस्याः विशेषणं परमेति। परः परमात्मा मीयते जीवभावेनावच्छिद्यतेऽनयेति परमा। परो हि प्रकृतधर्माध्यासात् जीवभावेनाध्यवसीयते ॥ ६ ॥

(३ शान्तनवी) हे देवि त्वं त्रिगुणापि त्रयो गुणाः यस्यां सा सत्त्वं रजस्तम इति त्रयो गुणाः सत्त्वगुणा त्वं वैष्णवी शक्तिः सती जगन्ति रक्षसि। रजोगुणा त्वं ब्राह्मी शक्तिः सती जगन्ति सृजसि। तमोगुणा त्वं माहेश्वरी शक्तिः सती जगन्ति संहरसि। अत एव त्रिगुणाप्यसि। अत एव त्वं समस्तजगतां हेतुरसि। सर्जनीयसंरक्षणीयसंहरणीयानि विविधानि जगन्ति स्वर्गभूपातालाख्यानि तेषां त्वं हेतुरसि। हे देवि त्वं हरिहरादिभिरपि देवैस्तत्त्वतो न ज्ञायसे। मायारूपत्वात्। हे देवि त्वम् अपारा अनवधिरनन्ता अन्तरहिता। हे देवि त्वं सर्वाश्रया सर्वः आश्रयो यस्याः सा तथोक्ता या आश्रीयते आश्रया सर्वस्याश्रया सर्वाश्रयापि। हे देवि इदमखिलं जगत् तवैव अंशभूतं मायामयत्वाज्जगतः अंशरूपेण समस्तं निष्पन्नं समस्तांशत्वभूतत्वं प्रापदिति वा अंशभूतम्। हे देवि त्वमव्याकृतासि केनापि न व्याकृतासि पदेन वाक्येन वा। 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' इति श्रुतेः। त्वं च विद्यात्वेन परब्रह्मतत्त्वमेव। यद्वा हे देवि त्वम् अव्याकृतासि केनापि प्रकाशितासि। परप्रकाशित्वानभ्युपगमात् ब्रह्मस्वरूपस्य स्वयंप्रकाशत्वाभ्युपगमाच्च। तस्य त्वं च परब्रह्म तत्त्वमेव स्वयं प्रकाशमानमनतिशयानन्दमिदूपमसीत्यर्थः। यद्वा हे देवि त्वमव्याकृतासि अव्याहतासि। केनापि न हिंसितासि। कृञ् हिंसायां स्वादिः। त्व-

मेव तु युद्धे हितान्यव्याकृतोऽपि व्याहंसि । यदभ्यधुः । 'हिंसाकरणयोः स्वादौ कृणोति कृणुते कृतः । करोति कुरुते द्वे द्वे संपद्येते पदे क्रमात्' इति । अव्याकृता हि परमा इति पाठे तु हि यस्मात् हे देवि त्वं परमा परा उत्कृष्टा मा लक्ष्मीः ततः अव्याकृता अः विष्णुः तेन व्याकृता उरसि स्थापिता लोकेषु वा व्याकृता व्यवस्थिता । यद्वा हे देवि हि यस्मात् तव समस्तरोमकूपेषु निजरश्मीन् दिवाकरो ददौ । अतस्त्वम् अव्याकृतासि अविना सूर्येण आसमन्तात् कृतासि तेजोभिर्निर्मितासि । अत एव त्वं परमा परा श्रेष्ठा मा तेजोलक्ष्मीः । 'अवयः शैलमेषार्काः' । यद्वा 'अव्याकृता हि परमा प्रकृतिस्त्वमाद्या' । हे देवि हि यतः त्वं जगतामाद्या मूलभूता । अतः सृष्टेः प्राक् केवलैवेति अव्याकृता सत्त्वरजस्तमोगुणानुदयात् भेदप्रत्ययानुदयात्सत्त्ववादिना अपृथक्कृता सांख्यदर्शनप्रसिद्धा परमा प्रकृतिः प्रधानाख्यासि । इयं देवी सांख्यमते प्रकृतिराख्याता । वेदान्तिनस्तु तामनिर्वचनीयामात्ममायामनादिमविद्यामाहुः । शाब्दिकास्तां शब्दशक्तिमाचक्षते । तान्त्रिकास्तां कर्मणामपूर्वोत्पादनसामर्थ्यलक्षणां फलदानिमाहुः । तार्किकास्तां च स्तुता(?) चावसिति सिद्धिभिदामाहुः । शैवास्तां शिवशक्तिमाहुः । वैष्णवा विष्णुमायां नामाहुः । शाक्तास्तु तां महामायामनादिमादिमां शक्तिमाहुः । पौराणिकास्तु तां देवीमाहुः ॥ ६ ॥

(४ नागोजीभट्टी) मूलप्रकृतिस्त्वमेवेत्याह । हेतुरिति । त्वं समस्तजगतां हेतुर्मूलकारणम् । तत्र हेतुः । यतः त्रिगुणा सत्त्वरजस्तमोयुता । नन्वेवं रागादिसंबन्धेन सर्वकारणं न स्यादत आह । अपीति । त्रिगुणापि दोषैः रागादिभिर्न ज्ञायसे न विषयीक्रियसे । यद्वा दोषैर्विशिष्टा केनापि न ज्ञायसे । तदभावादित्यर्थः । नन्वेवं परिच्छिन्नतया सर्वहेतुत्वं न स्यादत आह । हरिहरादिभिरप्यपारा अज्ञाता । परिच्छेदाभावादित्यर्थः । तत्र हेतुः । सर्वाश्रया सर्वमाश्रयं यस्याः सा । कार्ये हि कारणमाश्रयते । सर्वत्र वर्तमाना च । यत एव जगत् तवांशभूतं सर्वसमष्टेर्ब्रह्मणस्त्वदंशत्वात् । एतद्द्वयं परिच्छिन्नं त्वयाहृतं स्यादिति भावः । नन्वेवं विकारापत्तिरत आह । अव्याकृता षड्विधविकाररहितत्वात् हि यतः संसारमाद्या प्रथमा प्रकृतिः सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्थासि । कीदृशी । परमा पर आत्मा मीयते जीवभावेन विच्छिद्यते यया । परमात्मैव प्रकृतिः धर्माध्यासाज्जीवत्वेनाध्यवसीयते ॥ ६ ॥

(५ **जगच्चन्द्रचन्द्रिका**) हेतुः समस्तेति ॥ ७ ॥ ६ ॥

(६ दंशोद्धारः) मूलप्रकृतिश्च त्वमेवेत्याहुः । हेतुरिति । यतो हरिहरादिभिरप्यपारा अपरिच्छिन्ना । तत्र हेतुः । सर्वाश्रया । आर्षत्वात्परवल्लिङ्गत्वाभावेन विशेष्यनिघ्नता । यद्वा सर्वेषामाश्रयो यस्यामिति बहुव्रीहिः । हेत्वन्तरमाह । अखिलजगत्तवांशभूतम् । नचैवं विकारितापत्तिरित्याह । अव्याकृता विकाररहिता । यत आद्या परमा प्रकृतिः पर आत्मा मीयतेऽवच्छिद्यतेऽनया जीवत्वेनेति परमा । आवरणशक्तिरित्यर्थः ॥ ६ ॥

यस्याः समस्तसुरतासमुदीरणेन तृप्तिं प्रयाति सकलेषु मखेषु देवि ।
स्वाहासि वै पितृगणस्य च तृप्तिहेतुरुच्चार्यसे त्वमत एव जनैः स्वधा च ॥ ७ ॥

(१ गुप्तवती) सुरता देवता । 'देवात्तल्' इति देवशब्दोऽर्थपरः । यद्वा सुरसमूहः सौमा 'पौष्णं त्रैतमालभेत' इति वाक्ये त्रयाणां यमलानां समूहस्त्रिता तत्र भवस्त्रैत इत्यत्रेव प्रकृतेऽपि निर्वाहाय 'गजसहाभ्यां च' इति वार्तिके चकारादन्यत्रापीति मुख्यत्वात् । समस्तसुरशक्तिरूपा त्वमित्यन्वयो वा । तृप्तिं प्रयाति देवगण इति शेषः ॥ ७ ॥

(२ चतुर्धरी) यस्याः स्वाहायाः समुदीरणेन समुच्चारणेन समस्तसुरता निःशेषदेवगणः । तृप्तिं प्रयाति । सा स्वाहासि भवसि । यत्तदोः साहचर्यनियमात् । स्वधा च त्वमेवेत्यन्वयः । अतो हेतोः त्वम् उच्चार्यसे । पितृकर्मस्विति शेषः ॥७॥

(३ शान्तनवी) समस्तसुरता इति । सुर ऐश्वर्ये । सुरन्ति सुराः । सुराणां भावः सुरता । सास्ति येषां ते सुरताः इन्द्रादयः । मत्वर्थे अर्शआदित्वादच् । समस्ताश्च ते सुरताश्च समस्तसुरताः । समस्तविबुधा इति यावत् । हे देवि सा वै प्रसिद्धा स्वाहा त्वमेवासि । 'स्वाहा च हुतभुक्प्रिया' । यस्याः स्वाहायाः समुदीरणेन उच्चारणेन सकलेषु मखेषु यज्ञेषु समस्तसुरताः समस्तविबुधा यज्ञभुजः तृप्तिं प्रयान्ति प्राप्नुवन्ति । किंच हे देवि वै प्रसिद्धा सा स्वधा त्वमेवासि । अत एव खलु पितृयज्ञेषु जनैः पितृश्राद्धकृद्भिः पुरुषैः पितृगणस्य तृप्तिहेतुः स्वधा स्वधेत्येवंरूपमन्त्रात्मा सती त्वमेवोच्चार्यसे कथ्यसे । 'दैवे श्राद्धे भवेत्स्वाहा पैत्र्ये श्राद्धे स्वधोच्यते' । 'स्वाहा देवहविर्दाने श्रौषड्वौषड्वषट्स्वधा' इत्यभिधाने तु विभागो नाश्रितः ॥७॥

(४ नागोजीभट्टी) यस्या इति । हे देवि यस्याः समुदीरणेन उच्चारणेन समस्तसुरता सकलसुरसमूहः सर्वयज्ञेषु तृप्तिं प्रयाति सा स्वाहा त्वमेवासि । वै प्रसिद्धम् । तथा पितृगणस्यापि तृप्तिहेतुस्त्वमेव । अत एव जनैः पितृकर्मणि स्वधा च उच्चार्यते वा ॥ ७ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) यस्याः समस्तेति ८ ॥ ७ ॥

(६ दंशोद्धारः) यस्या इति । यस्याः स्वाहायाः समुदीरणेन समुच्चारणेन समस्तसुरता समस्तदेवगणस्तृप्तिं प्रयाति सा स्वाहासि । तथा स्वधा च पितृगणतृप्तिहेतुरसि ॥ ७ ॥

या मुक्तिहेतुरविचिन्त्यमहाव्रता त्वमभ्यस्यसे[1] सुनियतेन्द्रियतत्त्वसारैः ।
मोक्षार्थिभिर्मुनिभिरस्तसमस्तदोषैर्विद्यासि सा भगवती परमा हि देवी ॥ ८ ॥

(१ **गुप्तवती**) अस्तसमस्तदोषैः 'ऋतंभरा तत्र प्रज्ञा' इति योगसूत्रोक्ताऽसत्त्वविषयकत्वादिदोषविरहिताबुद्धिभिः परमा विद्यासि निर्विकल्पकवृत्तिरूपा त्वमेवासि ॥ ८ ॥

(२ **चतुर्धरी**) या मुक्तिहेतुरिति । हे देवि सा प्रसिद्धा विद्या त्वमसि । भवती भगवद्विषये (ब्रह्मविषये)ति यावत् । परमा प्रकृष्टतमा । तत्रोपपत्तिमाह । येति । 'सा विद्या या विमुक्तये' इति वचनात् । अचिन्त्यं दुरनुष्ठेयं महाव्रतं साधनं यस्याः सा तथा । महाव्रतमाह भगवान् पातञ्जलिः । 'अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यापरिग्रहाः । एते तु जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः सार्वभौमा महाव्रतम्' इति । हि हेतौ । यस्मात् विद्यासीत्यन्वयः । अतस्त्वं मुनिभिर्मननपरैरभ्यस्यसे । पुनरभ्यवस्यसे । सुष्ठु नियतानि वशीकृतानीन्द्रियाणि यैः तैः तत्त्वं ब्रह्मैव सारो येषां सुनियतेन्द्रियाश्च ते तत्त्वसाराश्चेति विग्रहः । अस्ताः ध्वस्ताः समस्ता दोषा रागादयो येषाम् ॥ ८ ॥

(३ **शान्तनवी**) हे देवि हि निश्चयेन या मुक्तिहेतुः अचिन्त्यमहाव्रता परमा वेदान्तोद्भावनीयपरब्रह्मतत्त्वावगतिरूपसाक्षात्कारलक्षणा विद्यास्ति सा भगवती त्वमेव सुनियतेन्द्रियतत्त्वसारैः मोक्षार्थिभिरस्तसमस्तदोषैर्मुनिभिः अभ्यस्यसे पुनःपुनरावर्त्यसे शिक्ष्यसे इत्यन्वयः । विद्यासि इति पाठे तु हे देवि हि निश्चयेन त्वमेव भगवती सा परमा वेदान्तश्रवणमनननिदिध्यासनवर्जनीयब्रह्मतत्त्वावगत्याकृतिसाक्षात्कृतिरूपा विद्यासि । या यद्रूपा विद्या त्वमेव मुक्तिहेतुः अविचिन्त्यमहाव्रता त्वं सुनियतेन्द्रियतत्त्वसारैर्मोक्षार्थिभिः अस्तसमस्तदोषैः मुनिभिरभ्यस्यसे शिक्ष्यसे शश्वद्गुरुभ्य इत्यन्वयः । मुक्तिरमृतं कैवल्यम् । 'ज्ञानादेव तु कैवल्यम्' इत्युपगमात् मुक्तिहेतुर्विद्या । 'हेतुर्ना कारणं बीजम्' । कीदृशी विद्या । अचिन्त्यानि चिन्तयितुमप्यशक्यानि दुश्चराणि महान्ति व्रतानि उपवासादीनि पुण्यानि यस्यां सा अविचिन्त्यमहाव्रता अभ्यस्यसे । असु क्षेपणे । अभिपूर्वः कर्मणि लट् । थासः से । सुष्ठु नियतानि विषयेभ्यो व्यावर्तितानि इन्द्रियाणि यैस्ते सुनियतेन्द्रियाः ते च ते तत्त्वसाराश्चेति सुनियतेन्द्रियतत्त्वसाराः । तत्त्वं तत्त्वं ज्ञानं सारं न्याय्यं (नान्यं) येषां ते तत्त्वसाराः मन्यन्ते मुनयः तैः मोक्षमर्थयन्ते मोक्षार्थिनः । अस्तः नष्टः समस्तः दोषः कामक्रोधलोभादिरूपो येषां ते अस्तसमस्तदोषाः तैः । विद्यते ज्ञायतेऽनया विद्या भगवती सर्वैश्वर्यसंपन्ना परमा सा चोत्कृष्टा ॥ ८ ॥

(४ **नागोजीभट्टी**) प्रकृतिरूपत्वमुक्त्वा ब्रह्मापि त्वमेवेत्याह । येति । हे देवि या मुक्तिहेतुः । अविचिन्त्यमनुष्ठेयत्वचिन्ताया अप्यविषयं महाव्रतम् अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहरूपं योगशास्त्रप्रसिद्धं साधनं यस्या ईदृशी च या सा भगवती भगवद्विषया परमा उत्कृष्टविद्या तद्विषयावरणभञ्जिका ब्रह्मज्ञानरूपा त्वमेवासि । हि यतः अतस्त्यक्तसमस्तरागादिमोक्षेच्छुभिर्मुनिभिर्वशीकृतेन्द्रियैः तत्त्वं ब्रह्मैव ज्ञेयत्वेन सारो येषां तैरभ्यस्यते इत्यर्थः । अभ्यस्यसे इत्यत्रासंधिः संहिताया अनित्यत्वात् ॥ ८ ॥

(५ **जगच्चन्द्रचन्द्रिका**) या मुक्तिहेतुरिति ९ ॥ ८ ॥

(६ **दंशोद्धारः**) या मुक्तिहेतुरिति । सा परमा उत्कृष्टा भगवती विद्या त्वमेव । सा का । याऽविचिन्त्यमहाव्रता अविचिन्त्यं महाव्रतं यस्याः । महाव्रतं च पातञ्जले अभिहितम् । 'अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यापरिग्रहाः । एते तु जातिदेशकालसमयावच्छिन्नाः सार्वभौमा महाव्रतम्' इति । सुष्ठु नियतानि इन्द्रियाणि यैः । तत्त्वं ब्रह्मैव सारो येषां ते च ते ॥ ८ ॥

शब्दात्मिका सुविमलर्ग्यजुषां निधानमुद्गीथ[2]रम्यपदपाठवतां च साम्नाम् ।
देवि त्रयी भगवती भव भावनाय वार्ता च सर्वजगतां परमार्तिहन्त्री ॥ ९ ॥

(१ **गुप्तवती**) शब्दात्मिका नादब्रह्म । ऋग्यजुषामिति समासान्तोऽज् नेह अनित्यत्वात् । उद्गीथः पञ्चभक्तिकस्य साम्नो द्वितीया भक्तिरुत्तमत्वात् सैव निर्दिष्टा । रम्यपदपाठो देवतापदस्तोमैः कालपूरणम् । भवभावनाय उत्पत्तिकृत्यार्थं वार्ता जीवनस्थितिकृत्यम् । आर्तिहन्त्री अनुग्रहकृत्यवती । तेन पञ्चकृत्यपरायणेति यावत् ॥ ९ ॥

(२ **चतुर्धरी**) शब्दात्मिका इति । शब्दात्मिका शब्दब्रह्मस्वरूपा । ऋक् ऋग्वेदः । यजूंषि यजुर्वेदः । सुविमलानि निर्दोषाणि ऋग्यजूंषि चेति तेषां साम्नां सामवेदानां च विविधानामाश्रय इत्यर्थः । व्यक्त्यपेक्षया बहुवचनं निधानमिति । अजहल्लिङ्गत्वात् वाच्यलिङ्गाभावः । उद्गीतमुच्चैर्गानं तेन रम्यः पदानां पाठो विद्यते येषु सामसु । उद्गीथेति पाठे उद्गीथः

---

१ 'अभ्यस्यते' इति पाठः । २ 'उद्गीतरम्य' इति पाठो बहुभिर्व्याख्यातः समीचीनश्च ।

सान्नीयः विभक्तिविशेषः । तेन रम्याणां पदानां रसविशेषभाजां पाठो विद्यते येषु । 'साम्न उद्गीथो रसः' इति श्रुतेः । यद्वा
उद्गीथः प्रणवो मन्त्रः तेन रम्यपदपाठवतामिति सर्वेषां विशेषणम् । 'उद्गीथः प्रणवो मन्त्रः सर्वव्यापी निरञ्जनः' इति नैगमा-
भिधानाच्च । तेन रम्यपदपाठवतामिति सर्वेषां विशेषणम् । 'ब्राह्मणः प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वदा । क्षरत्यादौ (अवद्येनौ)
कृतं पूर्वं परस्ताच्च विशीर्यते' इति मनुस्मरणात् । इत्थं त्रयी वेदत्रयरूपा त्वम् । आथर्वणास्तु शान्तिकपौष्टिकाभिचारिकात्म-
कतयैतेष्वन्तर्भावात् पृथङ्नामाभिधानम् । देवयति सर्वान् प्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेशेन व्यवहारयतीति देवी भगवती वीर्यातिशय-
शालिनी सर्वप्राणिभ्यो बलीयस्त्वात् । भवः संसारः तस्य भावनाय अनुवर्तनाय । वार्ता कृष्यादिरूपा । 'कृषिर्वाणिज्या तद्वच्च
तृतीयं पशुपालनम् । विद्या ह्येता महाभाग वार्तावृत्तित्रयाश्रयाः' इति विष्णुपुराणे दर्शनात् । परमार्तिहन्त्री पीडातिशय-
स्फोटिनी । वार्ताविशेषणं वा भवती भावनाय संसारज्ञानार्थं त्रयी वेदस्त्वमित्यन्वयः । अन्य आह भवभावनाय संसारस्थि-
तये त्रयी त्वं यज्ञोपदेशत्वात् । तथाच 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः
प्रजाः' इति ॥ ९ ॥

(३ **शान्तनवी**) हे देवि त्वं भगवती ऐश्वर्यादिसंपन्ना शब्दात्मिका वर्णपदवाक्यरूपवाणीस्वरूपा सुविमलर्ग्यजुषाम्
उद्गीथरम्यपदपाठवतां साम्नां च निधानं सर्वजगताम् आर्तिहन्त्री परमा उत्तमा चतुर्वर्गदर्शनी वार्ता वृत्तान्तरूपा त्रय्यसि वे-
दानां त्रयी भवसीत्यन्वयः । अथ वा हे देवि भवती त्वं सर्वजगतां भवभावनाय संसृत्युत्पादनाय परं निधानम् आश्रय-
स्थानं वसतिरसि आर्तिहन्त्र्यसि । त्वं वार्तासि कृषिगोरक्ष्यादिवृत्तिरसि । त्वं शब्दात्मिका नादरूपासि । यद्वा वर्णपदवाक्य-
रूपासि गद्यपद्यात्मिकासि । हे देवि त्वं सुविमलानि ऋग्भिः सहितानि यजूंषि तेषां विमलर्ग्यजुषाम् ऋचः ऋग्वेदाः यजूंषि
यजुर्वेदाः तेषाम् उद्गीथरम्यपदपाठवतां साम्नां सामवेदानां त्रय्यसि इत्यन्वयः । वेदशाखानां बाहुल्याद्बहुवचनप्रयोगः । उद्गीथ
उद्गानम् अत एव रम्यपदपाठवताम् उद्गीथेन रम्याणि पदानि तैः कृत्वा पाठवताम् । अन्यथा पदानां पाठः पदपाठः उद्गीथेन
रम्यः पदपाठो येषां तानि उद्गीथरम्यपदपाठानि सामानि इति स्यात् । उद्गीथः प्रणव इति क्षीरतरङ्गिणीकारो व्याख्यत् ।
उद्गीथः सामवेदः इत्यौणादिवृत्तिकारः । प्रणवपक्षे उद्गीथरम्यता ऋग्यजुषामपि अस्ति । यद्वा उद्गीथः उद्गानं साम्नि
प्रसिद्धम् । 'वार्ता वृत्तौ जनश्रुतौ' वृत्तिः कुसीदपाशुपाल्यवाणिज्याख्या । जनश्रुतिर्वृत्तान्तः । 'स्त्रियामृक्सामयजुषी इति वेदा-
स्त्रयस्त्रयी' । ऋचश्च यजूंषि च ऋग्यजुषाणि । अचतुरादिना अच् समासान्तः । इह तु समासान्तविध्यनित्यत्वमाश्रितम् ।
सुविमलानि ऋग्यजूंषि येषाम् । यद्वा समासान्तरमुक्तमेव । भवभावनाय भवः शिवः परमात्मा तस्य भावनं ध्यानं तस्मै
प्रवृत्ता त्रयी त्वमेवासि इत्यर्थः । 'भद्रे (उभे) जन्मनि कल्याणे प्राप्तौ संवृतिसत्तयोः' । भवः आर्तिहन्त्रीति । 'जनिकर्तुः प्र-
कृतिः' इति निर्देशात्समाससिद्धिः । 'आर्तिः पीडा धनुःकोट्योः' अङ्पूर्वता क्वचित् । देवि इति । अत्र देवि इति संबुद्ध्यन्तः
पाठः । असीति संबन्धतः ॥ ९ ॥

(४ **नागोजीभट्टी**) शब्देति । सुविमलानामपौरुषेयत्वेन दोषरहितानाम् ऋचां यजुषां साम्नां च निधानमाश्रयः
शब्दब्रह्मरूपा भवस्य संसारस्य भावनाय प्रवृत्त्यविच्छेदाय या देवी द्योतनशीला त्रयी वेदत्रयी सा भगवती । भवन्ति ते
भवाः प्राणिनस्तेषां भवाय जीवनाय वार्ता कृषिवाणिज्यपशुपालत्वम् ॥ ९ ॥

(५ **जगच्चन्द्रचन्द्रिका**) शब्दात्मिकेति १० ॥ ९ ॥

(६ **दंशोद्धारः**) शब्दात्मिकेति । शब्दात्मिका शब्दब्रह्मरूपा सुविमलानाम् ऋग्यजुषाम् ऋग्वेदयजुर्वेदौ तयोर्निधान-
माश्रयः । व्यक्त्यभिप्रायेण बहुवचनम् । उद्गीतेनोच्चैर्गानेन रम्याणां पदानां पाठो विद्यते येषु तेषां साम्नां च निधानम् । उद्गी-
थेति पाठे उद्गीथः सामविशेषः । यद्वा उद्गीथेन प्रणवेन रम्यपदपाठवतामिति ऋग्यजुषामपि विशेषणम् । 'उद्गीथः प्रणवो
मन्त्रः सर्वव्यापी निरञ्जनः' इत्यभिधानात् । कश्चित्तु रम्यः पदपाठो येष्विति विजग्राह । तच्चिन्त्यम् । कर्मधारयान्मत्वर्थी-
यस्यास्य निषिद्धत्वात् । बहुव्रीहिणैव गतार्थत्वात् । अथर्वणस्त्वभिचारादिविषयत्वेन त्रय्यामन्तर्भावान्न पृथगभिधानं
मन्यन्ते । देवयति प्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेशेन सर्वान् व्यवहारयतीति देवी भगवती सर्वोत्कृष्टा त्रयी । भवभावनाय संसारानुव-
र्तनाय वार्ता कृष्यादिः । यद्वा भवभावनाय संसारस्थितये त्रयी त्वमित्यन्वयः । 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।
आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः' इति वचनेन यज्ञादिद्वारा स्थितिकर्तृत्वात् ॥ ९ ॥

मेधासि देवि विदिताखिलशास्त्रसारा दुर्गासि दुर्गभवसागरनौरसङ्गा ।
श्रीः कैटभारिहृदयैककृताधिवासा गौरी त्वमेव शशिमौलिकृतप्रतिष्ठा ॥ १० ॥

(१ **गुप्तवती**) नौरसङ्गा सङ्गाभावस्यैव तारकत्वात् 'सङ्गः सर्वात्मना त्याज्यः' इति वचनात् ॥ १० ॥

(२ **चतुर्धरी**) मेधा इति । मेधा सरस्वती । विदितः ज्ञातः अखिलशास्त्राणां सारस्तत्त्वं यया सा । दुर्गा दुरवच्छेदो
यो भवसागरः संसारसागरः तत्र नौरिव नौः पारगतिसाधनम् । असङ्गा अप्रतिहतप्रसरा अन्य आह । असङ्गा अद्वितीया ।

नौस्तु कर्णधारवाहकयुक्ता । त्वं तद्रहितापि पारयसि । श्रीर्लक्ष्मीः कैटभारेः हृदये एकया अद्वितीयया कृतोऽधिवासो यया सा । शशिमौलौ हरशिरसि कृता प्रतिष्ठा आस्पदं यया । यद्वा शशिमौलेर्हरस्य कृता प्रतिष्ठा उत्कर्षो ययेत्यन्वयः ॥ १० ॥

(३ शान्तनवी) हे देवि त्वं मेधासि । अत एव त्वं विदिताखिलशास्त्रसारासि । यद्वा हे देवि त्वं विदिताखिलशास्त्रसारा मेधासि । 'धीर्धारणावती मेधा' । विदितानि अखिलानि शास्त्राणि साराणि चतुर्वर्गतत्त्वपराणि न्याय्यानि यया मेधया सा त्वमेवासि । 'प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा । पुंसां येनोपदिश्येत तच्छास्त्रमभिधीयते' । हे देवि त्वम् असङ्गा गंत्यक्ताखिलबन्धहेतुः अप्रतिबन्धा अनिवारितगतिः दुर्गा दुष्प्रापा दुःखेन गम्यमाना दुर्गा दुर्गभवसागरनौरसि । दुर्गो दुस्तरः भवः संसारः सागर इव दुर्गभवसागरः दुर्गभवसागरे नौः दुर्गभवसागरनौः तरणिरसि । लोके नौः नौका प्रसिद्धा । यद्वा दुर्गो दुस्तरो भवः संसारः तं दुर्गभवं स्यति खण्डयति दुर्गभवसा । न विद्यते गरो विषं दुःखं यत्र सा अगरा अगरा चासौ नौश्चेति अगरनौः दुर्गभवसा चासौ अगरनौश्चेति दुर्गभवसागरनौः । अथवा हे देवि त्वं दुर्गे दुर्गमे दुष्प्रापे भवे शंभौ परब्रह्मतत्त्वसारे सान्ते विषये असङ्गा रागादिरहिता दुर्गा दुष्प्रापा दुर्लभा नौस्तरणिरसि । नौरिव नौः । देवी ब्रह्मप्राप्तिसाधनभूता विद्यारूपेति भावः । हे देवि त्वं कैटभारिहृदयैककृताधिवासा श्रीरसि । विष्णुवक्षःस्थलनिवासिनी लक्ष्मीस्त्वमेवासि । कीटस्येव इन्द्रगोपकस्येव भा यस्य तत् कीटभं विष्णुकर्णमलं तत्र भावः कैटभः असुरः अधिवासः स्थितिर्यस्याः सा तथोक्ता । 'हृदयं चित्तवक्षसोः' । हे देवि त्वमेव शशिमौलिकृतप्रतिष्ठा गौरी उमा असि । शशी चन्द्रः मौलौ किरीटे यस्य स चन्द्रशेखरः शंभुः तेन कृता प्रतिष्ठा अवस्थितिरर्धशरीरभाक्त्वेन यस्याः सा तथोक्ता । 'चूडा किरीटं केशाश्च संयता मौलयस्त्रयः' ॥ १० ॥

(४ नागोजीभट्टी) तदधिष्ठात्र्यपि त्वमेवेत्याह मेधासीति । मेधा सरस्वती । सैव दुःखप्राप्यत्वेन दुर्गासीत्युच्यते । दुर्गसंसारसागरस्य नौः ज्ञानद्वारा । एवं पूर्वार्धेन ब्राह्मीत्वं चोक्तम् । प्रसिद्धनौतो व्यतिरेकमाह । असंगेति । सा हि कर्णधारादिसंगवती । शंभौ कृता प्रतिष्ठा आस्पदं यया अर्धशरीरत्वात् । उत्तरार्धेन रौद्रीत्वं वैष्णवीत्वं चोक्तम् ॥ १० ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) मेधासीति ११ ॥ १० ॥

(६ दंशोद्धारः) मेधासीति । मेधा सरस्वती विदितोऽखिलशास्त्राणां सारस्तत्त्वं यया । दुर्गे दुर्गमे भवसागरे सङ्गाऽप्रतिहतप्रसारा नौः । यद्वा असङ्गा अद्वितीया । कर्णधाराद्यनपेक्षेत्यर्थः । कैटभारिर्विष्णुः ॥ १० ॥

ईषत्सहासममलं परिपूर्णचन्द्रबिम्बानुकारि कनकोत्तमकान्तिकान्तम् ।
अत्यद्भुतं प्रहृतमात्तरुषा तथापि वक्त्रं विलोक्य सहसा महिषासुरेण ॥ ११ ॥

(१ गुप्तवती) अत्यद्भुतमिति । ईदृशवक्त्रालोकनेनारिषड्वर्गध्वंसपूर्वकचित्तशुद्ध्या परतत्त्वावबोधस्य सद्योऽवश्यंभावादिति भावः । तेन पापाधिक्यं ध्वनितम् ॥ ११ ॥

(२ चतुर्धरी) ईषद्धासेन सह वर्तत इति ईषत्सहासम् । सैषद्धासमिति वक्तव्ये ईषत्सहासमिति पदव्यत्ययश्छान्दसः । यद्वा ईषत्सहासमिति क्रियाविशेषणं भिन्नं पदम् । कनकोत्तमम् अत्युत्कृष्टं काञ्चनं तस्य कान्तिरिव कान्तिर्यस्य । कनकादप्युत्तमा कान्तिर्यस्येति वा । अतएव कान्तं मनोरमम् । तथापि वक्त्रं विलोक्य महिषासुरेण प्रहृतं तदत्यद्भुतमत्याश्चर्यमित्यर्थः । आत्तरुषा व्याप्तकोपेनेति महिषासुरस्य विशेषणम् । सहसा बलेन ॥ ११ ॥

(३ शान्तनवी) ईषत्सहासं मन्दस्मितोपेतम् अमलं रुचिरं परिपूर्णचन्द्रबिम्बानुकारि पूर्णेन्दुबिम्बोपमं कनकेषु उत्तमं यत्कनकं तस्येव कान्तिः शोभा यस्य तत् कनकोत्तमकान्ति अत एव कान्तं शोभाढ्यं मनोहरम् । हे देवि ईदृग्विधं तव वक्त्रकमलं जगन्मोहनं जयति तथापि तव वक्त्रं विलोक्य सहसा अतर्कितम् आत्तरुषा प्राप्तकोपेन महिषासुरेण प्रहृतम् अत्यद्भुतमेतत् । अहो ईदृशं जगन्मोहनं जगत्संजीवनं वक्त्रं विलोक्य पुमानानन्दमाप्नुयात् । तत्कथं महिषासुरस्तद्विलोक्य संजातकोपः प्राहार्षीदिति चित्रमेतदिति भावः । अतर्किते तु सहसा अव्ययम् । बले त्वनव्ययम् । सहसा बलेन वा महिषासुरेण प्रहृतम् । 'सहो बलं सहा मार्गः' । सहते सहः । अनव्ययत्वे सहसा कृतमिति । 'ओजःसहोम्भस्तमसस्तृतीयायाः' इत्यौत्तरपदिकमलुग्विधानं चावगमकम् । अत्यद्भुतम् । अदि भुवो डुतच् । आदित्याश्चर्येऽव्ययम् । अन्ना रुद्ध कुध् येन सः तेन परिपूर्णचन्द्रबिम्बानुकारि तादृशमिति ॥ ११ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ईषदिति । ईषत् हासमहितम् । छान्दसः पदव्यत्ययः । पूर्वार्धोक्तगुणविशिष्टं तव वक्त्रं विलोक्यापि आत्तरुषा प्राप्तरोषेण महिषासुरेण सहसा दर्शनसमकालमेव तथातिनिष्ठुरं यत्प्रहृतं तदत्याश्चर्यमित्यर्थः । जगन्मोहकमिति दृष्ट्वापि न तस्य मोह इति अतिदुर्भेदोऽयम् । तादृशस्यापि वधेन देव्या एवोत्कर्षः सिध्यति ॥ ११ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) ईषत्सहासेति १२ ॥ ११ ॥

(६ दंशोद्धारः) ईषदिति। ईषद्धासेन सह वर्तमानम्। सेषद्धासमिति वक्तव्ये आर्षः पदव्यत्ययः। यद्वा ईषदिति प्रहृतविशेषणम्। कनकोत्तमस्य कान्तिरिव कान्तिर्यस्य। कान्तिकान्तमिति पाठे कनकादुत्तमा कान्तिर्यस्य अत एव कान्तम् ईदृशमपि वक्त्रं विलोक्य महिषासुरेण प्रहृतमित्यद्भुतम्। आह्लादिमुखचन्द्रावलोकनेन कोऽयमनवकाशः। अवकाशस्यानौचित्यादिति भावः॥ ११॥

दृष्ट्वा तु देवि कुपितं भ्रुकुटीकरालमुद्यच्छशाङ्कसदृशच्छवि यन्न सद्यः।
प्राणान्मुमोच महिषस्तदतीव चित्रं कैर्जीव्यते हि कुपितान्तकदर्शनेन॥ १२॥

(१ गुप्तवती) पुण्याधिक्यं चास्तीत्याह। दृष्ट्वेति। उद्यदित्यारक्तताध्वननाय शशाङ्कविशेषणम्॥ १२॥

(२ चतुर्धरी) तव वक्त्रं दृष्ट्वा यत्सद्यस्तत्क्षणान्महिषः प्राणान्न मुमोच तदतीव चित्रम् आश्चर्यमित्यर्थः। भ्रुकुट्या कौटिल्येन करालं भीषणम्। उद्यच्छशाङ्कसदृशच्छवि रोषारुणम्। जीव्यते जीवितुं शक्यते। हि हेतौ। कुपितस्यान्तकस्य यमस्य दर्शनेनावलोकनेन॥ १२॥

(३ शान्तनवी) हे देवि कुपितं क्रोधाविष्टं भ्रुकुटीकरालं भ्रुकुट्या करालं विषमं विरुद्धं भयंकरम् अत एव क्रोधताम्रम् उद्यच्छशाङ्कसदृशच्छवि। उद्यत् उदयं कुर्वन् शशाङ्कः शशलाञ्छनः शशी आरक्तः पूर्णमण्डलचन्द्रः तेन सदृशी छविः प्रभापल्लवरागताम्रा यस्य तत्तथोक्तं त्वदीयं संग्रामोन्मुखं मुखं दृष्ट्वा तु दृष्ट्वैव महिषो महिषासुरः सद्यः सपदि दर्शनक्षण एव प्राणान्न मुमोच न तत्याज इति यत् तदतीव चित्रम्। युक्तोऽयमर्थः। हि निश्चयेन। कुपितान्तकदर्शनेन कुपितकृतान्तदर्शनेन कैर्जन्तुभिः जीव्यते। न कैश्चिदपि। जीव प्राणधारणे। अकर्मकत्वाभावे लटि यगात्मनेपदे प्रथमपुरुषैकवचनमेतत्। अनुभावस्यैकत्वात्। प्राणधारणं प्रकृतावन्तर्भूतम् इति। जीवति देवदत्त इति प्रयोगे पृथक् प्राणपदं कर्मवाचिनः प्रयुज्यते। अनुच्यमानेऽपि तस्मिन्प्राणान्धारयतीति गम्यमानत्वात्। अतश्च जीवतिरकर्मकः। भ्रुवौ कुटी इव भ्रुकुटी। 'इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य' इत्युत्तरपदिकं ह्रस्वत्वम् अत्वं च वा तेन भ्रुकुटी भ्रूकुटीव भ्रुकुटीकरालं कुटिलम्। 'बलवत्सुष्ठु किमुत स्वत्यतीव च निर्भरे' 'करालो दन्तुरे तुङ्गे'। कृणोति हिनस्ति करालम्॥ १२॥

(४ नागोजीभट्टी) दृष्ट्वा त्विति। दृष्ट्वापीत्यर्थः। भ्रुवोः कुटी वक्रता तया करालं भीषणम्। उद्यच्छशाङ्केत्यनेनारक्तता। अनेन महिषस्यापि धीरत्वम्। देव्युत्कर्षः प्राग्वदेव॥ १२॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) दृष्ट्वा तु देवीति १३॥ १२॥

(६ दंशोद्धारः) दृष्ट्वेति। भ्रुवोः कुट्या कौटिल्येन करालम्। उद्यच्छशाङ्कसदृशच्छवि कोपादरुणम्। जीव्यते जीवितुं शक्यते॥ १२॥

देवि प्रसीद परमा-भवती भवाय सद्यो विनाशयसि कोपवती कुलानि।
विज्ञातमेतदधुनैव यदस्तमेतन्नीतं बलं सुविपुलं महिषासुरस्य॥ १३॥

(१ गुप्तवती) मा च भा च माभे श्रीधियावैश्वर्यपाण्डित्ये इति यावत्। परे उत्कृष्टे माभे लभ्येते यस्मात् स परमाभः प्रसादः तद्वती त्वं चेद्भवाय कुलाभिवृद्धये भवसि। कोपवती चेन्नाशयति। न केवलमेकमेव किं तु कुलानि। अतोऽस्मासु प्रसीदैव। कोपफलं दर्शयति। विज्ञानमेतदिति॥ १३॥

(२ चतुर्धरी) प्रसीद प्रसादं कुरु। परा उत्कृष्टा सानुग्रहा मा बुद्धिर्यस्याः सा तथा सती भवती त्वं भवायोद्भवसंपदे भवतीति यावत्। यद्वा भवाय भावाय संपदे भवतीति यावत्। यद्वा भवभावनाय संसारविभूतिजननाय भवती त्वं परमा उत्कृष्टा। प्रसादपरमेति वा पाठः। कुलानि गणान्। बलं सैन्यम्। अस्तं विनाशं नीतं प्रापितम्॥ १३॥

(३ शान्तनवी) हे देवि प्रसीद प्रसन्ना भव। हे देवि त्वं परमासि परा उत्कृष्टा मा लक्ष्मीरसि। हे देवि भवती प्रसन्ना सती जगतां भवाय संपदुद्भवाय सद्यः सपदि भवति संपद्यते। हे देवि भवती त्वं कोपवती अप्रसन्ना भवसि तर्हि सद्यः सपदि जगतां कुलानि गृहाणि वंशान् समूहान् वा विनाशयति[1] विध्वंसयति। इह भवतीति भवच्छब्दप्रयोगे युष्मदस्मच्छब्दान्यत्वेन शेषे प्रथमः पुरुषः। विनाशयतीत्ययम् 'वंशे वृन्दे गृहे कुलम्'। उक्तमर्थं प्रकृतेन देवीचरितेन योजयति विज्ञातमित्यादिनार्धेन। हे देवि भवती कोपवती कुपिता सती कुलानि विश्वानि विनाशयतीत्येतत् अधुनैव विज्ञातं विदितमस्माभिः। एतत् किं यत् स्वम् एतम् आ इतम् एतं योद्धुमागतं सुविपुलं सुष्ठु बहुलं बहुतरं महिषासुरस्य बलं सैन्यम् अस्तं विनाशं नीतं प्रापितमित्येतदस्माभिर्ज्ञातम्। प्रसादपरमा भवती भवायेति पाठे तु हे देवि भवती प्रसादेन प्रसन्नत्वेन परमा उत्कृष्टा स्याश्चेत् तर्हि लोकानां भवाय भूतये संपदुदयाय भवति संपद्यते। अथ चेत् भवती कोपवती स्याः तर्हि सद्यः

---

१ 'विनाशयति' इति शान्तनवी।

सपद्येव 'कुलानि लोकानां वृन्दानि' विनाशमस्येवेति पूर्वार्धस्यार्थो ज्ञेयः । प्राग्वदुत्तरार्धार्थः । भवतीति भवच्छब्दयोगे प्रथमपुरुष एव । विनाशयतीति अस्तमदर्शने अस्तमिति मकारान्तमव्ययमनुपलब्धेर्थे वर्तते । असु क्षेपण इत्यतो नपुंसके भावे क्ते तु अस्तं प्रेरणं दूरीकरणम् अन्यत्र क्षये नीतं प्रापितमित्यर्थः स्यात् । विनाशं नीतमित्यर्थस्तु न स्यात् । अस्तमित्यव्ययग्रहणे त्विष्टसिद्धिः ॥ १३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) देवीति । देवि प्रसीदेत्युक्त्वा विचार्य व्यर्थमेतद्वचः प्रसन्नत्वादेव तवेत्याह । भवती परमा परा सानुग्रहा मा बुद्धिर्यस्यास्तादृशी । कथमेतत् ज्ञानं तत्राह । यतो नो भवाय कोपवती त्वं नो रिपूणां कुलानि सद्यो विनाशयसि । तत्र संप्रतिपत्तिमाह । विज्ञातमित्यादि । एवंच कोपोऽप्यपररक्षणफलको न तु स्वाभाविक इति सत्त्वगुणप्रधानत्वं दर्शितम् ॥ १३ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) देवि प्रसीदेति १४ ॥ १३ ॥

(६ दंशोद्धारः) देवीति । परा सानुग्रहा मा शोभा यस्यास्तथा भवती जायमाना त्वं प्रसीद । भवाय उत्तरोत्तरपदे । भवती त्वमिति वाऽन्वयः । भवभावनायेति पाठे संसारविभूतिजननाय । अस्तं विनाशम् ॥ १३ ॥

ते संमता जनपदेषु धनानि तेषां तेषां यशांसि न च सीदति धर्मवर्गः ।
धन्यास्त एव निभृतात्मजभृत्यदारा येषां सदाभ्युदयदा भवती प्रसन्ना ॥ १४ ॥

(१ गुप्तवती) प्रसादफलमाह । ते संमता इति त्रिभिः । धन्या धनलाभवन्तः । 'धनगणं लब्धा' इति यः ॥१४॥

(२ चतुर्धरी) संमताः संमानभाजः । न सीदति अवसादं न लभते । धर्मवर्ग इति धर्मपदं पुरुषार्थोपलक्षणम् । पुरुषार्थवर्ग इत्यर्थः । धन्याः श्लाघ्याः निभृता विनीताः आत्मजाः सुताः भृत्याः सेवकाः दाराः कुटुम्बादयः येषां ते ॥ १४ ॥

(३ शान्तनवी) हे देवि भवती सदाभ्युदयदा सती येषां प्रसन्नास्ति त एव लोकाः जनपदेषु नीवृत्सु देशेषु संमताः सत्पुरुषाः लब्धप्रतिष्ठाः स्युः । हे देवि भवती येषां प्रसन्नास्ति तेषामेव धनानि स्युः । तेषामेव यशांसि कीर्तयः स्युः । हे देवि भवती सदा अभ्युदयदा सती येषां प्रसन्नास्ति तेषामेव बन्धुवर्गश्च न सीदति न दुःख्यति । चकारात्तनुष्पाद्यन्तुतिश्च न सीदति । त एव धन्या धनेषु साधवः । यद्वा धनानि लब्धारः प्राप्तारः धन्याः । 'धनगण लब्धा' इति सूत्रेण यत् प्रत्ययः । 'सुकृती पुण्यवान् धन्यः' । हे देवि येषां भवती सदाभ्युदयदा सती प्रसन्नास्ति त एव निभृतात्मजभृत्यदाराः धन्याश्च स्युः । निभृताः विनीताः शिक्षितकुलाचारा अचपलाः आत्मजाः सुताः भृत्याः अनुचराः दाराः कुलस्त्रियश्च येषां ते तथोक्ताः । देव्याः समनुग्रहात् भवन्त्येते गुणा इति भावः । 'निभृतविनीतप्रश्रिताः समाः' ॥ १४ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ते इति । संमताः महाजनाङ्गीकृताः । धर्मवर्गः धर्मघटितो वर्गः धर्मार्थकाममोक्षरूपः । धन्याः पुण्यवत्त्वेन प्रसिद्धाः । निभृताः नितरां पोषिताः । अभ्युदयदा सर्वमनोरथदा ॥ १४ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) ते संमता इति १५ ॥ १४ ॥

(६ दंशोद्धारः) ते संमता इति । धर्मवर्ग इति पुरुषार्थोपलक्षणम् । निभृता विनीता आत्मजभृत्यदारा येषाम् । बन्धुवर्ग इत्यपि पाठः ॥ १४ ॥

धर्म्याणि देवि सकलानि सदैव कर्माण्यत्यादृतः प्रतिदिनं सुकृती करोति ।
स्वर्गं प्रयाति च ततो भवतीप्रसादाल्लोकत्रयेऽपि फलदा ननु देवि तेन ॥ १५ ॥

(१ गुप्तवती) धर्म्याणि धर्मेण प्राप्याणि । 'नौवयोधर्म' इत्यादिना यः ॥ १५ ॥

(२ चतुर्धरी) धर्म्याणि धर्मादनपेतानि । अत्यादृतोऽतिश्रद्धावान् । ततः कर्मणा हेतोः स्वर्गं ब्रह्मलोकादिलक्षणं चकारान्मोक्षं च भवतीप्रसादाद्भवत्यनुग्रहात् । छन्दोनुरोधात् न पुंवद्भावः । यद्वा भवतीति भिन्नं पदम् । प्रसादात्प्रसन्नतया । ननु भो तेन हेतुना लोकत्रये इह स्वर्गे मोक्षेपीत्यर्थः । तत्रैहिकं फलं सत्कर्माचरणं स्वर्गीयसुखानुभवः । मौक्तिकं नित्यानन्दोद्बोधः लोकद्वय इति ठः । तत्र इहलोके पर लोके च ॥ १५ ॥

(३ शान्तनवी) हे देवि भवतीप्रसादात् भवत्याः देव्याः प्रसादात्संभावितः सुकृती सुकृतवान् पुण्यवाञ्जनः प्रतिदिनं सदैव अत्यादृतः अतितरां सादरः सन् सकलानि समस्तानि स्वशास्त्रोक्तानि अत एव धर्म्याणि धर्मेण प्राप्याणि धर्मादनपेतानि वा यथायथं स्मार्तानि श्रौतानि चोभयानि वा कर्माणि ब्रह्मयज्ञादीनि करोति । ज्योतिष्टोमादीनि हि स्वर्गकामः करोति ततश्च स्वर्गं प्रयाति । इत्थं पुनः कर्म करोति पुनः स्वर्गं प्रयाति । तेन हेतुना हे देवि लोकद्वयेपि भुवि दिव्यपि त्वमेव फलदासि । ननु इदम् इत्थमेव । 'प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु' 'नौवयोधर्म' इति धर्मेण प्राप्याणीत्यर्थे यत्प्रत्ययः । यद्वा धर्मादनपेतानि धर्म्याणि 'धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते' इति यत् । 'आदृतौ सादरार्चितौ' । ननु च भवतीप्रसादादित्यत्र सर्वनाम्रो

इत्तिमात्रे पूर्वपदस्य पुंवद्भावो भवतीति भवत्प्रसादादिति स्यात् । उच्यते । पुंवदिति योगविभागबाध्यमिदं पुंवत्त्वम् । देव योगविभागादिष्टसिद्धिः । ततश्च 'एकोऽहं भवतीसुतः क्षयकरो मातः कियन्तोऽरयः' इतिवत्पुंवद्भावाभावः । कश्चिदस्त्यैव भवतीति तु छित्त्वा प्रसादात् प्रसन्नत्वाद्भवती लोकद्वयेपि फलदास्ति इति पुंवत्त्वशङ्कानिरासपरव्याख्याने भवतीसुतक्षयकर इति प्रयोगः कदर्थितः स्यात् ॥ १५ ॥

(४ नागोजीभट्टी) धर्म्याणीति । हे देवि भवतीप्रसादात् यः सुकृती प्राग्जन्मार्जितपुण्यवान् सततमेव सुकृतलः भात्त्वत्प्रसादादेव अत्यादतः नित्यनैमित्तिकादावतिश्रद्धावान् प्रतिदिनं सदैव । षष्टिघटिकावच्छेदेन सकलानि धर्म्याणि कर्माणि करोति । पुनस्त्वत्त एव त्वत्प्रीत्युद्देशेन कृतकर्मभ्यो लब्धत्वत्प्रसादादेव स्वर्गं प्रयाति । ततः क्रमेण वा मोक्षं च । ननु निश्चये । तेन त्वं लोकत्रयेऽपि फलदा इति शेषः ॥ १५ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) धर्म्याणीति १६ ॥ १५ ॥

(६ दंशोद्धारः) धर्म्याणीति । चान्मोक्षम् । भवतीप्रसादात् । आर्षत्वान्न पुंवद्भावः । यद्वा भवती कर्त्री । प्रसादा- ल्लोकत्रयेऽपि फलदा । ऐहिकफलं सदाचारः । स्वर्गफलं सुखानुभवः । मुक्तिफलं नित्यानन्दः । लोकद्वये इति वा पाठः ॥१५॥

दुर्गे स्मृता हरसि भीतिमशेषजन्तोः स्वस्थैः स्मृता मतिमतीव शुभां ददासि ।
दारिद्र्यदुःखभयहारिणि का त्वदन्या सर्वोपकारकरणाय सदार्द्रचित्ता ॥ १६ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १६ ॥

(२ चतुर्धरी) दुर्गे संकटे । दारिद्र्यं निर्धनता । दुःखं प्रतिकूलप्रवेदनीयम् । भयमनागतप्रतीकूलसंधानजदुःखम् । आर्द्रचित्ता स्निग्धचित्ता त्वदन्या कापीत्यर्थः ॥ १६ ॥

(३ शान्तनवी) हे देवि हे दुर्गे भीतस्य अस्वस्थस्य अशेषजन्तोः सर्वस्यापि प्राणिनः स्वान्तेन स्मृता सती त्वं भीतिं हरसि । हे दुर्गे त्वं स्वस्थैरभीतैः तु जन्तुभिः स्मृता सती अतीव शुभां मतिं चतुर्वर्गफलसाधनभूतां बुद्धिं ददासि । त्वन्मन्त्रत्वद्ध्यानत्वद्भजनपरां मतिं वा ददासि । तदित्थम् । हे देवि त्वं दारिद्र्यदुःखभयहारिणि सर्वोपकारकरणाय सर्वोपकारान् कर्तुं सदा आर्द्रचित्ता कृपार्द्रहृदया परा देवता त्वदन्या कास्ति । न कापि 'अम्बादितो भयं हर्तुं मतिं दातुमनुत्तमाम् । देवि त्व- दपरा कास्ति सर्वोपकृतिकारिणी' । दुःखेन गन्तुं शक्यतेऽस्यां दुर्गा 'सुदुरोरधिकरणे च' इति डः । 'बलवत्सुष्ठु किमुत स्वत्यतीव च निर्भरे' । स्वस्थैः स्वर्गस्थैर्देवैः स्मृता अतीव शुभां मतिं ददासि इत्यर्थः । दरिद्रा दुर्गतौ दरिद्राति दुर्गच्छति निःस्वीभवति निर्धनीभवत्यकिंचनीभवतीति दरिद्रः दरिद्रस्य भावः कर्म च दारिद्र्यं दारिद्र्यतः समुत्थितं दुःखं दारिद्र्यदुःखं दारिद्र्यदुःखाद्भयं दारिद्र्यदुःखभयं तत् हरतीति तच्छीला दारिद्र्यदुःखभयहारिणी तस्याः संबुद्धिः हे दारिद्र्यदुःखभयहारिणि । सर्वेषु भक्तेषु अभक्तेषु उदासीनेषु शत्रुषु च उपकाराणां करणं विधानं तस्मै ॥ १६ ॥

(४ नागोजीभट्टी) दुर्गे इति । दुर्गे दुर्गमे संकटे इति यावत् । तन्नाम इति च । दरिद्राशब्दाद्भावे घञ् । भयं प्रतिकूलप्रतिसंधानजम् । आर्द्रचित्ता स्निग्धचित्ता ॥ १६ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) दुर्गे इति १७ ॥ १६ ॥

(६ दंशोद्धारः) दुर्गे इति । दुर्गे संकटे । संबोधनं वा ॥ १६ ॥

एभिर्हतैर्जगदुपैति सुखं तथैते कुर्वन्तु नाम नरकाय चिराय पापम् ।
संग्राममृत्युमधिगम्य दिवं प्रयान्तु मत्वेति नूनमहितान्विनिहंसि देवि ॥ १७ ॥

(१ गुप्तवती) ईषत्सहासमिति श्लोकद्वयेनोक्तमाश्चर्यं परिहरति द्वाभ्याम् । एभिरिति ॥ १७ ॥

(२ चतुर्धरी) एभिरिति । एभिरसुरैः हतैः सद्भिः । प्रकृत्यादित्वात्तृतीया । चिराय चिरकालम् । नरकायेति तादर्थ्ये चतुर्थी । पापं प्रतिकूलं कुर्वन्तु नामेति नामशब्दोऽभ्युपगमे । नूनमुत्प्रेक्षायाम् ॥ १७ ॥

(३ शान्तनवी) अथैषा देवी सर्वोपकारकरणाय दत्तावधाना सदार्द्रचित्ता स्यात् किमिति तर्हि दैत्यान् निहन्ति तत्रो- त्तरमाह । उपैतु इति लोडन्तः पाठः । कुर्वन्तु इतिवत् । नाम इत्यपपाठः । नाम्ब इति पाठे न अम्ब इति छेदः । हे देवि हे अम्ब हे सर्वजननि त्वं सर्वोपकारकरणाय सदा कृपार्द्रचित्ता असीति यत्तत्तथैव नान्यथा । तथाहि एभिः अहितैर्जगत्पीडा- कर्मैर्महिषासुरादिभिर्दैत्यैर्हतैः रणे त्वद्धतैः जगत् लोकः सुखमुपैतु पीडकाभावात् सुखं प्राप्नोतु । तथा एते अहिताः लोकद्र- ुहः महिषासुरादयो दैत्याः चिराय नरकाय नरकं निरयं गन्तुं पापं पाप्मानं कुर्वन्तु । किंतु । संग्रामे मृत्युं मरणम् अधिगम्य मृत्युमुपेत्य दिवं स्वर्गं प्रयान्तु प्राप्नुवन्तु इति मत्वा विचिन्त्य अनुग्रहबुद्ध्या एव एतान् अहितान् सर्वलोक-

युद्धे महिषासुरादीन् दैत्यान् विनिहंसि मारयसि । ततोऽन्यानपि दैत्यान् विनिहंसि हनिष्यसि च । 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा' इति लट् । नूनमवश्यम् । निश्चयेऽव्ययम् । 'चिराय चिररात्राय चिरस्याद्याश्चिरार्थकाः' अव्ययाख्याः । अम्ब इति 'अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः' । नामेत्येव पाठे न आमनरकाय इति छेदः । आमनरकाय कुष्ठादिमहाव्याधिप्रधाननरकाय पापं न कुर्वन्तु इत्यर्थः । अथवा 'नाम प्राकाश्यसंभाव्यक्रोधोपगमकुत्सने' । एभिः असुरैर्हतैः जगत्सुखमुपैतु । तथा एते असुराः यद्यपि पापं कृतवन्तः कुर्वन्तु नाम चिराय चिरकालं तथा वधेनोद्धरणीया इत्यर्थः । नरकाय पापं कुर्वन्तु नाम तथापि संग्राममृत्युमधिगम्य तु दिवं प्रयान्तु इति मत्वा नूनं निश्चित्याह । हे देवि त्वम् एतान् असुरान् अहितान् विनिहंसि तस्मात्त्वं सर्वोपकारकरणाय सदार्द्रचित्तासीति यदुक्तं तत्तथैव नान्यथा ॥ १७ ॥

(४ **नागोजीभट्टी**) सर्वोपकारित्वमुपपादयति । एभिरिति । दैत्यैरित्यर्थः । उपैतीति लट् । उपैत्वित्यर्थः । एते दैत्याः । नामेत्यभ्युपगमे । नरकायेति तादर्थ्ये चतुर्थी । तथापि रणे मृत्युं प्राप्य स्वर्गं गच्छन्तु इति हेतुत्रयं मनसि कृत्वा जगदहितान् हंसीत्यर्थः ॥ १७ ॥

(५ **जगच्चन्द्रचन्द्रिका**) एभिर्हतैरिति १८ ॥ १७ ॥

(६ **दंशोद्धारः**) नन्वसुरापकारिण्या मम कथं सर्वोपकारित्वमित्यत आहुः । एभिरिति । असुरहननेन जगदुपकारित्वं पापिनामपि स्वर्गदानेन दैत्योपकारित्वम् इति भावः ॥ १७ ॥

दृष्ट्वैव किं न भवती प्रकरोति भस्म सर्वासुरानरिषु यत्प्रहिणोषि शस्त्रम् ।
लोकान्प्रयान्तु रिपवोऽपि हि शस्त्रपूता इत्थं मतिर्भवति तेष्वहितेषु साध्वी ॥ १८ ॥

(१ **गुप्तवती**) शस्त्रेण धारातीर्थत्वात्पावनेन पूताः ॥ १८ ॥

(२ **चतुर्धरी**) दृष्ट्वैव विलोक्यैव दृष्ट्या चक्षुषैवेति (दृष्टया दर्शनेनैवेति) पाठार्थौ । न किं भस्म प्रकरोति कर्तुं शक्नोति । प्रहिणोषि व्यापारयसि । लोकान् इन्द्रलोकादीन् शस्त्रैः पूताः क्षीणपापाः । शस्त्रैः पूतान् निर्जितानिति पाठार्थौ । इत्थम् एवं प्रकारेषु तेषु रिपुष्वपि अतिसाध्वी परोपकारस्वरूपा ॥ १८ ॥

(३ **शान्तनवी**) हे देवि भवती सर्वासुरान् सर्वेषामपि असून् प्राणान् रान्ति गृह्णन्ति सर्वासुराः तान् असुरान् दृष्ट्वैव क्रूरदृष्ट्यैव भस्म भस्मीभूतान् किं न प्रकरोति किं न भस्मीकरोति । किंतु सामर्थ्यतः करोत्येव । तथापि हे देवि त्वम् अरिषु शत्रुषु शस्त्रम् आयुधं प्रहिणोषि प्रयुंक्षे इति यत् तत्र तवाभिप्रायोऽन्य एव । हि निश्चयेन । रिपवोऽपि शत्रवोऽपि संग्रामे शस्त्रपूताः शस्त्रहताः कृतप्रायश्चित्ता इव शमितपापफलाः सन्तः लोकान् वाञ्छितान् स्वर्गादीन् प्रयान्त्विति । तदित्थम् । हे देवि तव तेष्वहितेष्वपि शत्रुष्वपि साध्वी मतिरनुग्रहबुद्धिर्भवति । किं पुनः साधुषु स्वधर्मनिरतेषु साध्वी तव मतिर्भवतीति किं ब्रूम इति भावः । भवतीशब्दप्रयोगे प्रकरोतीति प्रथमपुरुषः । भस्मत्वस्य विधेयत्वादेकत्वेपि न विरोधो वेदाः प्रमाणमितिवत् । प्रहिणोषि । हि गतौ 'स्वादिभ्यः श्नुः' 'हिनुमीना' इति णत्वम् । 'लोकस्तु भुवने जने' । साध्वी । 'वोतो गुणवचनात्' इति ङीप् ॥ १८ ॥

(४ **नागोजीभट्टी**) दृष्ट्वैवेति । दर्शनोत्तरमेतावन्मात्रेणैव भस्मकरणयोग्येषु यत् त्वं शस्त्रं पातयसि तत्तेषामुत्तमलोकप्राप्तये इति तेष्वपि उपकारिकैव त्वमिति किं वक्तव्यं भक्तेष्विति भावः ॥ १८ ॥

(५ **जगच्चन्द्रचन्द्रिका**) दृष्ट्वैव किं नेति १९ ॥ १८ ॥

(६ **दंशोद्धारः**) ननु जगद्रक्षार्थमेतान्हन्मि तत्कथं स्वर्गादिदानेनोपकारित्वं निर्णीतं भवद्भिरिति चेत्तत्राहुः । दृष्ट्वैवेति । लोकामिन्द्रलोकादीन् । शस्त्रपूतानिति पाठे । शस्त्रनिर्जितानित्यर्थः ॥ १८ ॥

खड्गप्रभानिकरविस्फुरणैस्तथोग्रैः शूलाग्रकान्तिनिवहेन दृशोऽसुराणाम् ।
यन्नागता विलयमंशुमदिन्दुखण्डयोग्याननं तव विलोकयतां तदेतत् ॥ १९ ॥

(१ **गुप्तवती**) ॥ १९ ॥

(२ **चतुर्धरी**) खड्गस्य प्रभानिकरो दीप्तिसमूहस्तस्य विस्फुरणैः सर्वतः प्रसरणैः उग्रैः भयानकैः कृत्वा शूलाग्र शूलमुख्यम् । अग्रशब्दस्य श्रेष्ठवाचित्वात् । तस्य कान्तिनिवहेन दीप्तिसमूहेन कृत्वा असुराणां दृशः चक्षूंषि कर्तृणि विलयं विनाशनं यन्नागताः तदेतदाश्चर्यमिति शेषः । हेतुगर्भविशेषणमाह । अंशुमत् इन्दुखण्डयोग्यम अर्धचन्द्रान्विते तव आननं मुखं विलोकयतामित्यन्वयः ॥ १९ ॥

(३ **शान्तनवी**) हे देवि रणे तव उग्रैः खड्गप्रभानिकरविस्फुरणैः तथा उग्रेण शूलाग्रकान्तिनिवहेन च असुराणां दृश·

दृशः विलयं विनाशं नागताः नागमन् इति यत् तदेतदन्यदेवास्ति कारणम्। किं तत्। अंशुमदिन्दुखण्डयोगि आननं सुधांशुखण्ड-युक्तं तव वक्त्रं विलोकयताम् इति हेतुगर्भितं विशेषणम् असुराणाम्। यद्यपि असुराः रणे देव्याः अंशुमदिन्दुखण्डयोगि अमृतांशुख ण्डयुक्तम् आननं न विलोकयेयुः तर्हि उग्रैः खड्गप्रभानिकरविस्फुरणैः तथा उग्रेण शूलाग्रकान्तिनिवहेन च विलयं गतदृशः विनाशं गतदृष्टयः संपद्येरन्निति भावः। अत्र क्रियातिपत्तिर्घटते। यथा हे देवि संग्रामे यद्यसुरास्तवामृतांशुमयेन्दुखण्डयोगि आननं न व्यलोकयिष्यन् तर्हि उग्रैः खड्गप्रभानिकरविस्फुरणैः तथा उग्रेण शूलाग्रकान्तिनिवहेन च विलीनदृशः समपश्यन्त। न च त-देतत् समपत्स्यत। यत् यस्मात् अंशुमदिन्दुखण्डयोगि आननं व्यलोकयिष्यन्। तस्मादसुरा विलीनदृशो न पश्यन्त इति। खड्गप्रभाः तासां निकरः स्तोमः तस्य विस्फुरणानि संचलनानि तैः। शूलस्याग्राणि त्रीणि तेषां कान्तयः प्रभाः तासां निवहः समूहः तेन अंशवः किरणाः तद्वानिन्दुरमृतमयूखः तस्य खण्डः शकलः तेन योगः संबन्धो मेलनं तद्वत् अंशुमदिन्दुखण्डेन योक्तुमर्हं योग्यम् आननम् अंशुमदिन्दुखण्डयोग्याननम् इत्यपि समासः। 'अकः सवर्णे दीर्घः' ॥ १९ ॥

(४ नागोजीभट्टी) खड्गेति। निकरः समूहः। विस्फुरणं सर्वत्र प्रसरणम्। निवहः समूहः। यद्विलयं नागतास्तदे-तत् अंशुमद्यदिन्दुखण्डं तद्योगि तद्युक्तमाननं तव विलोकयतां चैषामाश्रयादिति शेषः ॥ १९ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) खड्गप्रभेति २० ॥ १९ ॥

(६ दंशोद्धारः) खड्गप्रभेति। किंच खड्गप्रभानिकरविस्फुरणैः असिकान्तिसमूहस्फुरणैः शूलाग्रस्य शूलमुख्यस्य दीप्ति समूहेन च कृत्वा असुराणां दृशो विलयं यन्नागतास्तदेतद्युक्तमिति शेषः। यतः अंशुमदिन्दुखण्डयोगि अर्धचन्द्रान्वितं तवाननं विलोकयताम्। यद्वा अंशुमदिन्दोः खण्डने योग्यं शरत्पूर्णचन्द्रापेक्षयाऽधिकाह्लादकारित्वात् सर्वोत्कृष्टत्वन्मुखचन्द्रावलोकनेना-ह्लादितारिदृष्टीनां दुःसहमपि शस्त्रतेजः सुसहं जातमित्यर्थः। कश्चित्तु तदेतदाश्चर्यमित्यध्याजहार तन्न। अंशुमदित्यादिहे-तुगर्भविशेषणासंगतेः ॥ १९ ॥

दुर्वृत्तवृत्तशमनं तव देवि शीलं रूपं तथैतदविचिन्त्यमतुल्यमन्यैः।
वीर्यं च हन्तृ हृतदेवपराक्रमाणां वैरिष्वपि प्रकटितैव दया त्वयेत्थम् ॥ २० ॥

(१ गुप्तवती) हृतदेवपराक्रमाणां दैत्यानां हन्तृ वीर्याणामित्यन्वयः ॥ २० ॥

(२ चतुर्धरी) हे देवि तव दुर्वृत्तवृत्तशमनं दुर्जनचेष्टाखण्डनशीलं चरितं रूपं सौन्दर्यम् अस्ति। हृतो देवानां पराक्रमो यैस्तेषामसुराणामित्यर्थः। इत्थम् एवं सत्यपि दया शस्त्रप्रहरणलक्षणा। शस्त्रहता हि पापिनोऽपि पूयन्ते ॥ २० ॥

(३ शान्तनवी) हे देवि तव शीलं सद्वृत्तं कर्तृ। दुर्वृत्तवृत्तशमनम्। दुष्टं वृत्तं येषां ते दुर्वृत्ताः तेषां दुष्टचरित्राणां पुंसां वृत्तस्य शमनं शमयितृ निवारकं वर्तते। यद्वा दुष्टेन वृत्तेन वृत्तं निष्पन्नं फलं दुर्वृत्तवृत्तं दुष्टं फलं नरकलक्षणं तस्य शमनं शमयितृ अपनेतृ तव शीलम्। तथा हे देवि तव एतत् सर्वसौभाग्यसौन्दर्यभाजनं रूपम् अचिन्त्यं मनसापि विचारयि-तुमशक्यम् अविचार्यं सत् अन्यैर्मनोहरैरतुल्यम् असदृशम् असाधारणमसमानं वर्तते। तथाच हे देवि तव वीर्यं च हृतदेवपरा-क्रमाणां दैत्यानां हन्तृ घातकं वर्तते। तथा हे देवि इत्थं प्रागुक्तभणित्या त्वया देव्या स्वकीया दया कृपा वैरिष्वपि प्रकटि-तैव प्रकाशितैव। 'वृत्तं पद्ये चरित्रे त्रिष्वतीते दृढनिस्तले' 'शीलं स्वभावे सद्वृत्ते' 'रूपं गुणे स्वभावे च'। अचिन्त्यं स्मर्तुम् अशक्यं वीर्यं बलं प्रभावश्च। वीर्यं कर्तृ। हृतः देवानां पराक्रमो यैः तेषाम् असुराणाम् ॥ २० ॥

(४ नागोजीभट्टी) दुर्वृत्तानां वृत्तं पापं तस्य शमनं तव शीलं स्वाभाविको गुणः। तथान्यैरतुल्यमत एवाविचि-न्त्यम्। कीदृशमिति चिन्ताविषयं दृष्ट्वैव किं:नेत्यादिना रूपमाकृतिः च परं हृता आत्मसात्कृताः देवा येन ईदृशः पराक्रमो येषां तेषां दैत्यानां हन्तृ वीर्यम्। एवं चेदृशरूपेणेदृशबलेन तेषां शस्त्रतो हननमिति तदीयपापशान्तये इति तेषु दयैव त्वया कृतेति भावः ॥ २० ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) दुर्वृत्तेति २१ ॥ २० ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ २० ॥

केनोपमा भवतु तेऽस्य पराक्रमस्य रूपं च शत्रुभयकार्यतिहारि कुत्र।
चित्ते कृपा समरनिष्ठुरता च दृष्टा त्वय्येव देवि वरदे भुवनत्रयेऽपि ॥ २१ ॥

(१ गुप्तवती) अतिहारि अतिसुन्दरम्। वरदे वरान् ददासीति कृपा। वरान्दैत्यान् हंसि खण्डयसीति निष्ठुरता च ॥ २१ ॥

---

१ 'हन्तृहृतदेव' इत्यपि पाठः।

(२ चतुर्धरी) ते तव पराक्रमे केनान्येनोपमा भवतु । अपि तु न केनापि । रूपं च तव शत्रुभयकारि शत्रूणां भयकर्तृ शीलं यस्य तत् । अतिहारि अतिमनोहरं कुत्र । न कुत्रापि । किंतु भुवनत्रये त्वय्येवेत्यन्वयः ॥ २१ ॥

(३ शान्तनवी) हे देवि वरदे भुवनत्रयेऽपि ते तव अस्य पराक्रमस्य केन सह उपमा भवतु । केनापि उपमैव नास्ति । निरुपमत्वात्ते पराक्रमस्य । ननु 'अतुलोपमाभ्याम्'इति निषेधात् तृतीया न स्यात् सहविवक्षायां तृतीयास्त्येव । सूत्रे तु षष्ठ्यर्थे सहभावाविवक्षार्थं च । हे देवि हे वरदे रूपं च शत्रुभयकारि शत्रूणां भयोत्पादनशीलं ततोऽन्येषां तु अतिहारि अतिमनोहारि तवैवास्ति न त्वन्यस्य कस्यापि । हे देवि हे वरदे त्वदीये चित्ते कृपा च समरनिष्ठुरता तथा त्वय्येव दृष्टा नान्यत्र दृष्टा न कुत्रापि दृष्टेति भावः । भवत्विति लोट् । दृष्टा इति निष्ठा । दृष्ट्वा इति क्त्वान्तोऽपपाठः । कृपा समरनिष्ठुरता इति च प्रथमा न तु द्वितीया । समरे निष्ठुराया भावः । 'त्वतलोर्गुणवचनस्य पुंवद्भावः' ॥ २१ ॥

(४ नागोजीभट्टी) केनेति । अतिहारि मनोहरम् । विरोधोऽत्रालंकारः । केनोपमेति तृतीया आर्षत्वात् । चित्ते कृपा रिपुष्वप्युपकारकत्वात् निष्ठुरता तु स्पष्टैव । अत्र कृपा स्वाभाविकी निष्ठुरता त्वारोपितेति विरोधपरिहार इति बोध्यम् ॥ २१ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) केनोपमेति २२ ॥ २१ ॥

(६ दंशोद्धारः) केनेति । अतिहारि अतिमनोहरम् ॥ २१ ॥

त्रैलोक्यमेतदखिलं रिपुनाशनेन त्रातं त्वया समरमूर्धनि तेऽपि हत्वा ।
नीता दिवं रिपुगणा भयमप्यपास्तमस्माकमुन्मदसुरारिभवं नमस्ते ॥ २२ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २२ ॥

(२ चतुर्धरी) ते रिपवोऽपि समरमूर्धनि रणप्रधानस्थाने हत्वा दिवं नीता इत्यन्वयः । उन्मदाः उद्रिक्ताहंकाराः ये सुरारयस्तद्भवं तेभ्यो जातं भयमपि अपास्तम् अपनीतम् । ते तुभ्यम् ॥ २२ ॥

(३ शान्तनवी) हे देवि त्वया एतत् त्रैलोक्यं रिपुनाशनेन अखिलं यथा भवति तथा त्रातं रक्षितम् । त्रैङ् पालने । 'नुदविदोन्दत्राघ्राह्रीभ्योऽन्यतरस्याम्'इति वा निष्ठानत्वम् । हे देवि त्वया समरमूर्धनि युद्धभूमौ रिपुगणान् हत्वा ते रिपुगणाः दिवं स्वर्गं नीताः प्रापिताः । हे देवि त्वया अस्माकं देवानाम् उन्मदसुरारिभवं भयमपि अपास्तम् अपक्षिप्तं दूरीकृतम् । हे देवि सर्वजननि नमस्ते । लोके खलु हिताः नतिमर्हन्ति । त्रयो लोकास्त्रैलोक्यम् । चातुर्वर्ण्यादित्वात् स्वार्थे ष्यञ् । अखिलं त्रैलोक्यमिति पाठे पौनरुक्त्यशङ्का । न विद्यतेऽखिलं यस्मिन्निति क्रियाविशेषणं द्रष्टव्यम् । 'संभवे व्यभिचारे च स्याद्विशेषणमर्थवत्' । रिपूणां नाशनेन समरमूर्धनि समरस्य मूर्धेव मूर्धा युद्धाग्रभूमिः । तत्र उदुच्छ्रितमदेभ्यः सुराणामरिभ्यो दैत्येभ्यो भवं संभवम् । 'नमः स्वस्ति' इति चतुर्थी ॥ २२ ॥

(४ नागोजीभट्टी) त्रैलोक्यमिति । त्वयेत्यन्तमेकान्वयः । ततो रिपुगणा इत्यन्तम् अपरं वाक्यम् । भयमित्यतो भवमित्यन्तमपरम् । अनेन चित्ते कृपेत्येतद्विवृतम् । नमस्ते इत्यनेन नमस्कारातिरिक्तप्रत्युपकारणे नास्माकं सामर्थ्यमिति ध्वनितम् ॥ २२ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) त्रैलोक्यमिति २३ ॥ २२ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ २२ ॥

शूलेन पाहि नो देवि पाहि खड्गेन चाम्बिके । घण्टास्वनेन नः पाहि चापज्यानिःस्वनेन च ॥ २३॥

(१ गुप्तवती) ॥ २३ ॥

(२ चतुर्धरी) ॥ २३ ॥

(३ शान्तनवी) हे देवि हे अम्बिके त्वं शूलेन आयुधेन शत्रुभ्यो नोऽस्मान् पाहि रक्ष । पा रक्षणे । 'सेर्ह्यपिच्च'। 'अस्त्री शूलं रुगायुधम्' । हे देवि अम्बिके त्वं घण्टास्वनेन घण्टायाः स्वनेन नः शत्रुतः पापतश्च पाहि । हे देवि हे अम्बिके त्वं चापज्यानिःस्वनेन चापारोपितकृष्टमौर्वीजनितनिःस्वनेन च नोऽस्मान् पाहि शत्रुतः पाप्मनश्चेति शेषः ॥ २३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ॥ २३ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) शूलेनेति २४ ॥ २३ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ २३ ॥

प्राच्यां रक्ष प्रतीच्यां च चण्डिके रक्ष दक्षिणे । भ्रामणेनात्मशूलस्य उत्तरस्यां तथेश्वरि ॥ २४॥

(१ गुप्तवती) भ्रामणेनेत्यनेन विदिक्ष्वध ऊर्ध्वं च रक्षेति ध्वनितम् । ॥ २४ ॥

(२ चतुर्धरी) दक्षिणे दक्षिणभागे भ्रामणेन। संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात् ह्रस्वो न भवति। यथा। 'स तैराक्रमयामास अस्मान् संकामितैः परैः' इति ॥ २४ ॥

(३ शान्तनवी) हे ईश्वरि ईश्वरस्य पत्नि। यद्वा हे ईश्वरि जगद्व्यापिनि। 'अश्नोतेराशुकर्मणि वरट् चेच्चोपधायाः'। हे देवि हे चण्डिके त्वम् आत्मनः शूलस्य आयुधस्य भ्रामणेन परितोऽभितश्चक्राकारेण परिवर्तनेन अस्मान् देवान् प्राच्यां दिशि रक्ष शत्रुतः। हे ईश्वरि हे चण्डिके त्वं प्रतीच्यां दिशि पश्चिमायामाशायाम् आत्मशूलस्य भ्रामणेन अस्मान् रक्ष शत्रुतः। हे ईश्वरि अम्बिके आत्मशूलस्य भ्रामणेन दक्षिणे दिग्विभागे अवाच्यां दक्षिणस्यां दिशि अस्मान् रक्ष शत्रुतः। तथा हे ईश्वरि हे अम्बिके हे चण्डिके त्वम् आत्मशूलस्य भ्रामणेन उत्तरस्यां दिशि अस्मान् रक्ष शत्रुतः। भ्रामणेनेति भ्रमणस्यैवेदं भ्रामणं प्रदक्षिणीकरणं परितो मण्डलीकरणम्। अन्यथा अनवस्थानमात्रं चलनमात्रं वा शूलसमवेता क्रिया स्यात्। अतश्च प्रदक्षिणाकृति परिभ्रामणं विवक्षितमिति सूचयितुं प्राच्यां प्रतीच्यां दक्षिणस्यामुत्तरस्यामित्युक्तम्। चकाराद्विदिग्ग्रहणम् ॥ २४ ॥

(४ नागोजीभट्टी) प्राच्यामिति। दक्षिणे इत्यस्य दिग्भागे इति शेषः। भ्रामणेनेत्यत्र ह्रस्वाभावः संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात् ॥ २४ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) प्राच्यां रक्षेति २५ ॥ २४ ॥

(६ दंशोद्धारः) प्राच्यामिति। दक्षिणे दक्षिणभागे ॥ २४ ॥

सौम्यानि यानि रूपाणि त्रैलोक्ये विचरन्ति ते। यानि चात्यर्थघोराणि ते रक्षास्मांस्तथा भुवम् ॥ २५ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २५ ॥

(२ चतुर्धरी) सौम्यानि सृष्टिस्थितिव्यापाराणि अत्यन्तमतिशयेन घोराणि संहारकराणि। अत्यर्थेति वा पाठः। अस्मान् रक्ष। तथा भुवं पृथिवीं चेत्यर्थः ॥ २५ ॥

(३ शान्तनवी) हे देवि त्रैलोक्ये त्रिषु लोकेषु ते तव यानि सौम्यानि सुन्दराणि प्रसन्नानि रूपाणि विचरन्ति विहरन्ति। यानि चात्यन्तघोराणि भयंकराणि रूपाणि विचरन्ति तैस्तैश्च रूपैरुपलक्षिता त्वं तैस्तैः करणैर्वा अस्मान्देवान् रक्ष। तथा तैरेव द्विविधैः रूपैर्भुवं रक्ष। तथा चकारात् तैरेव रूपैः पातालं रक्ष। 'सौम्यं तु सुन्दरे सोमदेवते' 'सोमात्यणि भवेत्सौम्यं सुन्दरे तूपचारतः'। 'अनुगृह्णाति यान्देवी तेषां सौमी जगन्मयी। नानुगृह्णाति यान्देवी तेषां घोरा जगन्मयी' ॥ २५ ॥

(४ नागोजीभट्टी) सौम्यानीति। सृष्टिस्थितिव्यापाराणि। अत्यर्थघोराणि संहारव्यापाराणि। तथा भुवं पृथिवीं चेत्यर्थः ॥ २५ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) सौम्यानीति २६ ॥ २५ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ २५ ॥

खड्गशूलगदादीनि यानि चास्त्राणि तेऽम्बिके। करपल्लवसङ्गीनि तैरस्मान् रक्ष सर्वतः ॥ २६ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २६ ॥

(२ चतुर्धरी) करपल्लवसङ्गीनि करपल्लवेन सङ्गः संसर्गो विद्यते येषाम् ॥ २६ ॥

(३ शान्तनवी) हे अम्बिके देवि यानि ते तव करपल्लवसङ्गीनि खड्गशूलगदादीनि यान्यायुधानि तैः यानि चास्त्राणि धनुरादीनि सन्ति तैश्च त्वं सर्वतः समन्ततः अस्मान् त्वदेकशरणान् देवान् रक्ष। दुःखतः पापतः शत्रुतश्च पालय। 'हस्तिशुण्डांशुवाहाग्रबलिपृक्तः करः पुमान्' करो हस्तः पाणिः। 'पञ्चशाखः शयः पाणिः' 'अङ्गुल्यः करशाखाः स्युः' करपल्लवाः अङ्गुल्यः तैः सङ्गः तद्वन्ति करपल्लवसङ्गीनि। यद्वा करः पल्लव इव करपल्लवः तेन सङ्गः तद्वन्ति वा करपल्लवसङ्गीनि। हस्तस्थितानीत्यर्थः। 'समंततस्तु परितः सर्वतो विष्वगित्यपि'। खड्गश्च शूलश्च गदा च खड्गशूलगदम्। सेनाङ्गत्वादेकवत्त्वम्। तत् आदिर्येषां तानि तथोक्तानि धनुरादीनि ॥ २६ ॥

(४ नागोजीभट्टी) खड्गेति। सङ्गः संसर्गः ॥ २६ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) खड्गशूलेति २७ ॥ २६ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ २६ ॥

---

१ 'चात्यन्तघोराणि' इति चतुर्धरीशान्तनव्योः संमतः पाठः।

ऋषिरुवाच ।

एवं स्तुता सुरैर्दिव्यैः कुसुमैर्नन्दनोद्भवैः । अर्चिता जगतां धात्री तथा गन्धानुलेपनैः ॥ २७ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २७ ॥

(२ चतुर्धरी) नन्दनोद्भवैर्देवोद्यानजातैः । गन्धैः श्रीवासादिभिः । अनुलेपनैः श्रीखण्डादिभिः ॥ २७ ॥

(३ शान्तनवी) एवमुक्तभणित्या जगतां धात्री पोषयित्री देवी देवैः स्तुता ततो दिव्यैर्दिवि भवैः नन्दनोद्भवैः नन्दनं स्वस्तनवनं तत उद्भवैः कुसुमैः । तथा दिव्यैः गन्धानुलेपनैः चार्चिता पूजिता आराधिता गन्धैरनुलेपनीयैः गन्धाः कुङ्कुमादयः । 'कुङ्कुमागरुकस्तूरीकर्पूरं चन्दनं तथा । महासुगन्धमित्युक्तं नाम्ना स्याद्यक्षकर्दमः' । अनुलेपनमङ्गरागः ॥ २७ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ऋषिरुवाच । एवमिति । नन्दनं देवोद्यानम् । दिव्यैः उत्कृष्टैः । गन्धाः श्री(रागा)वासादयः । अनुलेपनं श्रीचन्दनादि ॥ २७ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) आद्येन ऋषिरुवाचेत्यनेन सह खड्गशूलान्ताः श्लोकरूपा मन्त्राः सप्तविंशतिमन्त्राद्या इत्यर्थः । ऋषिरिति ऋषिरुवाच स्वाहेत्यष्टाविंशतिका मन्त्राः २८ । श्लोकद्वयमिति । श्लोकयोर्द्वयं युग्मं द्वौ श्लोकरूपौ पृथक् मन्त्रावित्यर्थः । तथाहि एवं स्तुतेति २९ ॥ २७ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ २७ ॥

भक्त्या समस्तैस्त्रिदशैर्दिव्यैर्धूपैः[1] सुधूपिता । प्राह प्रसादसुमुखी समस्तान्प्रणतान्सुरान् ॥ २८ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २८ ॥

(२ चतुर्धरी) दिव्यैर्मनोज्ञैः । प्रसादेन कृपया शोभनं मुखं यस्याः । सुरान्देवान्प्रणतान् चरणौ गतान् ॥ २८ ॥

(३ शान्तनवी) समस्तैरखिलैस्त्रिदशैर्देवैर्भक्त्या दिवि भवैः धूपैः गन्धाद्यैः धूपराजैः सुधूपिता सुपूजिता देवी प्रसादसुमुखी प्रसादत्वेन प्रसन्नत्वेन सुमुखी सती तान् प्रणतान्समस्तान् सुरान् इन्द्रादीन्देवान् वाक्यं प्राह उवाच । उपसर्गप्रतिरूपः प्रशब्दोऽव्ययाख्यः । अहेति निपातस्तिङन्तप्रतिरूपकः कालसामान्यवचनः । शोभनं मुखमस्त्यस्याः सुमुखी । 'स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्' इति वा ङीष् टाप् च । 'नखमुखात्संज्ञायाम्' इति ङीषो निषेधस्तु संज्ञायामेव ॥ २८ ॥

(४ नागोजीभट्टी) भक्त्येति । अन्तःकरणेन प्रेमतया भजनं सेवनं भक्तिः तया प्रेमलक्षणया भक्त्या दिव्यैर्मनोज्ञैः धूपैस्त्विति पाठः ॥ २८ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) भक्त्या समस्तैरिति ३० ॥ २८ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ २८ ॥

देव्युवाच ।

व्रियतां त्रिदशाः सर्वे यदस्मत्तोऽभिवाञ्छितम् । (ददाम्यहमतिप्रीत्या स्तवैरेभिः सुपूजिता)[2] ।

देवा ऊचुः ।

भगवत्या कृतं सर्वं न किंचिदवशिष्यते ॥ २९ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २९ ॥

(२ चतुर्धरी) अतिप्रीत्या प्रीत्यतिशयेन । प्रीतेति वा पाठः ॥ २९ ॥

(३ शान्तनवी) हे सर्वे त्रिदशाः युष्मत्कृतैरेभिः स्तवैः प्रपूजिता अहम् अतिप्रीतास्मि । युष्माभिः सर्वैर्देवैर्यदस्मत्तः सकाशात् अभिवाञ्छितम् अभिलषितं वर्तते तद्वस्तु व्रियतां प्रार्थ्यताम् । अहं ददामि दास्यामि । इह प्रीता प्रीत्या इति पाठद्वयम् । अत्र आद्ये पाठे अर्थ उक्तः । यत्तन्मत्तोऽभिवाञ्छितम् इति पाठः सभ्यः । यदस्यतोऽभिवाञ्छितमिति पाठे अस्मत् देवीतः व्रियताम् अहं ददामीति वचनचातुर्यम् । कीदृशं स्यात् । बहुत्वेनोपक्रम्यैकत्वेनोपसंहाराद्वाचोयुक्तिरियं वाचोयुक्तिमतामुद्वेगं जनयतीत्यर्थः ।

कर्तव्यमपरं यच्च दुष्कृतं तन्निवेद्यताम् । इत्याकर्ण्य वचो देव्याः प्रत्यूचुस्ते दिवौकसः ॥[3]

हे देवाः अपरं युष्माभिः कर्तव्यं सत् दुष्कृतं दुःसाध्यं यत् तच्च मदग्रे मह्यं निवेद्यतां ज्ञाप्यतां तदप्यपरं महिषासुरवधा-

---

[1] 'धूपैस्तु धूपिता' इति पाठः । [2] इदं पद्यार्धं गुप्तवतीनागोजीभट्टीकारैर्नादृतं दृश्यते । [3] इदं पद्यमपि केवलं शान्तनवीकारैरेव व्याख्यातमतो नास्य मूले निवेशः कृतः ।

पेक्षया द्वितीयं कार्यं साधयामीति भावः। इति इत्थं देव्याः वचः आकर्ण्य श्रुत्वा ते सर्वे दिवौकसः इन्द्रादयः सुराः प्रत्यूचुः प्रतिवाक्यमुक्तवन्तः। दिवि ओकांसि निवासा येषां ते दिवौकसः। पृषोदरादित्वात्साधुः॥ २९॥

(४ नागोजीभट्टी) देव्युवाच। व्रियतामिति। देवा ऊचुः। भगवत्येति॥ २९॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) देवीति। 'देव्युवाचेत्ययं मन्त्रः ३१'। ततः परं देव्युवाचेत्यनन्तरं 'व्रियतां त्रिदशाः सर्वं यदस्मत्तोऽभिवाञ्छितं स्वाहा ३२' इति अर्धश्लोकमन्त्रोऽर्धश्लोकरूपो मन्त्रः। अथ देवा ऊचुरिति। अथानन्तरं 'देवा ऊचुः स्वाहेत्यपरो मन्त्रः ३३'। ततः परमिति। देवा ऊचुरित्यनन्तरं 'भगवत्या कृतं सर्वं'मित्यर्धं श्लोकमन्त्रक इति भगवत्येत्यादि अर्धश्लोकरूपो मन्त्रः। तथाहि 'भगवत्या कृतं सर्वं न किंचिदवशिष्यते स्वाहा ३४'॥ २९॥

(६ दंशोद्धारः)॥ २९॥

यदयं निहतः शत्रुरस्माकं महिषासुरः। यदि वापि वरो देयस्त्वयास्माकं महेश्वरि॥ ३०॥

(१ गुप्तवती)॥ ३०॥

(२ चतुर्धरी)॥ ३०॥

(३ शान्तनवी) हे देवि यद्यस्मात् त्वया भगवत्या अस्माकं देवानां शत्रुरयं महिषासुरनामा निहतः व्यापादितः अत-स्त्वया भगवत्या सर्वमस्माकं देवानां प्रयोजनं कृतमेव। न किंचिदवशिष्यते न किंचित्कार्यशेषोऽवशिष्यते। न कश्चिदपि शत्रुः शेषोऽवशिष्टः। हे महेश्वरि महानीश्वरः तस्य स्त्री। यद्वा महती ईश्वरी। 'अश्नोतेराशुकर्मणि वरट् चेचोपधायाः' दिवि यदि पक्षान्तरे। त्वया भगवत्या अस्माकं त्वदनुग्रहजीविनां देवानां त्वदेकजीविनां वरश्च देयोऽनुमतः स्यात् तर्हि अयं वरः प्रार्थ्यतेऽस्माभिः॥ ३०॥

(४ नागोजीभट्टी) यदिति। यत इत्यर्थः। पूर्वान्वय्यर्थम्। उत्तरार्धमुत्तरान्वयि। यदि वापीति। वाशब्द एवार्थे। यद्येवं सत्यपि वरो देय इति तवेच्छा चेत्तदा वक्ष्यमाणमस्त्वित्यर्थः। अस्माकमस्मभ्यमित्यर्थः॥ ३०॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) यदयंनिहतायं च श्लोकमन्त्रत्रयं भवेदिति। तु पुनः यदयंनिहत आद्यो यस्य तत् यदयंनिहताद्यं श्लोकरूपा ये मन्त्रास्तेषां त्रयं भवेत्। त्रयः पृथक् मन्त्रा भवेयुरित्यर्थः। तथाहि यदयं निहत इति ३५॥ ३०॥

(६ दंशोद्धारः)॥ ३०॥

संस्मृता संस्मृता त्वं नो हिंसेथाः परमापदः। यश्च मर्त्यः स्तवैरेभिस्त्वां स्तोष्यत्यमलानने॥ ३१॥

(१ गुप्तवती)॥ ३१॥

(२ चतुर्धरी) हिंसेथा इति। भौवादिगणपाठादात्मनेपदम्। हे अमलानने प्रसन्नवदने अम्बिके यश्च मर्त्यः लोकः एभिः स्तवैः पूर्वोक्तैः त्वां स्तोष्यति॥ ३१॥

(३ शान्तनवी) कोऽसौ। हे देवि त्वं परमापत्सु अस्माभिस्त्वदेकशरणैर्देवैः संस्मृता संस्मृता सती वारंवार ध्याता सती नोऽस्माकं परमापदः परमाः आपदः। यद्वा परमा अत्यर्थाः आपदः येभ्यस्ते परमापदः शत्रवः तान् महासुरान् हिंसेथाः हिंस्याः। हिसि हिंसायाम्। रुधादेः प्रार्थने लिङ्। परस्मैपदस्थाने 'व्यत्ययो बहुलम्' इत्यात्मनेपदस्य थासः सीयुट्। अस्माकमिति दानप्रतिग्रहभावाभावात्संप्रधानत्वात्संबन्धे षष्ठ्येव। मात्रा पित्रा च पुत्राणां बालानां कशिपुर्दीयते 'रजकस्यांशुकं दत्ते स्वामी भृत्यस्य वेतनम्' इतिवत्। पक्षान्तरे चेद्यदि च। देवाः द्वितीयं वरं प्रार्थयन्ते। हे अम्बिके हे अमलानने हे प्रसन्नवदने त्वम् अस्माभिः प्रपन्ना प्रणता सेविता सती वरदासि अतः यश्च मर्त्यः एभिस्त्वद्विषयैरस्माभिर्देवैः कृतैः स्तवैः त्वां देवीं स्तोष्यति भक्तितः स्तविष्यति॥ ३१॥

(४ नागोजीभट्टी) संस्मृतेति। हिंसेथा इत्यार्षः। उत्तरार्धमुत्तरान्वयि॥ ३१॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) संस्मृता संस्मृतेति ३६॥ ३१॥

(६ दंशोद्धारः) यदीति। हिंसेथा इति भौवादिकस्य रूपं न तु रौधादिकस्य। तस्य परस्मैपदित्वात्॥ ३१॥

तस्य वित्तर्द्धिविभवैर्धनदारादिसंपदाम्। वृद्धयेऽस्मत्प्रसन्ना त्वं भवेथाः सर्वदाम्बिके॥ ३२॥

(१ गुप्तवती) वृद्धय इति। अस्मदिति निमित्तपञ्चमी। प्रसन्ना सती सर्वदा पुरुषार्थप्रदा भवेथाः। मर्त्यस्यापराधा-न्निमित्तीकृत्य तस्मै मा क्रुद्धय इति भावः। स्पष्टमन्यत्॥ ३२॥

(२ चतुर्धरी) तस्य मर्त्यस्य अस्मत्प्रसन्ना सती अस्माकं प्रसन्ना सती त्वं वित्तर्द्धिविभवैः धनदारादिसंपदाम्। वित्तं वेदनम्। ज्ञानमिति यावत्। भावे क्तविधानात्। ऋद्धिः उपचयः। विभवः ऐश्वर्यम्। तैरिति सहार्थे तृतीया। अर्थेनापि भ.

---

१ 'यदि चापि' इति पाठः। २ 'अस्मत्प्रसन्ना' इति शान्तनवीसंमतः पाठः।

र्तीति स्मरणात् । धन कनकादि । आदिशब्दः क्षेत्रादिपरिग्रहार्थः । (आदिशब्दात्पुत्रदारादिसंग्रहः) धनदारादय एव संपदः तासां वृद्धये उपचयाय भवेथा इत्यन्वयः ॥ ३२ ॥

(३ शान्तनवी) तस्य मर्त्यस्य मनुष्यस्य वित्तर्द्धिविभवैः सह धनदारादिसंपदां सदा वृद्धये प्रवृद्धये भवेथाः । सर्वदा वित्तस्य अर्थस्य ऋद्धेः समृद्धेर्विभवैरुद्भवैः सह धनस्य गोमहिष्यश्वादेः दाराणां पत्नीनाम् । आदिशब्दात्सेवकादीनां संपदो क्षेत्रारामधान्यपुत्रमित्रादिसंपत्तीनां च वृद्धये भवेथाः । प्रार्थने लिङ् । 'व्यत्ययो बहुलम्' इत्यात्मनेपदम् । (वैदिकं वेदकल्पमिदं देवीस्तवनमिति सूचयितुं प्रयुक्तमृषिभिः) यद्यपि वित्तं धनमिति पर्यायौ तथाप्युपचाराद्गवाश्वादिकं धनशब्देन विवक्षितम् । वित्तर्द्धयश्च विभवाश्च ऐश्वर्याणि तैः सहितं धनं गवादि दारादि पत्न्यादि तेषां संपदः तासाम् ॥ ३२ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तस्येति । वित्तर्द्धिविभवैरिति सहयोगे तृतीया । भवने च साहित्यं वित्तं ज्ञानं तस्य वृद्धिरुपचयः । विभवा ऐश्वर्यादयः । धनदारादीनां संपदः अनुरूपा आत्मभावाः । आदिना पुत्रादिवृद्धये उपचयाय ॥ ३२ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) तस्य वित्तर्द्धीति ३७ ॥ ३२ ॥

(६ दंशोद्धारः) यस्येति । वित्तं वेदनं ज्ञानम् । भावे क्तः । ऋद्धिरुपचयः । विभव ऐश्वर्यम् । सहार्थे तृतीया॥३२॥

ऋषिरुवाच ।

इति प्रसादिता देवैर्जगतोऽर्थे तथात्मनः । तथेत्युक्त्वा भद्रकाली बभूवान्तर्हिता नृप ॥ ३३ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ३३ ॥

(२ चतुर्धरी) भद्रं कल्याणं करोतीति भद्रा । भद्रा चासौ काली चेति विग्रहः । भद्रं कालयति वर्धयतीति कर्मण्यण्व । अन्तर्हिता अदृश्या ॥ ३३ ॥

(३ शान्तनवी) हे नृप हे सुरथ इति प्रागुक्तरीत्या देवैर्जगतोऽर्थे त्रैलोक्यसंरक्षणप्रयोजनाय तथा आत्मनोऽर्थे स्वार्थे देवकार्यविषयेऽर्थे च प्रसादिता प्रसादसुमुखीकृता भद्रकाली भद्रा सर्वमङ्गला काली रुद्रपत्नी । कर्मधारयः । हे देवाः तथास्तु युष्मद्वाञ्छितमस्तु सिध्यत्वित्युक्त्वा अन्तर्हिता बभूव अन्तर्धानमगात् अदृश्या बभूव ॥ ३३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ऋषिरुवाच । इतीति । तथात्मनः आत्मनश्चार्थे इत्यर्थः । तथेत्युक्त्वा तथास्त्वित्युक्त्वा भद्रं कालयतीति भद्रकाली । अन्तर्हिताऽदृश्या बभूवेत्यन्वयः ॥ ३३ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) ऋषिरुवाचेति । 'ऋषिरुवाचेत्यपरो मन्त्रः ३८' । श्लोकाश्चत्वारो मनवः परिकीर्तिता इति चत्वारो मन्त्रा भवेयुरित्यर्थः । प्रकीर्तिता उक्ताः । तद्यथा 'इति प्रसादितेति ३९' ॥ ३३ ॥

(६ दंशोद्धारः) इतीति । भद्रा चासौ काली चेति विग्रहः । यद्वा भद्रं कारयतीति तथा । कर्मण्यण् । रलयोरभेदः ॥ ३३ ॥

इत्येतत्कथितं भूप संभूता सा यथा पुरा । देवी देवशरीरेभ्यो जगत्त्रयहितैषिणी ॥ ३४ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ३४ ॥

(२ चतुर्धरी) ॥ ३४ ॥

(३ शान्तनवी) हे भूप हे सुरथ । जगत्त्रयहितैषिणी सा देवी देवशरीरेभ्यो यथा पुरा पूर्वं तेजोरूपा संभूता महिषासुरवधाय प्रादुरभूत् इत्येतत् सर्वं ते तुभ्यं सुरथाय मया सुमेधसा मुनिना कथितं तथात्युक्तम् ॥ ३४ ॥

(४ नागोजीभट्टी) इतीति । स्पष्टम् ॥ ३४ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) इत्येतत्कथितं भूपेति ४० ॥ ३४ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ३४ ॥

पुनश्च गौरीदेहात्सा समुद्भूता यथाभवत् । वधाय दुष्टदैत्यानां तथा शुम्भनिशुम्भयोः ॥ ३५ ॥

(१ गुप्तवती) गौरीदेहादिति । गौरवर्णशरीरप्रकटनाय नीलवर्णकोशरूपं शरीरं पार्वत्या परित्यक्तमिति वक्ष्यते । देहात्कोशादित्यर्थः ॥ ३५ ॥

(२ चतुर्धरी) इतिहासान्तरं निरूपयति । पुनरिति । गौरी पार्वतीत्यनुषज्यते । देहं शरीरम् आसनम् आसः अवस्थितिर्यस्याः सा देहासा । गृहीतशरीरेति यावत् । सा गदितमाहात्म्या गौरी पुनर्गृहीतदेहा सती यथा समुद्भूताऽभवदि-

---

१ 'गौरी देहा सा' इति चतुर्धरीपाठः ।

त्वन्वयः। अथवा गौर्या देहः शरीरकोश एव देहकारणं यस्याः सा गौरीदेहा। शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपी समासः। देहग्रहे हेतुमाह। वधायेति। दुष्टदैत्यानां धूम्रलोचनादीनाम्। ते तुभ्यम् ॥ ३५ ॥

(३ **शान्तनवी**) इदं श्लोकद्वयमेकक्रियमेकान्वयं द्रष्टव्यम्। शृणु स्व इति पदद्वयम्। हे स्व हे आत्मीय भूप सूरथ सा प्रसिद्धा देवानामुपकारिणी देवी पुनश्च पुनरपि दुष्टदैत्यानां दुष्टानां देवादिपीडकानां धूम्रलोचनरक्तबीजचण्डमुण्डादीनां दैत्यानां वधाय च तथा शुम्भनिशुम्भयोः वधाय च लोकानां रक्षणाय च प्रयोजनाय यथा गौरीदेहात् गौर्याः देहात्समुद्भूता अभवत् आसीत् तत्सर्वं यथावद्यथार्थं यावत् ते तुभ्यं राज्ञे कथयाम्यहं सुमेधानाम ऋषिः तत् त्वं यथावत् यावत्प्रकारेण ख्यातं मया कथितं शृणु आकर्णय। शृणुष्वेति पाठे 'व्यत्ययो बहुलम्' इत्यात्मनेपदम्। शुम्भ भाषणे हिंसायां च भ्वादिः। शुम्भति भाषते हिनस्ति वा शुम्भः। दन्त्यादिरयम्। तालव्यादिपाठे शुभशुम्भ-शोभार्थे तुदादिः। शुम्भति शोभते रणेष्विति शुम्भः। यथाप्रकारवत् यथावत्। क्रियाविशेषणम् ॥ ३५ ॥

(४ **नागोजीभट्टी**) पुनश्चेति। गौरीदेहः कारणं यस्या इत्यर्थः। समुद्भवः यथा तत्र हेतुर्दुष्टवधो देवलोकरक्षणं वा ॥ ३५ ॥

(५ **जगच्चन्द्रचन्द्रिका**) पुनश्च गौरीति ४१ ॥ ३५ ॥

(६ **दंशोद्धारः**) इतिहासान्तरं सूचयति। पुनश्चेति। गौरीदेहासा इति पाठे गौरीदेह एव आसनमासः स्थितिरस्याः। शरीरकोशनिःसृतत्वात्। यद्वा गौरीदेहो देहकारणमस्या इति मध्यमपदलोपी समासः ॥ ३५ ॥

रक्षणाय च लोकानां देवानामुपकारिणी। तच्छृणुष्व मयाख्यातं यथावत्कथयामि ते ॥ ३६ ॥

इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे शक्रादिकृतदेव्याः स्तुतिर्नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

(१ **गुप्तवती**) अत्र चण्डीस्तवे देवकृतास्त्रयः स्तवास्तत्तदारम्भे देवा ऊचुरित्यपेक्षितम्। तथा देवकृतवरप्रार्थनद्वयमपीति तयोरारम्भेऽपि द्विवारमिति पञ्चवारं तन्त्रान्तरे देवोक्तिरस्ति। परं तु स्तवारम्भे प्राक् श्लोकेषु नियमेन तदर्थस्योपनिबद्धत्वेन पौनरुक्त्यापत्त्या स्तवारम्भे त्रितयं नापेक्षितमित्याशयेन यामलपाठे प्रार्थनारम्भ एव द्विवारं देवोक्तिरादृता। प्रकृतन्त्रे त्वर्धजरतीयमेव प्र(थम)कृतस्तवस्य चरमस्तवस्य चारम्भे परिहृत्यैतदुत्तरं स्तवारम्भे प्रार्थनद्वयारम्भे चेति त्रिर्देवोक्तिरङ्गीकारादिति द्रष्टव्यम्। अतः प्रथमश्लोकोत्तरं देवा ऊचुरिति न वक्तव्यम्। इतरद्यथास्थानं युक्तमेवेति दिक्। पूर्वाध्याये मध्येमध्ये श्लोकान्तराण्यत्र फलश्रुतौ च तानि बहुत्वान्न प्रदर्शितानि ॥ ३६ ॥ इति श्रीगुप्तवत्यां मन्त्रव्याख्याने शक्रादिस्तुतिवर्णनं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

(२ **चतुर्धरी**) ॥ ३६ ॥ इति चतुर्धरीटीकायां शक्रादिभिः कृता देव्याः स्तुतिर्नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

(३ **शान्तनवी**) अस्य श्लोकस्य व्याख्या पूर्वश्लोकेन सह कृतास्ति ॥ ३६ ॥ इति श्रीमद्राजाधिराजतोमरान्वयश्रीमदुद्धरणात्मजशान्तनुविरचितायां शान्तनव्यां देवीमाहात्म्यटीकायां शक्रादिस्तुतिश्चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

(४ **नागोजीभट्टी**) ननु तेनाप्यस्याः कोर्थस्तदाह। उपकारिणीति। उपकारस्वभावा यत इत्यर्थः। तच्छृणुष्वेत्याशेस्तङ्। तत्प्रकारं मया मत्तः। निपातोऽयम्। ख्यातं लोकप्रसिद्धम्। एनामुपक्रम्य लक्ष्मीतन्त्रे लक्ष्मीवाक्यम्। 'अभिष्टुता सुरैः साहं महिषं जघ्नुषी क्षणात्। महिषान्तकरीसूक्तं दृष्टं देवैर्महर्षिभिः। उत्पत्तिं युद्धविक्रान्तिः स्तोत्रं चेति सुरेश्वर। कथयन्ति सुविस्तीर्णं ब्राह्मणा वेदपारगाः। लभन्ते च फलं शश्वदाधिपत्यमनश्वरम्'। इति महिषान्तकरीसूक्तं देवैर्महर्षिभिश्च दृष्टम्। देव्या यया ततमिति श्लोकेऽखिलदेवमहर्षिपूज्यत्वविशेषणात्। युष्माभिः स्तुतयो याश्चेति श्लोके ब्रह्मर्षीणां स्तुतिकर्तृत्वप्रतिपादनाच्चेति बोध्यम् ॥ ३६ ॥ इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते सप्तशतीव्याख्याने चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

(५ **जगच्चन्द्रचन्द्रिका**) रक्षणाय च लोकानामिति ४२ ॥ ३६ ॥ "ऋषित्रयं तु देव्यैका एकदेवास्तु पञ्चभिः। उवाचवचनैः श्लोकाः पञ्चत्रिंशत्तु मन्त्रकाः"। अर्धश्लोकात्मकं यत्तत् मन्त्रद्वयं भवेदिहेति। इह चतुर्थेऽध्याये तु पुनः ऋषित्रयम्। ऋषिरुवाचेति त्रयो मन्त्राः। देव्यैका देव्युवाचेत्येको मन्त्रः। एकदेवाः देवा ऊचुरित्येको मन्त्रः। तु पुनः एतैः पञ्चभिरुवाचवचनैः सह पञ्च अधिका त्रिंशत् एका श्लोकरूपा मन्त्रका मन्त्रा इत्यर्थः। अर्धश्लोकरूपं यन्मन्त्रद्वयं मन्त्रयुग्मं द्वौ मन्त्रावित्यर्थः। भवेत्। "षट्त्रिंशच्छ्लोककेऽध्याये चत्वारिंशद्द्वयाधिका। विभज्य गणना कार्या मन्त्राणां हवनादिषु"। इति षट्त्रिंशच्छ्लोका यस्मिन्नीदृशेऽध्याये चतुर्थाध्याये द्वयाधिका द्वाभ्यामधिका चत्वारिंशत् भवेदिति शेषः। द्विचत्वारिंशन्मन्त्रा भवन्तीत्यर्थः। मन्त्राणां शक्रादय इत्यादिमन्त्राणां हवनादिषु होमादिषु विभज्य मन्त्रविभागं कृत्वा गणना संख्या कार्या कर्तव्या। मन्त्रषि-

१ '**शृणु स्व**' इति शान्तनवीकारादृतः पाठः।

भागः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ ३६ ॥ इति श्रीसप्तशतीमन्त्रहोमकारिकाणां भगीरथविरचित जगच्चन्द्रचन्द्रिकाख्या चतुर्थाध्यायस्य टीका संपूर्णा ॥ ४ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ३६ ॥ इति श्रीदंशोद्धारटीकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ५.

ऋषिरुवाच ।

पुरा शुम्भनिशुम्भाभ्यामसुराभ्यां शचीपतेः । त्रैलोक्यं यज्ञभागाश्च हृता मदबलाश्रयात् ॥ १ ॥

(१ गुप्तवती) अथ तन्त्रे सार्धद्वाविंशत्या श्लोकैः पञ्चमाध्यायषट्कगतमन्त्रविभजनपरस्तृतीयः पटलः ॥३॥ "ईश्वर उवाच । ऋषिवाक्यं पुरेत्याद्या विष्णुमायां प्रतुष्टुवुः। इत्यन्ताः श्लोकमन्त्राः षट् देवा ऊचुस्ततः परम् ॥ नमो देव्या इति त्रिंशच्छ्लोक्यन्ते नम्रमूर्तिभिः। विष्णुमायादिकास्तेषु भ्रान्त्यन्ता एकविंशतिः॥ अवतारैः पृथङ्मन्त्रा त्रिषष्ट्याहुतयस्तु ताः। चितिरूपेण मन्त्रेणाप्याहुतित्रयमाचरेत्। एवं मन्त्रा अशीतिः स्युरथो ऋषिरुवाचह ।" नमो देव्यै महादेव्यै इत्यारभ्य त्रिंशश्लोकी वर्तते। तदन्तिमश्चरणः सर्वापदो भक्तिविनम्रमूर्तिभिरिति पठ्यते तेषां त्रिंशतो मध्ये विष्णुमायेति शब्दितेत्यारभ्य भ्रान्तिरूपेण संस्थितेत्येतद्द्वितीयचरणवन्तः श्लोका एकविंशतिः सन्ति। इतरचरणत्रयस्य सर्वेषु साधारण्यादसाधारणमध्यमप्रतीकग्रहणम्। ते एकरूपा एव भासमाना अपि महाकाली-महालक्ष्मी-महासरस्वतीरूपचण्डिकावतारैस्त्रिभिः प्रतिपाद्यैरर्थैर्भेदात्पृथगेव मन्त्रा मन्तव्याः। प्रत्येकं त्रित्रिमन्त्ररूपा इति यावत्। ततश्चैतैस्त्रिभिः पुनरुच्चारितैस्तिस्रस्तिस्र आहुतयः कार्या इति संहत्य त्रिषष्टिः। एकविंशतिस्त्रिषष्टिरिति च कथनेन तन्त्रान्तरे लक्ष्म्या उपरि धृतिस्तुष्टेरुपरि पुष्टिश्चेति मन्त्रद्वयमधिकम्। स्फूर्तिमेधाद्वयमपि पठ्यमानमेतत्तन्त्रानुसारिभिर्नोपसंहर्तव्यमिति ध्वनितम्। चितिरूपेणेति मन्त्रस्यापि त्रिरावृत्तिरिति षट्षष्टिः त्रिंशत्यवशिष्टाः श्लोका अष्टौ पुराशुम्भेत्यादयः पूर्वोक्ताः षडित्येवं चतुर्दशाहुतय इत्यशीतिर्मन्त्रा जाता इत्यर्थः। ऋषिदेववचसोरङ्गमन्त्रमध्ये पार्थक्येन निर्देक्ष्यमाणत्वादिति भावः। मध्ये संख्यापिण्डकथनं तु श्लोकसंख्यातो मन्त्रसंख्याया अत्यन्तविप्रकर्षेण गणकबुद्धिभ्रमनिरासार्थम्। ऋषिदेववचसो गणनमध्यायसमाप्तिभ्रमनिरासार्थम्। अत्रैकैकश्लोकोद्भवमन्त्रस्यावतारत्रयरूपप्रतिपाद्यभेदेनैव भेदं वदता मन्त्राणां शब्दानुपूर्व्या मिथो वैलक्षण्याभावः सूचितः न्याय्यश्च। नमस्तस्या इत्यक्षरचतुष्टयस्यैकरूपत्वेपि तच्छब्दार्थानां महाकाल्यादिरूपाणां भेदात् सर्वत्र सहस्रनामसु नाम्नां पुनरुक्त्या सहस्रसंख्यान्यूनताप्रसक्तेः पुनरुक्तनाम्नामर्थभेदवर्णनेनैव भगवत्पादादिभिर्भाष्यकारैः परिह्रियमाणताया दर्शनात्। मन्त्राणामनुसंधानार्थत्वेन तद्भेदाद्भेदस्य युक्तत्वाच्च। पूर्वार्धस्य तु प्रतिमन्त्रं पूर्वभागेऽनुषङ्गः। चरमाक्षरचतुष्टयस्य तु प्रतिमन्त्रमन्तेऽनुषङ्गः। 'या ते अग्ने अयाशया रजाशया हराशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा उग्रं वचो अपावधीत्त्वेषं वचो अपावधीः' इतिमन्त्रे अयाशयादित्रये प्रत्येकं पूर्वभागे याते अग्ने इत्यस्याग्रे तनुरित्यादेश्च योगेन मन्त्रत्रयस्वरूपस्यानुषङ्गो वाक्यसमाप्तिः सर्वेषु तुल्ययोगित्वादित्यधिकरणे निर्णयदर्शनात्। तेनैव न्यायेन नमकचरममन्त्रस्यैकत्वेन पठितस्यापि होमे विभज्य मन्त्रत्रयकल्पनापेक्षायां ये पृथिव्यामित्यादित्रये नमो रुद्रेभ्य इति पूर्वभागस्यैषवस्तेभ्य इत्यादेरुत्तरभागस्य च पूर्वोत्तरस्थाने प्रत्येकमनुषङ्गेण मन्त्रत्रयस्य सर्वसंमतत्वाच्च। तेन या देवी सर्वभूतेषु विष्णुमायेति शब्दिता। नमस्तस्यै नमोनम इति चतुर्विंशत्यक्षरोऽष्टाक्षरैस्त्रिभिः पादैरेको गायत्रीछन्दस्को मन्त्रः सिद्धः। अयमेव च त्रिः पठनीयः। देवता तु भिन्नानुसन्धेयेति सिद्धम्। एवंसति यत्काण्वेनोक्तम्। प्रथमो विंशत्यक्षरो द्वितीयश्चतुरक्षरस्तृतीयोऽष्टाक्षर इति तद्विभजनं केन न्यायेन केन वा वचनेन सिध्यतीति स एव प्रष्टव्यः। ननु नमस्तस्यै इत्येतत्त्रयमेव प्रत्येकं परिपूर्णवाक्यत्वान्मन्त्रत्रयम्। तस्मिन्सीदामृत इत्यस्येव तच्छब्दप्रयुक्ताकाङ्क्षायाः पूर्णत्वविघटकत्वाभावादिति त्वयैवोक्तेः। तेनैव न्यायेन या देवीत्यस्य प्रत्येकं मन्त्रत्वप्राप्तौ त्रय एव प्रतिश्लोकं मन्त्रा इति (प्रति) वचनेनाधिक्यासंभवाय यत्र क्वचिदेकवाक्यतयान्यतराकाङ्क्षामात्रेण योगे सिद्धे स्वाव्यवहितेनैव परेण योगः कल्प्यते तावतैव निराकाङ्क्षत्वात्। एवं नमोनम इत्यस्यापि स्वाव्यवहितपूर्वेणेति मध्यस्थस्य न केनापि योगः। अयाशयेत्यादेर्ये पृथिव्यामित्यादेश्च निराकाङ्क्षत्वाभावादुभयाकाङ्क्षया कल्प्यमानो योगो विनिगमनाविरहात्त्रिष्वपि सिध्यतीति वैषम्यम्। यत्त्वर्थभेदमात्रेण मन्त्रभेद इति तन्नामार्थकशब्दमात्रोच्छेदापत्त्या ललितासहस्रनामव्याख्याने बौधायनीयसहस्रभोजनखण्डव्याख्याने च त्वयैव निरस्तमिति न तत्साधकम्। अत एव 'ऋताषाडृतधामाग्निर्गन्धर्वस्तस्यौषधयोऽप्सरस ऊर्जो नाम स इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु ता इदं ब्रह्म क्षत्रं पान्तु तस्मै स्वाहा ताभ्यः स्वाहा' इत्येतावन्मात्रस्य परिपूर्णतया ता इदं ब्रह्मेत्यंशस्य योग्यस्याप्यनुषङ्गं परिहृत्यैव मन्त्रत्वं स्वीकृतम्। संकर्षे इति चेन्नैवम्। वाक्यशेषशेषिणोरानन्तर्यस्याप्रयोजकत्वात्। बहुशेषस्याप्येकत्रैव लाघवाय पठनीयत्वेन यत्र क्वापि पाठे तस्याप्यवर्जनीयत्वादेव। अतएवोक्तं जैमिनिना 'आनन्तर्यमचोदना' इति। अन्यथा 'चित्पतिस्त्वा पुनातु। वाक्पतिस्त्वा पुनातु। देवस्त्वा सविता पुनातु' इति वाक्यत्रयस्यापि प्रत्येकं परिपूर्णत्वेन 'अच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः' इति शेषस्य स्वाकाङ्क्षामात्रेण

कल्प्यमानो योग एकेनैव कल्पनीयः स्यात्। इष्टश्च तस्य त्रिभिरपि योगो भाष्यकारादेः। कथमन्यथा शतरुद्रीये 'देवानां हृदयेभ्यः' इत्यस्य 'नमो वः किरिकेभ्यः' इत्यव्यवहितपूर्वेणान्वयमात्रेण विश्रान्ताकाङ्क्षस्य 'नमो विक्षीणकेभ्यः' इत्यादीनां नमस्तस्या इतिवत्पूर्णानामप्याकाङ्क्षोत्थापनेन तस्य पुनःपुनराकर्षणेन महति अमेयातनेन (?)बहुशेषतापादनं सर्वसंमतं युज्यताम्। तस्मा-दन्यतराकाङ्क्षयाप्युत्थाप्यमाना परस्याकाङ्क्षा विनिगमनाविरहात्त्रयाणामपि शेषित्वयोग्यानामुत्थाप्यत इति त्रिभिरप्यावृत्त्या शेषस्याप्यन्वयो वाच्यः। ताभ्यः स्वाहेत्यस्यैव ता इदमित्यस्यापि पूर्णत्वेनान्यतराकाङ्क्षाया अप्यभावेन वाक्यान्तरेण संदर्भ-(पतितयैव)पठिततया च नानुषङ्गप्रसक्तिः। ऋष्यन्तरमतानुसारेण तस्य प्रसक्तौ वा तयैव रीत्या स्वाहेत्यस्यापि अनुषङ्गेणैव सिद्धेर्द्विः पाठवैयर्थ्यापत्तिः। तद्वशादेव च तावन्मात्रस्यैव भिन्नमन्त्रत्वज्ञापनान्न दोषः। अथापि यदि य इदं या इदमिति यच्छब्दयोगेन पठ्यते तदानुसङ्गो ब्रह्मणापि न वार्येत। तच्छब्दपाठात्तु द्वयोरपि निराकाङ्क्षत्वान्नानुषङ्ग इति तु संकर्षस्थ-जैमिनीयाधिकरणाशयः। एतेन तत्र स्वाहाशब्दस्यैव प्रकृते नमःशब्दस्य प्रत्येकं पाठात्तावन्मात्रस्यैव मन्त्रत्वसंभव इत्य-पास्तम्। शेषस्य या देवीति यच्छब्दघटितत्वेन वचनबलेन स्वतन्त्रमन्त्रत्वायोगेन त्रिष्वप्याकाङ्क्षाया उत्थापनीयत्वात्। पू-जायां तु नमोऽन्तिमा इति वचनेनान्त्यभागे एव योजनीयस्य लौकिकनमःशब्दस्यानुषक्तनमोनमःशब्दस्य वा पूजार्थकत्वेन 'स्वाहाकृतस्य समुत्तृण्णुतर्भुवः स्वाहेति' मन्त्रमध्यपठितस्वाहापदस्य हविस्त्यागार्थकताया इव तादृशनमःशब्दस्यापि तदभावेन तत्पुनः पाठमात्रेण तावन्मात्रस्य मन्त्रत्वासिद्धेश्च। अतोऽन्यायाभासमूलक एव त्वत्कल्पितो विभागः। तादृशस्याप्युपादेय-तायामिहैवाव्यवस्थापत्तिः। यथा पूर्वार्धमेको मन्त्रः। उत्तरार्धे तु समं स्यादिति न्यायाद् द्वौ पादौ द्वौ मन्त्रौ। अथवा द्वाविंशत्यक्षरश्चतुरक्षरः षडक्षर इति त्रयः। अथवा विंशत्यक्षरः षडक्षरौ द्वाविति मध्यममन्त्रस्य 'नमो हिरण्यबाहवे' इत्य(स्ये)त्रेवोभयतो नमस्कारत्वसंभवात्। अथवा द्वितीयतृतीयनमःशब्दयोः पूर्वत्र परत्रापि वारद्वयमन्वयः। 'नमो भवाय च रुद्राय च नमः शर्वाय च' इत्यादौ द्वितीयादिनमःशब्दानां काकाक्षिवदुभयत्रावृत्तिस्वीकारेण तेषामुभयतो नमस्कारात्म-कत्वपक्षस्यापि स्वीकारात्। तेन द्वाविंशत्यक्षरषडक्षराष्टाक्षरा इति त्रयो मन्त्रा भवन्ति। नमोनम इत्येव वा नम इत्येव वा भिन्नो मन्त्रः। मध्यमः षडक्षरोऽष्टाक्षरो वा दशाक्षरो वा चतुरक्षरो वा इतरांश एकः। वसिष्ठस्मृतौ शूद्रधर्मप्रकरणेऽस्या-भ्यनुज्ञातो नमस्कारो मन्त्र इति वाक्यस्य नम इति शब्दमात्रं द्व्यक्षरो मन्त्र इति व्याख्यानदर्शनात्। अतएव नमःशब्दौ द्वावपि वा भिन्नौ मन्त्रावन्यः सर्व एक इत्यादिबहुव्याकुली स्यात्। यद्यप्यर्थभेदेन मन्त्रभेदो निरस्त इति तदपि न। ललितासह-स्रनामस्वपुनरुक्तताया एव संभवप्रदर्शनाय तन्निरासात्। सहस्रभोजनेऽप्येकस्यैव ब्राह्मणस्य दिनभेदेन द्विर्भोजननिरा-सार्थं तथोक्तेः। अलाभे तु तस्याप्यङ्गीकारात् कथमन्यथा विष्णुसहस्रनामादौ गतिः। नामशब्दस्य प्रातिपदिकपरत्वेना-र्थवच्छब्दरूपस्य विशिष्टस्य तस्यार्थैक्योऽपि शब्दभेदमात्रेणैव शब्दैक्येऽप्यर्थभेदमात्रेण भेदस्य विशेष्याभावादिप्रयुक्तविशिष्टा-भावरूपस्यापाततो दुर्निवारतायास्तत्रैवास्माभिः समर्थितत्वाच्च। अवतारैः पृथङ्मन्त्रा इति वचनेनैवार्थभेदस्यैव प्रकृते मन्त्रभेद-करत्वेन स्पष्टमेव मन्त्राणां साजात्यध्वननाच्च। एकस्यैव त्रिराम्नानेनाभ्यासादपि मन्त्रभेदसिद्धेश्च। कथमन्यथा ऋचां दशसहस्राणी-त्यादिना ऋग्वेदमन्त्राणां समुदितसंख्यापिण्डः कथ्यमानो युज्यताम्। कतिपयानामृचामश्वावती गोमतीरित्यादीनां पुनराम्नानात्, सावर्णिर्भविता मनुरिति चरमचरणस्य सकृदाम्नातस्यापि त्वन्मतरीत्या द्विरुच्चारणविधानमात्रेण मन्त्रेण मन्त्रान्तरत्वस्वीकारे एकजातीयस्यैव त्रिराम्नाने मन्त्रत्रयत्वस्य कैमुतिकन्यायेनैव सिद्धौ शब्दभेदानावश्यकत्वाच्च। वस्तुतस्तत्र त्रयोदशाध्यायान्ति-मश्लोक (द्वय) स्यैव पुनरुच्चारणं विधीयते न चरमचरणमात्रस्येति वक्ष्यते। तेन 'भद्रं नो अपि वातय मनः' इति दशाक्षरस्य ऋगन्तरावयवत्वपार्थक्याभ्यां मन्त्रभेदस्येव सावर्णिरिति चरणे पूर्वश्लोकशेषत्वस्वातन्त्र्याभ्यां द्वैविध्यस्य स्वीकारेण दृष्टान्तासि-द्धावपि न क्षतिः। चरमश्लोकद्वयस्यैव दृष्टान्तत्वसंभवात्। तस्माद्गायत्रीछन्दस्क एक एव मन्त्रोऽवतारभेदानुसंधानेन त्रिस्त्रिः पठनीय इति कृतमतयो मात्सर्यमुत्सार्य विदांकुर्वन्तु। "आदावेवं स्तवादि स्यादन्ते कस्मान्न गृह्यते। इति सप्तदशश्लोकमन्त्रा अथ ऋषेर्वचः। निशम्येत्यादयः श्लोका गिरेत्यन्तास्ततस्त्रयः। अथ दूत उवाचेति देवि दैत्येश्वरादयः। व्रजान्ता नव मन्त्राः स्युरथो ऋषिरुवाच ह। इत्युक्त्वा सा तदेत्येकः श्लोकमन्त्रः सरस्वती। देव्युवाचाथ चत्वारः श्लोकाः सत्यादयो लघु। दूतो-क्तिरवलिप्तासि मैवमित्यादयस्ततः। श्लोका गमिष्यसीत्यन्ताश्चत्वारो देव्युवाच हि। एवमेतद्बली दैत्यः स च युक्तं करोतु यत्। इत्यन्तौ द्वौ मनू श्लोकावङ्गमन्त्राश्च ते नव। इत्यूनत्रिंशदधिकाः शतं मन्त्राः प्रकीर्तिताः"। अत्र लघ्विति पदस्य लघ्वन्ता इत्यर्थः। सरस्वतीशब्दो देवीविशेषणम्। तृतीयचरित्रे तस्या एव देवतात्वद्योतनार्थम्। संख्यापिण्डकथनं त्वध्यायसमाप्तिद्योतकम्। "ऋष्युक्तिरित्याकर्ण्येति श्लोकाश्चत्वार ईरिताः। पुनर्ऋषिरुवाचेति तेनाज्ञप्ता इति त्रयः। श्लोकात्मकास्ततो मन्त्रा देव्युवाच ततः परम्। दैत्येश्वरेण प्रहित इत्येकः श्लोकमन्त्रकः। अथर्षिवाक्यमित्युक्तः सोऽभ्यधावदिति त्वमी। श्लोका द्वादश मन्त्राः स्युः षष्ठेऽध्याये तु संहताः। चतुर्विंशतिसंख्याका देवताहुतयः क्रमात्। ऋष्युक्तिरिष्टेत्यायास्त्रयोविंशति मातरः। ऋषि-वाक्यं ततस्तावानीतौ द्वौ मातराविति। सप्तविंशतिसंख्याका भवन्त्याहुतयः प्रिये। अत्राध्यायद्वये देवी धूम्राक्षीति प्रकी-र्तिता"। देवतामन्त्रयोर्भेदान्मातृपदेन मन्त्रा एवोच्यन्ते। "ऋषिखण्डे च निहते इत्यध्यायावसानकाः। त्रिषष्ट्याहुतयः प्रोक्ता।

एकात्रार्धाहुतिर्मता। रक्ताक्षी देवताष्टौ च महाशक्तयः प्रकीर्तिताः ''। ऋष्याद्या अध्यायसमाप्तिपर्यन्तास्त्रिषष्टिमन्त्रास्तेष्वेकोऽर्ध-श्लोकमन्त्र एक ऋषिरुवाचेति मन्त्र एकषष्टिश्लोकमन्त्राः। अस्याध्यायस्य नव देवताः। तेष्वेका रक्ताक्षी या चण्डिकाया ललाटफलकान्निष्पन्ना। अन्या ब्रह्मेशगुहविष्णुवराहनृसिंहशक्रचण्डिकानां शक्तयोऽष्टावित्यर्थः। 'क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम्' इति शक्तेः क्तिचि 'कृदिकारात्' इति ङीषि शक्त्य इति रूपम्। स चार्धश्लोको 'मुखेन काली जगृहे रक्तबीजस्य शोणितम्' इति। ततोऽसावाजघानाथेत्याद्युत्तरश्लोकषट्कसामंजस्यस्य तदभावेऽनुपपत्तेः। एतेन मन्त्रार्थगन्धानभिज्ञेनोक्तस्तेषां मातृगण इत्य-र्धमन्त्रत्वेन नोपादेयः। ''राजा विचित्रमित्यादिश्लोकद्वयमथो ऋषिः। चकार कोपमतुलमित्याद्याः श्लोकरूपकाः। सप्त-त्रिंशच्च विज्ञेया देवतामन्त्ररूपकाः। इत्येकचत्वारिंशत्स्युर्नवमाहुतयः शिवे। देवता भैरवी तारा शृणु गोप्यं वरानने। ऋषि-र्निशुम्भं निहतमिति श्लोकावुभौ मनू। ततो देवी वचः प्रोक्तमेकैवाहमिति द्वयम्। देव्युवाच ततश्चाहं विभूत्येत्येकलो मनुः। ऋषिस्ततः प्रवृत्ते सार्धा द्वाविंशतिर्मताः। द्वात्रिंशन्मनवः सर्वे तेष्वेकोऽर्धमनुर्मतः। दशमे सिंहमारूढा शूलपाशविधारिणी। मुख्या चतुर्भुजा बाणचापहस्ता शुभेक्षणा''। एकल एकः। तत्रापि सा निराधारायुयुधे तेन चण्डिका। इत्यर्धश्लोको मन्त्रो नतु सर्वान्तिम इति भ्रमितव्यम्। नियुद्धं खे तदेत्यादीनामसामञ्जस्यापत्तेः। इति श्रीगुप्तवत्यां कात्यायनीतन्त्रस्थद्वाविंशपटलस्य व्याख्या ॥ ॥ अथैतत्संग्रहश्लोकाः सार्धत्रयोविंशतिः। अथर्षिवाक्पुरा शुम्भेत्यादयः श्लोककास्तु षट्। देवा ऊचुर्नमो देव्या इत्यादि श्लोकपञ्चकम्। ''ततः श्लोकैकविंशत्या प्रतिश्लोकं त्रिशस्त्रिशः। तद्विभागानुषङ्गाभ्यां त्रिषष्ट्याहुतयो यथा। महाकाल्याद्यर्थभेदान्नमस्तस्या इति त्रयः। मन्त्रात्पूर्वोत्तरौ शेषौ या देव्यर्धं नमोनमः। तेषामाद्यन्तयोर्योज्यौ प्रतिमन्त्र-त्वदवसानिकाः एते पूर्वार्धतुर्याङ्घ्रियोगोऽस्या एकविंशतिः। भवन्ति विष्णुमायादिभ्रांत्यन्तपदगर्भिताः। प्रथमा विष्णुमा-योक्ता द्वितीया चेतना ततः। बुद्धिर्निद्रा क्षुधा छायाशक्तिस्तृष्णा तथाष्टमी। क्षान्तिर्जातिरथो लज्जा शान्तिः श्रद्धा त्रयोदशी। कान्तिर्लक्ष्मीस्ततो वृत्तिः स्मृतिरूपेण संस्थिता। दया तुष्टिस्त(थामाता)तो माया भ्रान्तिरित्येकविंशतिः। स्वस्थानवृद्ध्या त्रिःप्रोक्ता त्रिषष्टिर्मनवः स्मृताः। इन्द्रियाणामिति श्लोक एको मन्त्रस्तदुत्तरः। चितिरूपेण येत्येषप्राग्वन्मन्त्रत्रयात्मकः। स्तुता सुरैरिति श्लोकावृषिरेवंस्तवादिकाः। श्लोकाः सप्तदशाथर्षिर्निशम्येति मनुत्रयम्। दूतोक्तिर्देवि दैत्येति नवश्लोका ऋषेर्वचः इत्युक्त्वा सा तदेत्येकः श्लोको देवीवचस्ततः। सत्यमुक्तमिति श्लोकचतुष्कमथ दूतवाक्। अवलिप्तेति चत्वारः श्लोका दे-व्यास्ततो वचः। एवमेतदिति द्वावित्येकोनत्रिंशदुत्तरम्। शतं मन्त्राः पञ्चमे षट्सप्ततिश्लोकमण्डिते। अथर्षिरित्याकर्ण्येति चतुःश्लोकी ऋषेर्वचः। तेनाज्ञप्त इति श्लोकत्रयं देवीवचस्ततः। दैत्येश्वरेणेत्येकोऽथ ऋषिरित्युक्त इत्यमी। द्वादशेति मताः षष्ठे चतुर्विंशतिमन्त्रकाः। अथर्षिवाक्यमाज्ञप्ता इत्याद्याख्याल्यविंशतिः। ऋषिस्तावित्युभावित्थं सप्तमे सप्तविंशतिः। अथर्षि-र्वाणी चण्डे चेत्यारभ्याभिजघान तम्। इत्यन्ताः पञ्चपञ्चाशच्छ्लोका मन्त्रास्ततः परम्। मुखेन काली जगृह इत्यर्धश्लोकमन्त्रकः। ततोऽसाविति षट् श्लोकास्त्रिषष्टिश्चेत्थमष्टमे। राजा विचित्रमित्यादि श्लोकद्वयमथो ऋषिः। चकार कोपमित्याद्याः सप्तत्रिं-शदुदीरिताः। इत्येकचत्वारिंशत्स्युर्नवमाध्यायमन्त्रकाः। ऋषिर्निशुम्भं निहतमिति द्वावम्बिकावचः। एकैवेति द्वयं देवी तत एकोऽहमित्यृषिः। ततः प्रवृत्ते युद्धमिति श्लोकास्त्रयोदश। तत्रापि सा निराधारेत्यर्धश्लोकात्मको मनुः। नियुद्धं खे तदा दैत्य इत्याद्या मनवो नव। इत्येवं दशमेऽध्याये द्वाविंशन्मनवो मताः'' ॥ ॥ अथ मन्त्रव्याख्या। उत्तमचरित्रस्य रुद्र ऋषिः। महासरस्वती देवता। अनुष्टुप् छन्दः। भीमा शक्तिः। भ्रामरी बीजम्। सूर्यस्तत्त्वम्। महासरस्वतीप्रीत्यर्थे जपे विनियोगः ॥ पुरेति। कश्यपाददित्यामुत्पन्नौ नमुचेर्ज्येष्ठौ शिवदत्तवरौ शुम्भनिशुम्भाविति पुराणान्तरे स्थितं क्वचिद्देशे त्विहाध्याय आदित एव श्लोकत्रयमधिकं पठ्यते। ''पुरा शुम्भनिशुम्भाख्यावसुरौ घोरदर्शनौ। अप्राप्तयौवनावेव चेरतु-स्तप उत्तमम्। वर्षाणामयुतं दिव्यं राजन्विस्मापनप्रदम्। निराहारौ यतात्मानौ पुष्करे लोकपावने। ततः प्रसन्नो भगवान्ब्रह्मा लोकपितामहः। मनोभिलषितान्कामांस्तयोः प्रादाददुत्तमान्। ततः शुम्भनिशुम्भाभ्यामसुराभ्यां शचीपतेः''। इत्यादि। अन्यत्र शिववरोप्यनयोरुक्तः। ये तु शुम्भशब्दं ताल्व्यादिं बहवः पठन्ति तच्चिन्त्यम्। दक्षिणामूर्तिसंहिताविरोधात्। तत्र हि ज्वालामालिनी नित्याप्रकरणे जातवेदसे सुनवाम सोममित्यृगक्षरादिदेवतानामकथनावसरे जाग्रतीतापिनी वेदगर्भाद-हनरूपिणी सेन्दुखण्डासुम्भहन्त्री नभश्चारिण्यनन्तरमिति पाठात्। अतएव दन्त्यादित्वेनैव द्रविडदेशे पाठः संगच्छते। मदबलाश्रयादिति समाहारः। अनुचिताहरणे मदो हेतुः। स च ''विद्यामदो धनमदः'' इत्यादिरीत्या बहुविधः। बलं सैन्यं शारीरं तपश्च तदुभयसाधारणो हेतुः। आश्रयः शिवदत्तवररूपः दुर्गस्थानादिवररूपश्च ॥ १ ॥

(२ चतुर्धरी) इदानीं देव्या माहात्म्यान्तरमाचिख्यासुरनन्तराध्यायसूचितमितिहासान्तरमवतारयत्। पुरेति। शुम्भनिशुम्भाभ्यां कश्यपसूनुभ्याम् असुराभ्यां दनुजाभ्याम्। तथा च वामनपुराणे 'कश्यपस्य दनुर्नाम भार्या सा द्विजसत्तम। तस्याः पुत्रद्वयं जज्ञे सहस्राक्षाद्बलाधिकम्। ज्येष्ठः शुम्भ इति ख्यातो निशुम्भश्चापरोऽसुरः। तृतीयो नमुचिर्नाम महाबलपराक्रमः' ॥ १ ॥

(३ शान्तनवी) हे राजन् पुरा पूर्वस्मि(न्कल्पे)न्काले शुम्भनिशुम्भाभ्याम् असुराभ्यां द्वाभ्यां कर्तृभ्यां मदबलाश्रयात् मदेन गर्वेण सहितं बलं मदबलं तस्य आश्रयः संश्रयणं तस्माद्धेतोर्मदबलान्वितत्वात्। शचीपतेः इन्द्रस्य इन्द्राद्वा सकाशात् त्रैलोक्यम् आहृतं गृहीतम्। किंच यज्ञभागाश्च हृताः। यज्ञविधिविहितद्वारा यज्ञभागा अपि इन्द्रस्य विहृताः। त्रयो लोकास्त्रै-लोक्यं यज्ञानां भागाः अंशाः। 'हर्षे गर्वे मदे क्षैब्ये गजदाने च कीर्तितः'। 'स्थौल्यसामर्थ्यसैन्येषु बलं ना काकसीरिणोः'। शुम्भ भाषणे हिंसायां च। भ्वादिः परस्मैपदी दन्त्यादिः। शुम्भति भाषते हिनस्ति च शुम्भः। दन्त्यादिरपि शुम्भः। तालव्यादिपाठे तु शुम्भ शोभार्थे। रुधादिः। शुम्भति शोभते रणेष्विति शुम्भः तथा निशुम्भः॥ १॥

(४ नागोजीभट्टी) यथावत्कथयामीति प्रतिज्ञातमितिहासमाह। ऋषिरुवाच। पुरेति। कश्यपात् दन्वामुत्पन्नौ नमुचिज्येष्ठौ शुम्भनिशुम्भाविमौ सतालव्यौ चेति वामनपुराणे। लक्ष्मीतन्त्रेपि 'तामसे त्वन्तरे शक्र महाविद्यां विधाय सा। गौरीदेहात्समुद्भूता कौशिकीति तदा ह्यहम्। वधाय दुष्टदैत्यानां तथा शुम्भनिशुम्भयोः। मदीयाः शक्तयो यास्ता देवश्रेष्ठ-शरीरगाः। तास्तास्तद्रूपधारिण्यः साहाय्यं विदधुर्मम। ताभिर्निहतदैत्येन्द्राद्धन्तव्यो मे यथातथा। संहृत्यात्मनि ताः सर्वा मदीया विलुप्तोऽखिलाः। अहं निजघ्नुषी पश्चाद्दैत्यौ शुम्भनिशुम्भका'विति। 'नारायणीस्तुतिर्नाम सूक्तं परमशोभनम्। पुरंदर तदा दृष्टं देवैरग्निपुरोगमैः। एषा संपूजिता भक्त्या सर्वज्ञत्वं प्रयच्छति। कौशिकी सर्वदेवेश सर्वकामप्रदा ह्यहम्। उत्पत्तिर्युद्धविक्रान्तिः स्तुतिश्चेति पुरातनैः। पठ्यते त्रितयं विप्रैर्वेदवेदाङ्गपारगैः। एतासां परमा प्रोक्ता कूटस्था सा मही-यसी। महालक्ष्मीर्महाभागा प्रकृतिः परमेश्वरी। अमुष्याः स्तुतये दृष्टं ब्रह्माद्यैः सकलैः सुरैः। नमोदेव्यादिकं देवीसूक्तं सर्वफलप्रदम्। इमां देवीं स्तुवन्नित्यं स्तोत्रेणानेन मामिह। क्लेशानतीत्य सकलानैश्वर्यं महदश्नुते' इति। 'यज्जप्त्वा वैश्यसुरथौ परां सिद्धिमवापतुः'इति अग्निमुखदेवगणदृष्टस्तोत्रं नारायणीसूक्तम्। तत्र 'नारायणि नमोस्तु ते' इति बहुधाभ्यासात् नमो देव्यै इत्यादिकं देवीसूक्तं देवीपदेनोपक्रमादिति बोध्यम्। मदो गर्वः। बलं शक्तिः॥ १॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) अथ पञ्चमाध्यायस्य सप्तशतीमन्त्रहोमविभाग उच्यते। 'षट्सप्ततिश्लोकयुक्तेऽध्याये मन्त्रास्तु पञ्चमे। एकोनत्रिंशदधिकं शतं कात्यायनीमतम्' इति। तु पुनः षडधिका सप्ततिः षडधिका सार्धविंशतित्रयं तावन्तो ये श्लोकास्तैर्युक्ते ईदृशे पञ्चमे पञ्चमाध्याये एकेन ऊना त्रिंशन्नवाधिका विंशतिरित्यर्थः। अधिकं शतं विंशतिपञ्चकं कात्या-यनीमते कात्यायनीतन्त्रस्य मते मन्त्राः स्युः। एक ऋषिरुवाचेति। 'ऋषिरुवाचेति एको मन्त्रः १'। पुरा शुम्भादयश्च षट्। श्लोकमन्त्रा इति। पुरा शुम्भ इति श्लोक आदिर्येषां ते पुराशुम्भादयः पुरा शुम्भनिशुम्भाभ्यामित्यादयः च पुनः षट् श्लोकमन्त्राः श्लोकरूपाः षट् मन्त्रा वर्तन्ते। तथाहि पुरा शुम्भ इति २॥ १॥

(६ दंशोद्धारः) पूर्वाध्यायान्ते सूचितमितिहासं प्रस्तुवन्नृषिरुवाच। शुम्भनिशुम्भौ कश्यपसुतौ। यथोक्तं वामने। 'कश्यपस्य दनुर्नाम भार्यासीद्द्विजसत्तमाः। तस्याः पुत्रत्रयं जज्ञे सहस्राक्षाद्बलाधिकम्। ज्येष्ठः शुम्भ इति ख्यातो निशुम्भश्चा-ऽपरोऽसुरः। तृतीयो नमुचिर्नाम महाबलपराक्रमः' इति। मदो गर्वः। बलं शक्तिः॥ १॥

तावेव सूर्यतां तद्वदधिकारं तथैन्दवम्। कौबेरमथ याम्यं च चक्राते वरुणस्य च॥ २॥

(१ गुप्तवती) सूर्यतां रूपधर्मकालादिपरिच्छेदरूपमधिकारम्। त्रैलोक्यपदेन स्वर्गस्यापि क्रोडीकारादितरदिक्पालत्र-यमेवाह। कौबेरमिति॥ २॥

(२ चतुर्धरी) सूर्यतां सूर्यभावं सूर्यस्याधिकारमित्यर्थः। ऐन्दवम् इन्दुसंबन्धिनमधिकारम् इतरविलक्षणं क्रियाकलापं तथा कौबेरमथ याम्यं च वा वरुणस्याधिकारमित्यनुषज्यते॥ २॥

(३ शान्तनवी) तावेव शुम्भनिशुम्भावेव कामरूपत्वात् सूर्यरूपतां सूर्यभावं चक्राते विदधाते। सूर्याधिकारहरणात् सूर्यभावमिव। ऐन्दवम् इन्दुसंबंधिनम् अधिकारम् आधिपत्यं तावेवासुरौ चक्राते। तथा तावेव कौबेरसंबन्धिनमधिकारं कुबे-रपदं चक्राते। अथ च तावेव याम्यं यमदैवताकम् अधिकारं चक्राते। तथा तावेव वरुणस्य अधिकारं चक्राते। याम्यमिति। 'दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः' इत्यत्र प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु यमाच्चेति वक्तव्यमिति ण्यः। सूर्येन्दुकुबेरयमवरुणाधिकारान् तावेवासुरौ द्वावपि अग्रहीष्टामित्यर्थः॥ २॥

(४ नागोजीभट्टी) तावेवेति। सुवति कर्मणि लोकं प्रेरयतीति सूर्यस्तस्य भावः सर्वलोककर्मप्रेरकता। तद्वदैन्द-वमधिकारं तथा कौबेरं वरुणस्य चाधिकारमित्यन्वयः॥ २॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) तावेव सूर्यतामिति ३॥ २॥

(६ दंशोद्धारः) तावेवेति। सूर्यतां सूर्याधिकारम्॥ २॥

तावेव पवनर्द्धिं च चक्रतुर्वह्निकर्म च। ततो देवा विनिर्धूता भ्रष्टराज्याः पराजिताः ॥ ३ ॥

(१ गुप्तवती) दैत्यदानवरक्षसामैक्यूथ्यत्वेन निर्ऋतेर्वैरदायकत्वेनोपजीव्यत्वादीशानस्य च परित्यागेन विदिक्पालद्वयमेवाह। तावेवेति। चकारद्वयेन वा द्वयोर्ग्रहणम् ॥ ३ ॥

(२ चतुर्धरी) पवनर्द्धिं वायोरधिकारमित्यन्वयः। ततोऽनन्तरं देवास्तां देवीं स्मरन्तीत्यन्वयः। चिरातीतेऽप्यर्थे वर्तमानतयाऽऽज्ञेषु ज्ञाप्यते अद्याहं सोनिहन्यते अथाह वर्णानां विदितो महेश्वर इति। विनिर्धूता न्यकृताः ॥ ३ ॥

(३ शान्तनवी) तावेवासुरौ पवनस्य वायोः ऋद्धिम् अधिकृतिम् (अस्खलितगतिं)ऐश्वर्यं च चक्रतुः। तथा तावेवासुरौ वह्नेः कर्म च अग्निव्यापारं चक्रतुः। तावेवान्येषां दिवौकसां देवानामधिकारानग्रहीष्टाम्। इदमर्थं क्वाप्येव दृश्यते। ततस्ताभ्यामसुराभ्यां सकाशतः पराजिताः प्राप्तपराभवाः अत एव भ्रष्टराज्याः भ्रष्टाधिकाराः देवाः विनिर्धूताः स्वर्गात् दूरीकृता आसन्। ताभ्यामसुराभ्यां विनिर्धूताः समुज्झितास्त्यक्ता इति भावः ॥ ३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ताविति। पवनः ऋध्यतेऽनेनेति करणे क्तिन्। तेन तदधिकारमित्यर्थः ॥ ३ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) तावेव पवनर्द्धिमिति ४ ॥ ३ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ३ ॥

हृताधिकारास्त्रिदशास्ताभ्यां सर्वे निराकृताः। महासुराभ्यां तां देवीं संस्मरन्त्यपराजिताम् ॥ ४ ॥

(१ गुप्तवती) चतुर्थश्लोकोत्तरार्धस्थाने श्लोकचतुष्टयमधिकं परे पठन्ति। 'तेषु तेष्वथ धिष्ण्येषु लोकेषु च महीपते। स्वभृत्या प्रथिता दैत्या अधिकारे नियोजिताः। ततो देवाः सहेन्द्रेण बिभ्राणा मानुषीं तनुम्। विचेरुरवनौ राजन्मनुजैः संगताः कृशाः। एवं निवसतां तत्र देवानाममितौजसाम्। गतमासीन्महाराज चत्वारिंशच्चतुर्युगम्। ततो देवाः सहेन्द्रेण ब्रह्मणा च समेत्य वै। दुर्गां भगवतीं भक्त्या संस्मरन्तोपराजिताम्' इति ॥ ४ ॥

(२ चतुर्धरी) त्रिदशाः तिस्रो जन्मयौवननाशलक्षणाः दशा अवस्था येषां देवानाम्। निराकृता निरासिताः ॥ ४ ॥

(३ शान्तनवी) ताभ्यां शुम्भनिशुम्भाभ्यां हृताधिकाराः अपहृतराज्याः निराकृताः निरस्ताः सर्वे त्रिदशाः देवाः तां प्रसिद्धाम् अपराजितां कैरप्यपराजिताम् अपराभूताम् अपरैरजिताम् अपरैरनभिभूतां देवीं स्मरन्ति स्म स्मृतवन्तः। स्मातीतेव्ययम्। स्मरन्तीति पाठे स्मेत्यध्याहृत्य 'लट् स्मे' इति भूते लट् प्रयोगो ज्ञेयः। 'प्रत्यादिष्टो निरस्तः स्यात्प्रत्याख्यातो निराकृतः' अपराजिता नाम देवी ॥ ४ ॥

(४ नागोजीभट्टी) हृतेति। आत्मसात्कृता इत्यर्थः। अधिकारिस्त्रिरावृत्ता दश त्रिदशाः अधिकारावृत्तरूपान्तभावेनैकार्थाभावः। तेन त्रयस्त्रिंशदित्यर्थः। ते चार्का द्वादश रुद्रा एकादश वसवोऽष्टौ विश्वेदेवौ द्वाविति। एक एव त्रिशब्दस्तन्त्रेणोभयार्थः। निराकृताः स्वर्गादपि निराकृताः निःसारिताः संस्मरन्ति स्मृतवन्तः। वर्तमानसामीप्ये भूते लट् ॥ ४ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) हृताधिकारा इति ५ ॥ ४ ॥

(६ दंशोद्धारः) हृताधिकारा इति। संस्मरन्तीति भूतेपि वर्तमानव्यपदेश उपचारात्। 'अद्य कंसो निहन्यते' इतिवत् ॥ ४ ॥

तयास्माकं वरो दत्तो यथापत्सु स्मृताखिलाः। भवतां नाशयिष्यामि तत्क्षणात्परमापदः ॥ ५ ॥

(१ गुप्तवती) तयास्माकमिति। यथाशब्द इतिशब्दपर्यायः प्रकारार्थकत्वात् ॥ ५ ॥

(२ चतुर्धरी) उत्तमचारितस्य कथं स्मरन्तीत्याह। तथेति। वरस्य कारणमाह। यथेति आपत्सु स्मृता तत्क्षणात् भवताम् अखिला आपदः नाशयिष्यामीत्यन्वयः ॥ ५ ॥

(३ शान्तनवी) ताभ्यां निराकृताः देवाः कां बुद्धिमुपेत्य कं देशं गता इत्यत आह। यथा प्रागुक्तप्रकारेण आपत्सु परमापत्तिषु स्मृता सती तत्क्षणादेव भवतां देवानाम् अखिलाः परमापदः नाशयिष्यामीति तया देव्यास्माकं वरो दत्तोऽस्ति इति मतिं मनसि कृत्वा चेतसि निधाय देवाः हिमवन्तं नगेश्वरं नगाधिराजं जग्मुः ययुः। ततस्तत्र विष्णुमायां महामायां प्रतुष्टुवुः प्रकर्षेण भक्तिश्रद्धापूर्वकं स्तुतवन्तः। विष्णुमाया महामाया इति पर्यायौ। अथवा वेवेष्टि विष्णुः मानं मायः विष्णुर्मायो मानं परिमाणं यस्याः सा तथोक्ता। सर्वव्यापकेत्यर्थः। प्रतुष्टुवुरिति। प्रः आरम्भे। स्तोतुमारब्धवन्तः इत्यर्थः ॥ ५ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तत्रैव हेतुमाह। तयेति। स्मृता सती अखिलाः परमापद इत्यन्वयः ॥ ५ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) तयास्माकमिति ६ ॥ ५ ॥

(६ दंशोद्धारः) स्मरणमाह। तयेत्यादि ॥ ५ ॥

इति कृत्वा मतिं देवा हिमवन्तं नगेश्वरम् । जग्मुस्तत्र ततो देवीं विष्णुमायां प्रतुष्टुवुः ॥ ६ ॥

(**१ गुप्तवती**) ॥ ६ ॥

(**२ चतुर्धरी**) तत्र हिमवन्तं प्रति । प्रतुष्टुवुरिति । प्रशब्दो भक्तिश्रद्धातिशयलक्षणं प्रकर्षमाचष्टे ॥ ६ ॥

(**३ शान्तनवी**) अस्य व्याख्या पूर्वश्लोकेन सह कृतास्ति ॥ ६ ॥

(**४ नागोजीभट्टी**) इतीति । भवान्या अभिव्यक्तिस्थानत्वाद्धिमवद्गमनम् । तत्र हिमवति शुम्भनिशुम्भदमन्याः सरस्वतीत्वेऽपि यथा विष्णुमायात्वं तथोक्तमुपक्रमे ॥ ६ ॥

(**५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका**) इति कृत्वेति ७ ॥ ६ ॥

(**६ दंशोद्धारः**) इतीति । प्रतुष्टुवुरिति प्रशब्दः श्रद्धातिशयं सूचयति ॥ ६ ॥

देवा ऊचुः ।

नमो देव्यै महादेव्यै शिवायै सततं नमः । नमः प्रकृत्यै भद्रायै नियताः प्रणताः स्म ताम् ॥७॥

(**१ गुप्तवती**) नमो देव्या इत्यथर्वशीर्षस्थो मन्त्रः । स्मेत्यव्ययम् । प्रार्थनायां वा लोट् ॥ ७ ॥

(**२ चतुर्धरी**) देव्यै द्योतनशीलायै । महतो ब्रह्मादीनपि देवयति सर्गादिभिर्व्यवहारयतीति महादेवी तस्यै । शिवं कल्याणं तद्धेतुत्वाच्छिवा तस्यै । प्रकृत्यै मूलप्रकृतिरूपायै । सर्वशक्त्यै इत्यर्थः । भद्रमखिलप्राणिगणरक्षणं करोतीति भद्रा स्थितिशक्तिस्तस्यै । नियताः चित्तप्रणिधानभाजः स्म । स्म पादपूरणे ॥ ७ ॥

(**३ शान्तनवी**) नमो देव्या इति । दीव्यति विजिगीषते देवी । तस्यै देव्यै नमोस्तु । महान् देवो महादेवः तस्य स्त्री महादेवी तस्यै महादेव्यै सततं नमः । शिवायै मङ्गलहेतवे भवान्यै सततं नमः । पुंयोगे तु शिवस्य स्त्री शिवा । प्रकृतिर्जगत्कारणं सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था । यद्वा अङ्गमन्त्रापेक्षया मूलमन्त्रात्मिका देवता प्रकृतिः । यद्वा प्रत्ययात्पूर्वा प्रकृतिः । यदाहुः । 'प्रकृतिः पार्वती साक्षात्प्रत्ययस्तु महेश्वरः । अर्धनारीश्वरः शब्दः कामधुग्वः प्रसीदतु' इति तस्यै भद्रायै नमः । भद्रा सर्वमङ्गला भद्ररूपेत्यर्थः । तां प्रसिद्धाम् अस्मद्वरदाम् अम्बिकाम् अम्बां नियताः जितेन्द्रियाः प्रणताः नम्रीभवामः । स्मशब्दः पादपूरणेऽव्ययं वा । नियत्यै प्रणतात्मनामिति पाठे भक्तिप्रह्वस्वभावानां पुंसां नियत्यै दिष्टयै नमः । भाग्यरूपायै नम इत्यर्थः । 'दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिः' ॥ ७ ॥

(**४ नागोजीभट्टी**) द्योतितसार्वात्म्येन स्तुतिमाह । देवा ऊचुः । नम इति । देवी द्युत्यात्मिका । महादेवी महतां ब्रह्मादीनामपि स्वर्गादिव्यवहारप्रवर्तयित्री । शिवा कल्याणरूपा तद्धेतुत्वात् । प्रकृत्यै सृष्टिशक्त्यै । भद्रा रक्षणशक्तिः । नियताः समाहितचित्ताः प्रणताः स्म । स्मेति पादपूरणे ॥ ७ ॥

(**५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका**) ततो देवा ऊचुश्चैवाष्टमो मनुरिति । ततः सप्तमन्त्रानन्तरं च पुनः देवा ऊचुः स्वाहेत्येवाष्टमो मनुर्मन्त्रः प्रोक्तः ८ । नमो देव्यादिकाः श्लोकाः पञ्च मन्त्राः प्रकीर्तिताः । नमो देवी आदिर्येषां ते नमो देव्यादिकाः श्लोकाः श्लोकरूपाः पञ्च मन्त्रास्तत्संख्याका मन्त्राः प्रकीर्तिता उक्ताः । तथाहि नमो देव्यै इति ९ ॥ ७ ॥

(**६ दंशोद्धारः**) नमो देव्यै द्योतनशीलायै । महतो ब्रह्मादीनपि देवयति सृष्टयादिरूपेण क्रीडयति इति तथा । शिवं कल्याणं तद्धेतुत्वाच्छिवायै प्रकृत्यै मूलप्रकृतिरूपायै भद्रमखिलरक्षणं तद्धेतुत्वाद्भद्रायै नियताः प्रणिहितचित्ताः स्म । पादपूरणे स्म । अव्ययं वा ॥ ७ ॥

रौद्रायै नमो नित्यायै गौर्यै धात्र्यै नमो नमः । ज्योत्स्नायै चेन्दुरूपिण्यै सुखायै सततं नमः ॥८॥

(**१ गुप्तवती**) रौद्रो रसविशेषस्तद्वती रौद्रा । मत्वर्थीयोच् । धात्र्यै पोषकत्वादुपमात्रे । सुखायै अभेदेन सुखवत्यै शोभनेन्द्रियायै वा ॥ ८ ॥

(**२ चतुर्धरी**) रौद्रायै दारुणायै संहृतिशक्त्यै इति । नित्यायै कालानवच्छिन्नायै । गौर्यै गौरवर्णायै । धात्र्यै जगत्पोषिकायै । ज्योत्स्नायै प्रकाशरूपायै । इन्दुरूपिण्यै ज्योतीरूपायै । ज्योत्स्ना इन्दुरुपलक्षणत्वात् । सुखायै परमानन्दमय्यै ॥ ८ ॥

(**३ शान्तनवी**) रुद्रस्येव रौद्रम् उग्रं रूपमस्त्यस्याः सा रौद्री तस्यै रौद्रायै नमः । रौद्रशब्दादर्शआदित्वादच् । 'नेर्ध्रुवे' इत्यप् । नित्यायै कालत्रयावस्थितायै नमः । गुरी उद्यमे तुदादिः अनुदात्तेत् । गुरते गोरः । पचाद्यच् । इगुपधत्वात् को वा । गुर एव गौरः । 'प्रज्ञादिभ्यश्च' इति स्वार्थेण् । 'टिड्ढाणञ्' इति स्त्रियां ङीप् । यद्वा वर्णवाचित्वेन रूढत्वात् 'षिद्गौरादिभ्यश्च' इति निपातनात्साधुत्वे ङीप् । गौर्यै पार्वत्यै नमः । गौरी गौरवर्णयोगात् । यद्वा गुङ् अव्यक्ते शब्दे । अतः उणादौ 'ऋज्रेन्द्राग्र' इत्यादिसूत्रेण रणि वृद्धौ निपातितायां गवते गौरः ।'गौरोऽरुणे सिते पीते' । धात्र्यै धरण्यै नमोस्तु । धात्र्यै उपमात्रे च नमः ।

'धात्री स्यादुपमातापि क्षितिरप्यामलक्यपि । ज्योतिःशास्त्रविशेषे स्याज्ज्योतिरक्षरतेजसोः । ज्योतिर्ना भास्करे क्लीबमग्नि-खद्योतदृष्टिषु'। ज्योतिरस्त्यस्यां ज्योत्स्ना। तस्यै ज्योत्स्नायै सततं नमः । चदि आह्लादने । चन्दति चन्द्रः । रूप रूपक्रियायाम् । रूप रूपदर्शने च । चुरादिः । चन्द्रं रूपयति तच्छीला चन्द्ररूपिणी तस्यै चन्द्ररूपिण्यै सततं नमः । चन्द्रस्य रूपं करोति चन्द्र-रूपिणीति च व्युत्पत्तिः । 'सुख दुःख तत्क्रियायाम्' सुखनं दुःखनं च तत्क्रिया । सुखयतीति सुखा । पचाद्यच् । सुखायै सुखकारिण्यै सततं नमोऽस्तु ॥ ८ ॥

(४ नागोजीभट्टी) रौद्रायै इति संहारशक्त्यै । नित्या कालानवच्छिन्ना नित्याख्यशक्तिरूपा च । गौरीति तद्वर-णाद्धात्री जगदाधारा ज्योत्स्ना चन्द्रकिरणा । इन्दुश्चन्द्रः । इदमुपलक्षणम् ज्योतीरूपस्य । सुखा परमानन्दरूपा ॥ ८ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) रौद्रायै इति १० ॥ ८ ॥

(६ दंशोद्धारः) रौद्रायै इति । संहारशक्त्यै नित्यायै कालानवच्छिन्नायै गौर्यै गौरवर्णायै धात्र्यै पोषिण्यै ज्योत्स्नायै प्रकाशकारिण्यै इन्दुरूपिण्यै ज्योतिःस्वरूपायै सुखायै आनन्दमय्यै ॥ ८ ॥

कल्याण्यै प्रणतावृद्ध्यै सिद्ध्यै कूर्म्यै नमो नमः । नैर्ऋत्यै भूभृतां लक्ष्म्यै शर्वाण्यै ते नमो नमः ९

(१ गुप्तवती) प्रणतावृद्ध्यै प्रणतानामावृद्धिरूपा । प्रणतौ सत्यामृद्धिरूपेति पदद्वयं वा । कूर्मस्य विष्णोः स्त्री कूर्मी कुः पृथिवी तद्रूपा । ऊर्म्यो वीच्यो यस्यामिति वा । कुर्म इति पाठे प्रणताः सन्तो वयं नमस्कुर्म इत्यन्वय इति केचित् । भूभृतां गिरीणां राज्ञां वा ॥ ९ ॥

(२ चतुर्धरी) कल्याण्यै कल्याणकारिण्यै । वृद्ध्यै उपचयकारिण्यै अणिमादिरूपायै नमोनमः कुर्म इत्यन्वयः । नैर्ऋत्यै असुरशक्त्यै नैर्ऋतपदस्यासुरोपलक्षणत्वात् । अन्य आह । निर्ऋतिरलक्ष्मीः । स्वार्थेण् । भूभृतां लक्ष्म्यै राजश्रियै शर्वाण्यै शिवधर्मिण्यै । ते तुभ्यम् ॥ ९ ॥

(३ शान्तनवी) कलासु साधुः कल्या शुभात्मिका वाणी । कल्यामणति कल्यं निरुक्तं वा अणति कथयति कल्याणी तस्यै कल्याण्यै नमः । अण शब्दार्थः । कर्मण्यण् । किंच जगद्भिः ऋद्ध्यै सिद्ध्यै च प्रणतां वन्दितां जगज्जननीं देवीं प्रति नमः नतिं कुर्मः । कुर्मो इति पाठे । प्रणमन्तीति प्रणन्तः तेषां प्रणतामिति षष्ठीबहुवचनान्तं बोध्यम् । तथाच प्रणतां प्रणमतां ऋद्ध्यै सिद्ध्यै च नमः इत्यलवेश्वरभट्टः । कूर्म्यै कूर्मजातिशक्त्यै भूभारोद्धरणसमर्थकूर्मशक्त्यै नमः । कौर्म्यै इति पाठे कूर्मसं-बन्धिन्यै शक्त्यै नमः । निष्क्रान्ता ऋतेः सन्मार्गात् निर्ऋतिः अलक्ष्मीः 'अन्यायोपार्जिता लक्ष्मीः स्यादलक्ष्मीस्तु निर्ऋतिः' निर्ऋते रूपमाकृतिर्नैर्ऋती तस्यै नैर्ऋत्यै अलक्ष्मीरूपायै ते तुभ्यं शर्वाण्यै शंभुपत्न्यै नमोनमः । यद्वा निश्चिता ऋतिः सत्यता येन स निर्ऋतिः निर्ऋतेर्दिक्पालस्येयम् नैर्ऋती तस्यै नैर्ऋत्यै निर्ऋत्युपार्जितलक्ष्मीरूपायै ते तुभ्यं नमः । अथ च भुवं बिभ्रतीति भूभृतः आदिमण्डूकादयः कूर्मादिनागादिकुलपर्वतादिमनुप्रभृतिराजानः तेषां भूभृतां लक्ष्म्यै लक्ष्मीरूपायै ते तुभ्यं शम्भु-पत्न्यै शर्वाण्यै नमोनमः । शर्वस्य स्त्री शर्वाणी । 'इन्द्रवरुण' इत्यादिना पुंयोगे ङीषानुकौ ॥ ९ ॥

(४ नागोजीभट्टी) कल्याणी तत्कर्त्री । शर्वाणी शिवशक्तिः ॥ ९ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) कल्याण्यै इति ११ ॥ ९ ॥

(६ दंशोद्धारः) कल्याण्यै कल्याणरूपायै वृद्ध्यै उपचयरूपिण्यै सिद्ध्यै अणिमादिरूपायै नमः कुर्म इत्यन्वयः । कूर्म्यै इति पाठे कूर्मशक्त्यै नैर्ऋत्यै असुरशक्त्यै यद्वा अलक्ष्म्यै । 'स्यादलक्ष्मीस्तु निर्ऋतिः' इत्यमरः । स्वार्थेऽण् । भूभृतां लक्ष्म्यै राजलक्ष्म्यै । शर्वाण्यै शिवगृहिण्यै ॥ ९ ॥

दुर्गायै दुर्गपारायै सारायै सर्वकारिण्यै । ख्यात्यै तथैव कृष्णायै धूम्रायै सततं नमः ॥ १० ॥

(१ गुप्तवती) दुर्गाया इति चरणत्रयं वक्त्रवृत्तस्य । चतुर्थचरणः पथ्यायाः । पथ्यायुज्ज्योजिति पिङ्गलसूत्रे युक्प-दस्य जातिव्यक्तिपक्षभेदेन द्वेधा हलायुधेन व्याख्यातस्य छन्दोभाष्यराजेऽस्माभिः समर्थनात् । अतो न वृत्तभङ्ग इति भ्रमितव्यम् ॥ १० ॥

(२ चतुर्धरी) दुर्गायै दुरधिगमायै । गत्यर्थानां ज्ञानार्थत्वात् दुर्गे संकटे पारयति पालयतीति दुर्गा । पारः प-रिच्छेदोऽस्या इति वा । देशकालानवच्छिन्नेति यावत् । दुर्गात्संसारात्पारयति पारं करोतीति वा तस्यै । सारायै सारो बलं तद्योगिन्यै सर्वकारिण्यै समस्तवस्तुजातस्वतन्त्रायै । ख्यातिर्यथानुभूतिः सत्त्वपुरुषान्यथाभेदज्ञानं ख्यातिरित्यन्यस्तद्रूपायै । कृष्णायै कृष्णधूम्रवर्णयोगिन्यै ॥ १० ॥

---

१ 'प्रणतां वृद्ध्यै' इति पाठः । २ 'सिद्ध्यै कुर्मो' इति वा पाठः ।

(३ शान्तनवी) हे सर्वकारिणि देवि तुभ्यं दुर्गायै सततं नमः। दुःखेन गम्यते दुर्गो। यद्वा दुःखेन गच्छन्त्यस्यां सा दुर्गा। 'सदुरोरधिकरणं' इति वक्तव्यम्। गमेर्डः। तथा हे सर्वकारिणि देवि तुभ्यं, दुर्गपारायै सततं नमः। दुर्गं पारं यस्याः महामायाख्यसिन्धोः सा दुर्गपारा। यद्वा 'पार तीर कर्मसमाप्तौ' पारयति पारा। दुर्गाणां कार्याणां पारा दुर्गपारा। यद्वा दुर्गाः पाराः पारयन्तो गणाः यस्याः सा दुर्गपारा नाम देवी। हे सर्वकारिणि हे देवि तुभ्यं सारायै संसारसारायै वरायै श्रेष्ठायै सततं नमोस्तु। हे सर्वकारिणि देवि तुभ्यं ख्यात्यै विख्यातरूपायै सततं नमः। हे सर्वकारिणि देवि तुभ्यं कृष्णायै कृष्णवर्णायै कालराच्यै सततं नमः। तथैव हे सर्वकारिणि देवि तुभ्यं धूम्रायै धूम्रवर्णायै सततं नमः। सर्वं करोति इति सर्वकारिणी तस्य संबुद्धिः हे सर्वकारिणि। सर्वकारिण्यै इति पाठे सर्वकारिण्यै देव्यै सततं नम इत्यनुसंधेयम्॥ १०॥

(४ नागोजीभट्टी) दुर्गायै इति। दुःखज्ञेयायै। दुर्गो दुरधिगमः परिच्छेदो यस्यास्तस्यै। दुर्गात्संसारात्पारं करोतीति स सारो बलं तद्रूपायै सर्वकारिण्यै सर्वजननं स्वतन्त्रायै। प्रकृतिपुरुषयोर्भेदज्ञानं ख्यातिस्तद्रूपायै प्रसिद्धायै च। कृष्णा तद्वर्णा कृष्णशक्तिश्च। धूम्रा तद्वर्णा॥ १०॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) दुर्गायै इति १२॥ १०॥

(६ दंशोद्धारः) दुर्गायै इति। दुर्गायै दुर्ज्ञानायै दुर्गे संकटे पारयति पालयति दुर्गपारा तस्यै। यद्वा दुर्गः पारो-ऽस्याः। देशकालाद्यनवच्छिन्नायै इत्यर्थः। दुर्गात्संसारात्पारयति पारं नयति इति वा। सारायै बलवत्यै। ख्यात्यै कीर्ति-रूपायै। कृष्णायै कृष्णवर्णायै धूम्रायै धूम्रवर्णायै॥ १०॥

अतिसौम्यातिरौद्रायै नतास्तस्यै नमो नमः। नमो जगत्प्रतिष्ठायै देव्यै कृत्यै नमो नमः॥११॥

(१ गुप्तवती) सौम्यान् रौद्रांश्चातिक्रान्ताऽतिसौम्यातिरौद्रा। कृत्यै यज्ञरूपायैभावनायै। वेदोक्तधर्मरूपेणेति यावत्। अत एव जगत्प्रतिष्ठेति विशेषणम्। 'धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा' इति श्रुतेः॥ ११॥

(२ चतुर्धरी) अतिसौम्यायै विद्याभावेन संसारतापोच्छेदहेतुत्वात्। अतिरौद्रायै अविद्याभावेन संस्कारकारणत्वात्। जगत्प्रतिष्ठायै जगदधिष्ठानरूपायै। देव्यै देवशक्त्यै क्रियात्मिकायै॥ ११॥

(३ शान्तनवी) 'सोमाट्ट्यण्'। सौम्यं सोमदेवताकं सुन्दरं मनोहरं च रूपम्। अत्यर्थं सौम्यं यस्याः सा अतिसौम्या। रुद्रदेवतकं रुद्रसंबन्धि वा रूपं रौद्रम् अत्यर्थं रौद्रं यस्याः सा अतिरौद्रा। ततश्च भजतामभजतां च यथाक्रमादतिसौम्या चासावतिरौद्रा चेति कर्मधारयः। तस्यै अतिसौम्यातिरौद्रायै वाङ्मोमारूपायै त्रिशक्त्यात्मिकायै देव्यै नमोनमः। इति शक्तित्रयापेक्षं नमस्त्रयम्। सोमस्य भावः सौम्यम्। भावे ष्यञ्। रुद्रस्य भावः रौद्रम्। युवादित्वाद्भावे अण्। अतिक्रान्तं सौम्यं यया सा अतिसौम्या। अतिक्रान्तं रौद्रं यया सा अतिरौद्रा। ततः कर्मधारये सति तस्यै नम इत्यप्यनुसंधेयम्। जगतां प्राणभृतां प्रतिष्ठा आस्पदमाधारशक्तिस्थानं तस्यै जगत्प्रतिष्ठायै जगत्प्रतिष्ठारूपायै नमोनमः। प्राणिनां प्राणधारणाय प्राण-धारणार्थं यत्स्थानं मूलाधारसंज्ञं तत्प्रतिष्ठेत्युच्यते। 'आस्पदं प्रतिष्ठायाम् इत्यास्पदशब्दस्य पर्यायः प्रतिष्ठाशब्दः। दिवु क्रीडादौ। दीव्यतीति देवी तस्यै क्रीडाविजिगीषाद्यर्थक्रियाकारिण्यै देव्यै नमः। करणं कृतिः प्रयत्नः। सर्गस्थितिप्रत्यवहार-विषयः प्रयत्नोऽत्र विवक्षितः। तस्यै कृत्यै कृतिरूपायै प्रयत्नरूपायै नमः। नमस्यानां त्रित्वादिह नमस्त्रित्वम्। कर्त्र्यै इति पाठे तृन्नन्तत्वात् जगदिति कर्म विवक्षितम्। जगत्कारणशीलायै देव्यै नम इत्यर्थः॥ ११॥

(४ नागोजीभट्टी) अतीति। विद्यात्वेन संसारशामकत्वादतिसौम्या। अविद्यारूपेण संसारहेतुत्वादतिरौद्रा। नमो-नमः इत्येतदुक्तिपूर्वकं नताः नम्रा इत्यर्थः। जगत्प्रतिष्ठा जगदुपादानकारणम्। देव्यै देवशक्त्यै। कृतिः क्रिया॥ ११॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) अतिसौम्येति १३॥ ११॥

(६ दंशोद्धारः) अतिसौम्येति। अतिसौम्यातिरौद्रायै भक्ताभक्तयोः। जगति प्रतिष्ठा यस्याः चिच्छक्तिरूपत्वात्। देव्यै देवशक्त्यै। कृत्यै क्रियात्मिकायै॥ ११॥

या देवी सर्वभूतेषु विष्णुमायेति शब्दिता। नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमोनमः॥ १२॥

(१ गुप्तवती) विष्णुमायेति वराहपुराणे मेघवृष्टिशस्योत्पत्त्यादीनि बहूनि कार्याणि विष्णुमायात्मकत्वेन महता ग्रन्थेन प्रदर्शितानि। कालिकापुराणे तु 'अव्यक्तं व्यक्तरूपेण रजःसत्त्वतमोगुणैः। विभज्य यार्थं कुरुते विष्णुमायेति सोच्यते' इति संक्षिप्य स एवार्थः कथितः। इह लक्ष्म्या उत्तरं धृतिस्तुष्ट्युत्तरं पुष्टिश्चेति द्वयं तन्त्रान्तरसंमतम्। ये तु कीर्तिप्रज्ञा-मेधाश्रुतिस्फूर्तिप्रभृतयो बहवो मन्त्राः पठ्यन्ते ते तु तन्त्रत्रयस्यासंमताः। स्फूर्तिमेधे संमते एवेत्यन्ये। प्रकृततन्त्रेत्वेक-विंशतिरेवेति वेद्यम्॥ १२॥

(२ चतुर्धरी) सर्वभूतेष्वशेषप्राणिषु या प्रसिद्धा विष्णुमूलाविद्या। इति शब्द उपपददर्शने। शब्दिता सर्वागमेषु

प्रतिपादिता तस्यै देव्यै नमो नम इत्यन्वयः। विष्णुमाया हि सात्त्विकराजसतामसतया त्रिधा वियत इति तत्परामर्शकं तस्यैपदं त्रिरभ्यस्यते। नमःपदं तु प्रसादने संभ्रमे वा। तदुक्तम्। 'विषादे विस्मये हर्षे खेदे दैन्येऽवधारणे। प्रसादने संभ्रमेऽपि द्विस्त्रिरुक्तं न दुष्यति'। इत्यन्य आह। त्रिः प्रणमनं महत्कुलमित्येकस्यात्रिनमस्कारो यथा त्रिस्त्रिः प्रदक्षिणमिति अन्य आह। पदत्रयेण कायिकवाचिकमानसिकनमस्कारत्रयं दर्शितम्। एवमितरत्रापि। अयं चानुक्रमः। विष्णुमाया १ चेतना २ बुद्धि ३ निद्रे ४ क्षुधा ५ छाये ६ शक्ति ७ तृष्णे ८ (तथान्या) ख्याति ९ जाति १० लज्जा ११ (या सह शान्तिः) १२ श्रद्धा १३ कान्तिः १४ (स्याच्च)लक्ष्मीः १५ संवृत्तिः १६ (अथो)धृतिः १७ स्मृतिः १८ दया(तथा)१९ तुष्टी २० के ततो मातृ २१ भ्रान्ति २२ स्मृती २३ इह मात्रानुक्रमः। धृतिपुष्टी त्वनार्षं इति कस्यापि संमतः। निःप्रमाणताहंतोरेतदन्ये न मृष्यन्ति। संप्रदायप्रमाणं चेत् परः किमपराध्यति। आर्षत्वेऽपि हि सास्त्येव क्वचिदित्यार्षता स्थितिः॥ १२॥

(३ शान्तनवी) या देवी वाङ्मोमात्मिका सर्वभूतेषु कालत्रयात्मिका सर्वेषु भूतेषु भूतात्मिका अनात्मन्यात्मबुद्धिं जनयन्ती आत्मनि चानात्मबुद्धिं जनयन्ती सती ममतावशंवदान् लोकान् प्रसूयमाना सर्वजननी महाभगवती विष्णुमायेति शब्दिता कथिता तस्यै त्रिरूपायै सात्त्विक्यै राजस्यै तामस्यै च प्रत्येकं कायवाङ्मनोभिः एकस्यै चैव वा देव्यै। भक्तिश्रद्धातिशयद्योतनाय नमःशब्दो नमस्येन च सहाम्रेडितः। आम्रेडितं द्विस्त्रिरुक्तम्। चापलं द्विर्वचनम्। संभ्रमेण वृत्तिश्चापलम्। इत्थं हि न पौनरुक्त्यं दोषावहम्। यदुक्तम्। 'प्रकर्षकोपहर्षेषु स्वप्नदैन्यभयेषु च। स्तुत्यभ्यासानुवादेषु पौनरुक्त्यं न दुष्यति' सर्वाणि पृथिव्यादीनि भूतानि येषामारम्भकत्वेन सन्ति तानि सर्वभूतानि देहानि इति प्रथमा देवी विष्णुमाया॥ १२॥

(४ नागोजीभट्टी) येति। विष्णुमाया मूलशाब्दविद्येति शब्दिता सर्वागमेषु प्रतिपादिता नमस्तस्यै इति त्रिकेण। एवमग्रेपि॥ १२॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) त्रयोदशैवं मन्त्रास्त्विति। एवं प्रकारेण तु पुनः त्रयोदश मन्त्रा विज्ञेयाः। या देवीत्यादयोपि च। एकविंशतिकाः श्लोका भ्रान्त्यन्ता इति। या देवीति आदिर्येषां ते यादेवीत्यादयः। या देवी सर्वभूतेषु विष्णुमायेति शब्दिता इत्यादयोऽपि। च पुनः एकअधिका विंशतिकाः श्लोकाः। भ्रान्तिरन्ते येषां ते भ्रान्त्यन्ताः वर्तन्ते इति शेषः। भ्रान्तिरूपेण संस्थिता एतत्पर्यन्ताः तेषु मन्त्रकाः प्रतिश्लोकं त्रयो मन्त्रा ज्ञेया इति। तेषु एकविंशतिश्लोकेषु प्रतिश्लोकं त्रयो मन्त्रा ज्ञेया ज्ञातव्याः। तत्र श्लोकेषु तिस्रोऽधिकाः षष्टिकास्त्रिषष्टिकाः। त्रिभिरधिकं विंशतित्रयमित्यर्थः। तथा हि। या देवी सर्वभूतेषु विष्णुमायेति शब्दिता। नमस्तस्यै स्वाहेत्येको मन्त्रः १४। नमस्तस्यै स्वाहेति द्वितीयो मन्त्रश्चतुरक्षरः १५। नमस्तस्यै नमोनमः स्वाहेति अष्टाक्षरकस्तृतीयः १६॥ १२॥

(६ दंशोद्धारः) या देवीति। विष्णुमाया मूलाऽविद्या तस्यै नमः। त्रिरुक्तिस्तु प्रसादने। उक्तं च 'विशदे विस्मये हर्षे खेदे दैन्येऽवधारणे। प्रसादने संभ्रमे च द्विस्त्रिरुक्तं न दुष्यति'। यद्वा कायिकवाचिकमानसिकनमस्कारसूचनाय त्रिरुक्तिः तस्यैपदस्यापि विष्णुमायादीनां सात्त्विकादिभेदेन त्रिविधत्वात्। एवमुत्तरत्रापि॥ १२॥

या देवी सर्वभूतेषु चेतनेत्यभिधीयते। नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमोनमः॥ १३॥

(१ गुप्तवती) चेतना जीवनाडी॥ १३॥

(२ चतुर्धरी) चेतना अन्तःकरणवृत्तिः॥ १३॥

(३ शान्तनवी) अभिधीयते कथ्यते। चुरादावात्मनेपदी। चित संचेतने संवेदने वा। चेतनं चेतना। ननु चेतनेयं बुद्धिरेवेति कथं पौनरुक्त्यम्। सत्यम्। यद्यपि वैशेषिकादौ दर्शने चेतना बुद्धिरेव तथापि सांख्ये बुद्धिधर्मश्चित्तवृत्तिविशेषविजृम्भितशक्तिश्चेतनेत्याश्रयणादपौनरुक्त्यम्। अन्ये तु चेतना चित्तवृत्तिविशेषशक्तिः संज्ञानं वा। बुद्धिस्तु स्वप्रकाशनज्ञानस्वभावेत्याहुः। अन्ये तु निर्विकल्पकज्ञानं चेतना। बुद्धिस्तद्विशेषावगतिः सविकल्पकज्ञानमित्यस्ति तयोर्भेद इत्याहुः। द्वितीया देवी चेतना॥ १३॥

(४ नागोजीभट्टी) चेतना निर्विकल्पा या चिच्छक्तिरित्युच्यते॥ १३॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) एवं प्रतिमन्त्रं या देवीत्येत्यादिषु एकविंशतिश्लोकेषु प्रत्येक त्रयो मन्त्रा भवन्ति। तथाहि। चेतनेति १७, १८, १९॥ १३॥

(६ दंशोद्धारः) चेतना। चिच्छक्तिः॥ १३॥

या देवी सर्वभूतेषु बुद्धिरूपेण संस्थिता। नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमोनमः॥ १४॥

(१ गुप्तवती) बुद्धिरध्यवसायः॥ १४॥

(२ चतुर्धरी) बुद्धिः अन्तःकरणम्॥ १४॥

यदभ्यधुः । 'संस्थाधारे स्थितौ मृतौ' ।
(३ शान्तनवी) बुद्धिरित्येवंरूपेण स्वरूपेण संस्थिता सम्यगवस्थिता ।
तृतीया देवी बुद्धिः ॥ १४ ॥

(४ नागोजीभट्टी) बुद्धिः सविकल्पकज्ञानम् ॥ १४ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) बुद्धिरिति २०,२१,२२ ॥ १४ ॥

(६ दंशोद्धारः) बुद्धिरध्यवसायकार्यन्तःकरणम् ॥ १४ ॥

या देवी सर्वभूतेषु निद्रारूपेण संस्थिता । नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमोनमः ॥ १५ ॥

(१ गुप्तवती) निद्रा बाह्येन्द्रियव्यापारोपरमानुकूलविकारः ॥ १५ ॥

(२ चतुर्धरी) निद्रा निरिन्द्रियप्रदेशे मनोलयः ॥ १५ ॥

(३ शान्तनवी) निद्रेति रूपं तेन निद्रा । द्रा कुत्सायाम् । नियतं द्रान्त्यस्यां निद्रा संवेशः । भुक्तान्नादिपरिपाकादिहेतु- निरिन्द्रियप्रदेशे मनसोऽवस्थानं निद्रा । सर्वेन्द्रियव्यापारविरतौ प्राणनं मुखनं निद्रेत्यन्ये । चतुर्थी देवी निद्रा ॥ १५ ॥

(४ नागोजीभट्टी) निद्रा सुषुप्तिः स्वप्नावस्था वा ॥ १५ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) निद्रा रूपेणेति २३,२४,२५ ॥ १५ ॥

(६ दंशोद्धारः) निद्रा इन्द्रियमनसोः क्रमेण लयात्मिकाऽवस्था ॥ १५ ॥

या देवी सर्वभूतेषु क्षुधारूपेण संस्थिता । नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमोनमः ॥ १६ ॥

(१ गुप्तवती) क्षुधा बुभुक्षोत्पादकौदर्याग्निविकारः ॥ १६ ॥

(२ चतुर्धरी) क्षुधा पार्थिवधातुक्षयकृतोऽवसादः ॥ १६ ॥

(३ शान्तनवी) क्षुध बुभुक्षायाम् । संपदादित्वाद्भावे स्त्रियां क्विप् । क्षुध् प्रातिपदिकम् । भोक्तुमिच्छा क्षुत् । अश- नाया बुभुक्षा क्षुत् तया क्षुधा । रूपेणेति पृथक्पदम् । यद्वा 'वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः । हलन्तादपि टापं च यथा वाचा निशा दिशा' ततश्च क्षुधेति रूपं स्वरूपं तेन क्षुधारूपेण क्षुधां विना प्राणिनां शरीरभृतां सुखं नास्ति । इति पञ्चमी देवी क्षुधा ॥ १६ ॥

(४ नागोजीभट्टी) क्षुधा अभ्यवजिहीर्षा ॥ १६ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) क्षुधेति २६,२७,२८, ॥ १६ ॥

(६ दंशोद्धारः) क्षुधा पार्थिवधातुक्षयकृतोऽवसादः ॥ १६ ॥

या देवी सर्वभूतेषु छायारूपेण संस्थिता । नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमोनमः ॥ १७ ॥

(१ गुप्तवती) छाया प्रतिवस्तुविद्यमाना तत्समानाऽनातपवती ॥ १७ ॥

(२ चतुर्धरी) छाया वर्णप्रसादः आतपसंतापहरणादतिशीतलेति वा ॥ १७ ॥

(३ शान्तनवी) छाया प्रतिबिम्बरूपा सर्वभूतेषु तिष्ठति । नग्नच्छायो मध्याह्नम् इत्यत्र तु आतपभावाभावो विव- क्षितः । 'छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः' । प्रतिबिम्बे यथा संक्रान्तच्छाय आदर्शः । छ्यति छिनत्ति संतापं छाया । इति षष्ठी देवी छाया ॥ १७ ॥

(४ नागोजीभट्टी) छाया संसारतापाभावः वर्णसादृश्यं च ॥ १७ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) छायेति २९,३०,३१ ॥ १७ ॥

(६ दंशोद्धारः) छाया वर्णप्रसादः ॥ १७ ॥

या देवी सर्वभूतेषु शक्तिरूपेण संस्थिता । नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमोनमः ॥ १८ ॥

(१ गुप्तवती) शक्तिः सामर्थ्यम् ॥ १८ ॥

(२ चतुर्धरी) शक्तिः सामर्थ्यमुत्साहो वा शिवस्यार्धस्वरूपा शक्तिर्वा ॥ १८ ॥

(३ शान्तनवी) शक्लृ शक्तौ । शकनं शक्तिः सामर्थ्यम् । वस्तुगतः स्वभावसिद्धो धर्मः शक्तिरिति रूपम् । तेन शक्तिः प्रतिवस्तु प्रतिनियतार्थक्रियाकारित्वं वस्तुधर्म इत्येके । वस्तुस्वरूपमेव शक्तिर्नतु वस्तुनोऽन्यो धर्मः शक्तिरित्यन्येऽभ्युपजग्मुः । इह तु सार्वभूतेष्वित्याधाराधेयभावानुवादाच्छक्तिर्वस्तुधर्म इत्येष पक्षोऽभ्युपगतः । इति सप्तमी देवी शक्तिः ॥ १८ ॥

(४ नागोजीभट्टी) शक्तिः कार्यजननसामर्थ्यम् ॥ १८ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) शक्तिः ३२,३३,३४ ॥ १८ ॥

(६ दंशोद्धारः) शक्तिः सामर्थ्यमुत्साहो वा ॥ १८ ॥

या देवी सर्वभूतेषु तृष्णारूपेण संस्थिता । नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमोनमः ॥ १९ ॥

(१ गुप्तवती) तृष्णा लोभः ॥ १९ ॥

(२ चतुर्धरी) तृष्णा अनात्मीयस्वीकारेच्छा ॥ १९ ॥

(३ शान्तनवी) सर्वाणि भूतानि पृथिव्यादीनि येषां देहानामारम्भकत्वेन सन्ति तानि सर्वभूतानि देहास्तेषु। ञितृषा पिपासायाम् । 'तृषिशुषिरसिभ्यः किन्' इति नः । तृष्णा उपभोगनिमित्तकोऽभिलाषः । 'तृष्णाभिलषणं भोगे तृष्णा वनपिशाचिका' 'तृष्णे स्पृहापिपासे द्वे तद्रूपेहाम्बिका स्मृता' । तर्षणं तृष्णा स्पृहा । निरूढलक्षणत्वात् । इत्यष्टमी देवी तृष्णा ॥ १९ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तृष्णा अनात्मीयस्वीकारेच्छा ॥ १९ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) तृष्णेति ३५, ३६, ३७ ॥ १९ ॥

(६ दंशोद्धारः) तृष्णा अनात्मीयजिघृक्षा ॥ १९ ॥

या देवी सर्वभूतेषु क्षान्तिरूपेण संस्थिता । नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमोनमः ॥ २० ॥

(१ गुप्तवती) क्षान्तिः क्षमा ॥ २० ॥

(२ चतुर्धरी) क्षान्तिरपकारिण्यप्यनपकारचिकीर्षा ॥ २० ॥

(३ शान्तनवी) क्षमूष् सहने । षित्त्वात्स्त्रियां क्षमा । बाहुलकात्तु क्तिनि क्षान्तिः । 'अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति' इति दीर्घः । 'क्षान्तिः क्षमा तितिक्षा च मर्षश्च सहनार्थकाः' । क्षान्तिस्तृष्णापारिपन्थिनी परप्रयुक्तापकारं प्रत्युपेक्षा प्रतिकूलवेदनां प्रत्युपेक्षा च । इति नवमी देवी क्षान्तिः ॥ २० ॥

(४ नागोजीभट्टी) क्षान्तिः सत्यपि सामर्थ्येऽपकाराचिकीर्षा ॥ २० ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) क्षान्तिरिति ३८, ३९, ४० ॥ २० ॥

(६ दंशोद्धारः) क्षान्तिरपकारिण्यनपकारः ॥ २० ॥

या देवी सर्वभूतेषु जातिरूपेण संस्थिता । नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमोनमः ॥ २१ ॥

(१ गुप्तवती) जातिर्जन्म ब्रह्मसत्ता वा ॥ २१ ॥

(२ चतुर्धरी) जातिरनेकेष्वेकाकारव्यवहारसाधनम् ॥ २१ ॥

(३ शान्तनवी) नित्यैकानुगतप्रत्ययहेतुरनेकसमवायिनी जातिः । यथा मनुष्येषु मनुष्यत्वं गोषु गोत्वम् । 'जातिः सामान्यजन्मनोः' । जायतेऽस्या भिन्नेष्वभिन्नाभिधानप्रयोगो जातिः । इति दशमी देवी जातिः ॥ २१ ॥

(४ नागोजीभट्टी) जातिः गोत्वादिः ॥ २१ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) जातिरिति ४१, ४२, ४३ ॥ २१ ॥

(६ दंशोद्धारः) जातिरनेकेष्वेकाकारप्रत्यायिका ॥ २१ ॥

या देवी सर्वभूतेषु लज्जारूपेण संस्थिता । नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमोनमः ॥ २२ ॥

(१ गुप्तवती) लज्जा त्रपा ॥ २२ ॥

(२ चतुर्धरी) लज्जा स्वकार्यविषयान्यज्ञानभीः ॥ २२ ॥

(३ शान्तनवी) ओलस्जी व्रीडायाम् । स्त्रियाम् 'गुरोश्च हलः' इत्यप्रत्ययः । 'झलां जश् झशि' इति दः श्चुत्वम्। स्त्रियाम् 'अजाद्यतष्टाप्' । कर्तव्याकारणनिमित्तम् अकार्यकरणनिमित्तमन्यतः स्वतो वा जनितं लज्जनं संकोचनं मनुष्यादिचित्तेषु लज्जेत्युच्यते इत्येकादशी लज्जा ॥ २२ ॥

(४ नागोजीभट्टी) लज्जा स्वकार्यविषयान्यज्ञानभिन्ना ॥ २२ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) लज्जेति ४४, ४५, ४६ ॥ २२ ॥

(६ दंशोद्धारः) लज्जा चिकीर्षितविषये लोकभीः ॥ २२ ॥

या देवी सर्वभूतेषु शान्तिरूपेण संस्थिता । नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमोनमः ॥ २३ ॥

(१ गुप्तवती) शान्तिः शमः ॥ २३ ॥

(२ चतुर्धरी) शान्तिर्विषयोपरमः ॥ २३ ॥

(३ शान्तनवी) शम उपशमे । स्त्रियां क्तिन् । क्षान्तिवद्दीर्घः । 'शमथस्तु शमः शान्तिः' । शान्तिः कामक्रोधा-भावः । विकृतेन्द्रियनिवृत्तिः शान्तिरित्यन्ये । विषयव्यावृत्तात्मता शान्तिरित्यपरे । इति शान्तिर्द्वादशी देवी ॥ २३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) शान्तिरिन्द्रियसंयमः विषयोपरतिरूपः ॥ २३ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) शान्तिरिति ४७, ४८, ४९ ॥ २३ ॥

(६ दंशोद्धारः) शान्तिर्मनसो विषयेभ्यो विरामः ॥ २३ ॥

या देवी सर्वभूतेषु श्रद्धारूपेण संस्थिता । नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमोनमः ॥ २४ ॥

(१ गुप्तवती) श्रद्धा फलावश्यंभावनिश्चयः ॥ २४ ॥

(२ चतुर्धरी) श्रद्धा आगमार्थसंप्रत्ययः ॥ २४ ॥

(३ शान्तनवी) डुधाञ् धारणपोषणयोः । 'श्रच्छब्दस्योपसंख्यानम्' इत्युपसर्गसंज्ञा । 'आतश्चोपसर्गे' इति कः । स्त्रियां टाप् । श्रद्धनं श्रद्धा । 'श्रद्धा संप्रत्ययः स्पृहा' । संप्रत्ययो भक्त्यतिशयः । 'श्रद्धया परयोपेता' इतिवत् । शास्त्रोक्तेऽर्थेऽविपरीतबुद्धिः श्रद्धेत्यन्ये । आदरेणानुसरणं भक्तिः । श्रद्धा त्वास्तिक्यबुद्धिरित्यपरे । इति श्रद्धा त्रयोदशी देवी ॥ २४ ॥

(४ नागोजीभट्टी) श्रद्धा श्रुत्याद्युक्तेऽर्थे आस्तिकत्वम् ॥ २४ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) श्रद्धेति ५०, ५१, ५२ ॥ २४ ॥

(६ दंशोद्धारः) श्रद्धा आस्तिक्यबुद्धिः ॥ २४ ॥

या देवी सर्वभूतेषु कान्तिरूपेण संस्थिता । नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमोनमः ॥ २५ ॥

(१ गुप्तवती) कान्तिर्लावण्यमिच्छा वा ॥ २५ ॥

(२ चतुर्धरी) कान्तिः शोभा कमनीयता च ॥ २५ ॥

(३ शान्तनवी) कमु कान्तौ । कमेर्णिङ् । 'आयादय आर्धधातुके वा' । स्त्रियां क्तिन् । 'अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति' इति दीर्घः । 'शोभा कान्तिर्द्युतिश्छविः' कामनं कान्तिः काम्यते वा कान्तिः । 'कान्तिः शोभेच्छयोः स्त्रियाम्' । अन्ये तु कान्तिर्ज्योतिः स्वरूपे ज्वलतेत्याहुः । इति कान्तिश्चतुर्दशी देवी ॥ २५ ॥

(४ नागोजीभट्टी) कान्तिः शोभा ॥ २५ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) कान्तीति ५३, ५४, ५५ ॥ २५ ॥

(६ दंशोद्धारः) कान्तिः शोभा ॥ २५ ॥

या देवी सर्वभूतेषु लक्ष्मीरूपेण संस्थिता । नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमोनमः ॥ २६ ॥

(१ गुप्तवती) लक्ष्मीः संपत्तिः ॥ २६ ॥

(२ चतुर्धरी) लक्ष्मीर्धनादिसंपत् ॥ २६ ॥

(३ शान्तनवी) 'लक्ष दर्शनाङ्कनयोः' चुरादिः । 'लक्षेर्मुट् च' इति तस्य मुडागमः । 'नेड्वशि कृति' । 'णेरनिटि' इति णिलोपः । 'लक्ष्मीः पद्मा विभूतिश्च कायशोभा च कीर्तिता' । इति लक्ष्मीः पञ्चदशी देवी ॥ २६ ॥

(४ नागोजीभट्टी) लक्ष्मीर्धनादिसंपत् ॥ २६ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) लक्ष्मीरिति ५६, ५७, ५८ ॥ २६ ॥

(६ दंशोद्धारः) लक्ष्मीः संपत् ॥ २६ ॥

या देवी सर्वभूतेषु वृत्तिरूपेण[1] संस्थिता । नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमोनमः ॥ २७ ॥

(१ गुप्तवती) वृत्तिर्जीविका मानता वा ॥ २७ ॥

---

१ 'धृतिरूपेण' इति क्वचित्पाठः ।

(२ चतुर्धरी) वृत्तिर्जीवनं प्रवृत्तिर्वा। धृतिरवसादप्राप्तावप्यनवसादः ॥ २७ ॥

(३ शान्तनवी) धृञ् धारणे। भ्वादिः। स्त्रियां क्तिन्। 'धृतिः स्याद्धारणे धैर्ये सौख्यसंतोषयोरपि'। इति धृतिः षोडशी देवी। वृतु वर्तने। स्त्रियां क्तिन्। वर्तनं वृत्तिः। यद्वा वर्ततेऽनया वृत्तिः। 'आजीवो जीविका वार्ता वृत्तिर्वर्तनजीवने'। वृत्तिर्जीवनोपायः। 'युक्ते क्ष्मादावृते भूतं प्राण्यतीते समे त्रिषु' 'भूतं क्लीबे ग्रहे युक्ते पृथिव्यादावृतेऽपि च' 'त्रिषु पाप्तावतीते च प्राणिन्यपि समेषु च'। सर्वभूताः प्राणिनः। इति वृत्तिः सप्तदशी देवी ॥ २७ ॥

(४ नागोजीभट्टी) वृत्तिर्जीविका वृत्तिश्च ॥ २७ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) वृत्तिरिति ५९, ६०, ६१ ॥ २७ ॥

(६ दंशोद्धारः) वृत्तिर्जीवनं प्रवृत्तिर्वा। एतदग्रे धृतिरूपेणेति क्वचित्पठ्यते। तत्र धृतिश्चित्तावसादकालेऽप्यनवसादः। किं तु वक्ष्यमाणकात्यायनीतन्त्रोक्तमन्त्रगणने पठितत्वादसांप्रदायिकः पाठः। एवमग्रे पुष्टिरूपेणेत्यपि। पुष्टिः सामर्थ्यम् ॥ २७ ॥

या देवी सर्वभूतेषु स्मृतिरूपेण संस्थिता। नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमोनमः ॥ २८ ॥

(१ गुप्तवती) स्मृतिः संस्कारजन्यं ज्ञानम् ॥ २८ ॥

(२ चतुर्धरी) स्मृतिरनुभूतविषयज्ञानम् ॥ २८ ॥

(३ शान्तनवी) 'स्याच्चिन्ता स्मृतिराध्यानम्। अनुभूतस्य भावनाख्यसंस्कारहेतुको ज्ञानविशेषः स्मृतिः। इत्यष्टादशी देवी स्मृतिः ॥ २८ ॥

(४ नागोजीभट्टी) स्मृतिरनुभूतविषयज्ञानम् ॥ २८ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) स्मृतिरिति ६२, ६३, ६४ ॥ २८ ॥

(६ दंशोद्धारः) स्मृतिरनुभूतस्य कालान्तरे प्रतिसंधानम् ॥ २८ ॥

या देवी सर्वभूतेषु दयारूपेण संस्थिता। नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमोनमः ॥ २९ ॥

(१ गुप्तवती) दया निरुपधिकपरदुःखप्रहाणेच्छा ॥ २९ ॥

(२ चतुर्धरी) दया अन्यदुःखपरिहाणेच्छा ॥ २९ ॥

(३ शान्तनवी) दय क्षरणे। 'षिद्भिदादिभ्योऽङ्'। दयन्तेऽनया दया। 'कृपा दयाऽनुकम्पा स्यात्। परदुःखप्रहाणेच्छा परदुःखसमभाक्त्वं वा दया। इत्येकोनविंशी दया देवी ॥ २९ ॥

(४ नागोजीभट्टी) दया परदुःखप्रहाणेच्छा ॥ २९ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) दयेति ६५, ६६, ६७ ॥ २९ ॥

(६ दंशोद्धारः) दयाऽन्यदुःखपरिहारेच्छा ॥ २९ ॥

या देवी सर्वभूतेषु तुष्टिरूपेण संस्थिता। नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमोनमः ॥ ३० ॥

(१ गुप्तवती) तुष्टिः संतोषः ॥ ३० ॥

(२ चतुर्धरी) तुष्टिः समस्तवस्तुष्वनाकाङ्क्षा। (अनधिगताभिलाषः)। पुष्टिः पुरुषार्थसाधनसामर्थ्यम् ॥ ३० ॥

(३ शान्तनवी) नीतिर्नियमः। इति विंशी देवी नीतिः। तुष प्रीतौ। प्रीतिरानन्दः। तुष्टिः विषयोपभोगमवाप्य तदभिलाषादुपरमस्तुष्टिरित्यपरे। अपि तुष्टिर्विषयोपभोगं प्राप्य पुनस्तदभिलाषास्तदवाप्त्यावाप्तं परमं सुखमित्याहुः। इति एकविंशी देवी तुष्टिः ॥ ३०

(४ नागोजीभट्टी) तुष्टिरधिगताधिकानभिलाषः ॥ ३० ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) तुष्टिरिति ६८, ६९, ७० ॥ ३० ॥

(६ दंशोद्धारः) तुष्टिर्यथालाभसंतोषः ॥ ३० ॥

या देवी सर्वभूतेषु मातृरूपेण संस्थिता। नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमोनमः ॥ ३१ ॥

(१ गुप्तवती) माता प्रमाता ॥ ३१ ॥

(२ चतुर्धरी) माता देहाधिष्ठात्री वर्णाभिमानी देवता मातैव वा ॥ ३१ ॥

(३ शान्तनवी) पुष पुष्टौ। पुष्टिरवयवोपनिर्मितिरित्यपरे। इति द्वाविंशी पुष्टिर्देवी सर्वेषु भूतेषु जनयितव्येषु जनयितुं

१ 'नीतिरिति' शान्तनवीस्थोऽधिकः पाठः।

वाग्र्येषु विषयेषु या देवी मातृरूपेण कारणरूपेण प्रकृतिरूपेण सम्यगवतिष्ठति । नमस्तस्यै । मात्यस्यां गर्भ इति माता : 'जनयित्री प्रसूर्माता' । यद्वा मान पूजायाम् । मान्यते पूज्यते माता । उणादौ 'नप्तृनेष्टृत्वष्टृ' आदिसूत्रेण निपात्यते । यद्वा अष्टौ मातृनाम्न्य आद्याः शक्तयो याश्च विना भूतसृष्टिरेव न घटते । 'ब्राह्मी माहेश्वरी चैन्द्री वाराही वैष्णवी तथा । कौमारी चर्ममुण्डा च काली संकर्षणीति च' इति त्रयोविंशी देवी माता ॥ ३१ ॥

(४ **नागोजीभट्टी**) माता पालयित्री मातृकाधिष्ठात्री देवता च ॥ ३१ ॥

(५ **जगच्चन्द्रचन्द्रिका**) मातेति ७१,७२,७३ ॥ ३१ ॥

(६ **दंशोद्धारः**) माता मातृका ब्राह्म्यादिः वर्णदेवता वा जननी वा ॥ ३१ ॥

या देवी सर्वभूतेषु भ्रान्तिरूपेण संस्थिता । नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः ॥ ३२ ॥

(१ **गुप्तवती**) भ्रान्तिरप्रमा ॥ ३२ ॥

(२ **चतुर्धरी**) भ्रान्तिरनुभवसंप्रमोषः । अतस्मिंस्तदिति प्रत्ययो वा ॥ ३२ ॥

(३ **शान्तनवी**) 'भ्रान्तिर्मिथ्यामतिर्भ्रमः' अतस्मिंस्तदिति ज्ञानं भ्रान्तिः । तद्रूपेण । इति चतुर्विंशी देवी भ्रान्तिः तदित्थं विष्णुमायादिमूर्तयो देव्याः सर्वभूतेषु वर्तमाना भ्रान्त्यन्ताश्चतुर्विंशतिः प्रदर्शिताः ॥ ३२ ॥

(४ **नागोजीभट्टी**) भ्रान्तिरतद्वति तद्वत्प्रत्ययः ॥ ३२ ॥

(५ **जगच्चन्द्रचन्द्रिका**) भ्रान्तिरिति ७४,७५,७६ ॥ ३२ ॥

(६ **दंशोद्धारः**) भ्रान्तिरतद्वति तत्प्रकारकं ज्ञानम् ॥ ३२ ॥

इन्द्रियाणामधिष्ठात्री भूतानाम[१]खिलेषु या । भूतेषु सततं तस्यै व्याप्त्यै देव्यै नमो नमः ॥ ३३ ॥

(१ **गुप्तवती**) भूतानां पृथिव्यादीनाम् भूतेषु । प्राणिषु ॥ ३३ ॥

(२ **चतुर्धरी**) अखिलेषु अशेषेषु भूतेषु प्राणिषु इन्द्रियाणां बुद्धिकर्मात्मकानाम् एकादशानां भूतानां पृथिव्यादीनां पञ्चानाम् अधिष्ठात्री प्रवृत्ति(निवृत्ति)कारणं तस्यै व्याप्त्यै । देव्यै विभवैकस्वभावायै ब्रह्मशक्त्यै इति यावत् ॥ ३३ ॥

(३ **शान्तनवी**) या देवी भूतानां पृथिव्यादीनाम् पञ्चानाम् अधिष्ठात्री आधारशक्तिः स्वामिनी ईश्वरी व्यापिनी । या च देवी अपरेष्वखिलेषु विशिष्टेषु भूतेषु प्राणिषु वर्तमानानां भूतानाम् प्राणिनामिन्द्रियाणां मनोनेत्ररसनघ्राणत्वक्श्रवणानाम् अधिष्ठात्री आधारशक्तिः तस्यै व्याप्त्यै व्याप्तिरूपायै सततं नमो नमः । एतेन सर्वगत्वम् उक्तं देव्याः ॥ ३३ ॥

(४ **नागोजीभट्टी**) इन्द्रियेति । याखिलेषु भूतेषु अन्तर्यामिविधया स्थिता इन्द्रियाणां ज्ञानकरणानां ज्ञानविषयाणां सूक्ष्मस्थूलानाम् अधिष्ठात्री प्रवर्तिका च तस्यै व्याप्त्यै देव्यै व्यापिकायै इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

(५ **जगच्चन्द्रचन्द्रिका**) पुनः श्लोकात्मको मन्त्र इति । पुनः श्लोकरूपो मन्त्रः । तथाहि इन्द्रियाणामिति ७७॥ ३३॥

(६ **दंशोद्धारः**) इन्द्रियाणामिति । अखिलेषु प्राणिषु इन्द्रियाणां ज्ञानक्रियात्मकानां पृथिव्यादीनां व्याप्तिदेव्यै ब्रह्मशक्त्यै तस्याः सत्त्वादिगुणसंबन्धाभावात्तस्याः इति नाम्रेडितम् ॥ ३३ ॥

चिति[२]रूपेण या कृत्स्नमेतद्व्याप्य स्थिता जगत् । नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः ॥३४॥

(१ **गुप्तवती**) चितिर्निर्विषयकसंवित् ॥ ३४ ॥

(२ **चतुर्धरी**) अत्र च तस्यैपदानामभ्यासे ब्रह्मशक्तेर्गुणातीतत्वमाह । चितिः प्रकृतिः (प्रत्येक) चैतन्यं तद्रूपेण जीवभावेनेत्यर्थः । अन्ये तु विष्णुमायादिपञ्चविंशतिपदैः पञ्चविंशतितत्त्वान्यभिदधति । संख्यासाम्यात्र तत्समीचीनमतिप्रसङ्गात् ॥ ३४ ॥

(३ **शान्तनवी**) चिञ् चयने । चयनं चितिरविकारता कूटरूपता तद्रूपेण । यद्वा चिती संज्ञाने । स्त्रियां 'इक्कृष्यादिभ्यः' इति इक्प्रत्ययः । चेतनं चितिः । संज्ञानरूपेण या देवी एतत् कृत्स्नम् अखिलं जगत् व्याप्य स्थिता अविचलिता नमस्तस्यै । पुनःपुनर्नतेरनेककर्तृकत्वादनेकस्तोतृकत्वाच्च न पौनरुक्त्यमार्थं शाब्दं वा शङ्कनीयम् ॥ ३४ ॥

(४ **नागोजीभट्टी**) चितिः चिच्छक्तिः ॥ ३४ ॥

(५ **जगच्चन्द्रचन्द्रिका**) त्रिमन्त्रश्लोककं पुनरिति । पुनः मन्त्रत्रयात्मक एकः श्लोकः । तथाहि चित्तिरूपेण या कृत्स्नमेतद्व्याप्य स्थिता जगत् । नमस्तस्यै स्वाहेति एको मन्त्रः ७८ ॥ ३४ ॥

(६ **दंशोद्धारः**) चितिर्जीवचैतन्यम् ॥ ३४ ॥

---

१ 'भूतानामखिलेषु' इति पाठः । २ 'चित्तिरूपेण' इति पाठः ।

स्तुता सुरैः पूर्वमभीष्टसंश्रया[1]त्तथा सुरेन्द्रेण[2] दिनेषु सेविता ।
करोतु सा नः शुभहेतुरीश्वरी शुभानि भद्राण्यभिहन्तु चापदः ॥ ३५ ॥

(**१ गुप्तवती**) पूर्वं महिषासुरकाले । दिनेषु प्रतिदिनम् ॥ ३५ ॥

(**२ चतुर्धरी**) सुरैर्देवैः पूर्वं महिषासुरवधकाले अभीष्टसंश्रयादभिमतलाभाद्धेतोः । दिनेषु प्रतिदिनं वा नोऽस्माकं शुभानि मङ्गलानि भद्राणि सुखानि अतिशयकल्याणानि वा ॥ ३५ ॥

(**३ शान्तनवी**) पूर्वं पुराकल्पे सुरैः स्तुता तथा अभीष्टसंश्रयात् अभीष्टस्य वस्तुनः सश्रयात्कारणात् सुरेन्द्रेण दिनेषु सेविता । सुरेन्द्रः शक्रः ईशः शंकरः दिनेशः सूर्यः तैः सेविता आश्रिता । अत एव भद्रमणति भद्राणी । अस्तु भद्रमिति कथयती अत एव शुभहेतुः सा ईश्वरी ईश्वरपत्नी नः अस्माकं देवानां शुभानि मङ्गलानि करोतु जनयतु । किं च नः अस्माकमापदश्च विरोधिजनितदुःखानि चाभिहन्तु विहन्तु । सुरेन्द्रेण दिनेषु सेविता इति पाठे सुरेन्द्रेण शक्रेण दिनेषु प्रत्यहम् अभीष्टसंश्रयाद्धेतोः सेवितेत्यर्थः । शुभानि भद्राणि इति छेदे यानि नः शुभानि जगद्धितानि कर्माणि प्रार्थनीयानि तानि भद्राणि अनुकूलानि अबाधितानि अविघ्नानि करोत्वित्यर्थः । ईश्वरीति । 'अश्नोतेराशुकर्मणि वरट् चेच्चोपधायाः' इत्यपि व्युत्पत्त्यन्तरमनुसंधेयम् । अभीष्टसंश्रयेतिपाठे अभीष्टः वाञ्छितः संश्रीयमाणः संश्रयोऽर्थो वा यस्याः सकाशात् भवति साऽभीष्टसंश्रया देवी ॥ ३५ ॥

(**४ नागोजीभट्टी**) अत्रायं संग्रहः । 'विष्णुमाया चेतना च बुद्धिर्निद्रा क्षुधा तथा । छाया शक्तिश्च तृष्णा च क्षान्तिर्जातिस्ततः परम् । लज्जा शान्तिस्ततः श्रद्धा कान्तिर्लक्ष्मीस्ततः परम् । वृत्तिः स्मृतिर्दया चैव तुष्टिर्माता ततः परम् । भ्रान्तिर्व्याप्तिश्चितिश्चैव त्रयोविंशतिसंख्यकाः । इतोऽधिकमनार्षं स्यात्तन्त्रे कात्यायने स्फुटम्' । नवार्णपीठपूजाविधावेता एव त्रयोविंशतिः तत्कथनं व्याप्तिचित्योः त्यागश्च । तदयुक्तम् । कात्यायनीतन्त्रविरोधात् । स्तुतेति या शुभहेतुरीश्वरी सुरैर्ब्रह्मादिभिः पूर्वं स्तुता तथा इन्द्रेण च महिषवधे सत्यभीष्टस्य संश्रयात् दिनेषु प्रतिदिनं सेविता सा नः शुभानि भद्राणि अतिशयितशुभानि करोतु आपदश्च हन्त्वित्यन्वयः ॥ ३५ ॥

(**५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका**) नमस्तस्यै स्वाहेति द्वितीयः ७९ । नमस्तस्य नमो नमः स्वाहेति तृतीयः ८० । 'त्रयोविंशतिश्लोककेषु मन्त्रा वै सप्तषष्टिकाः' इति । त्रयोविंशा ये श्लोककास्तेषु वै निश्चयेन सप्तभिरधिकाः षष्टिका मन्त्रा ज्ञेयाः । 'एव द्वाविंशतिश्लोके ज्ञेयं मन्त्रत्रयं बुधैः' इति । एवं गणनप्रकारेण द्वाभ्यामधिका विंशतिश्लोका या देवीत्येवमादिकास्तत्र बुधैः कात्यायनीतन्त्रज्ञैः पण्डितैः मन्त्रत्रयं मन्त्राणां त्रयं प्रतिश्लोकं ज्ञेयं बोध्यम् । एक इन्द्रियाणामिति । पूर्वैस्त्रयोदशमन्त्रैः सहाशीतिरुदाहृता इति पूर्वैर्ऋषिरुवाच पुरा शुम्भनिशुम्भाभ्यामित्यादिभिः त्रयोदशमन्त्रैः सहाशीतिविंशतिचतुष्टयमुदाहृताः कथिताः । आदौ त्रयोदशमन्त्राः सप्तषष्टिर्या देवीत्यादिमन्त्राः । एतैः सर्वैर्मिलित्वा अशीतिमन्त्रा जाता इत्यर्थः । स्तुता सुरेति च श्लोकद्वयं चेति तथाहि । स्तुता सुरैः पूर्वमभीष्टसंश्रयादिति ८१ ॥ ३५ ॥

(**६ दंशोद्धारः**) स्तुतेति अभीष्टसंश्रयादभीष्टार्थलाभात् दिनेषु समयेषु शुभानि मङ्गलानि भद्राणि सुखानि निरतिशयकल्याणानि वा ॥ ३५ ॥

या सांप्रतं चोद्धतदैत्यतापितैरस्माभिरीशा च सुरैर्नमस्यते ।
या च स्मृता तत्क्षणमेव हन्ति नः सर्वापदो भक्तिविनम्रमूर्तिभिः ॥ ३६ ॥

(**१ गुप्तवती**) ॥ ३६ ॥

(**२ चतुर्धरी**) सांप्रतं चेदानीमपि ॥ ३६ ॥

(**३ शान्तनवी**) या सुरैः स्तुता देवी नः शुभहेतुरित्युक्तं सा का इत्याह । या देवी सांप्रतम् इदानीम् उद्धतदैत्यतापितैः उद्धतैर्निर्मर्यादैः बलोल्बणैः दैत्यैः शुम्भनिशुम्भादिभिस्तापितैः संतापितैरस्माभिः सुरैः ईशा स्वामिनी नमस्यते सेव्यते । या च देवी भक्तिविनम्रमूर्तिभिः सुरैः स्मृता च स्मृतैव सती तत्क्षणमेव स्मृतिकाल एव नोऽस्माकं सुराणां सर्वापदो हन्ति । यद्वा सर्वापद्भ्यो यतः स्युस्ते सर्वापदः शत्रवः तान् । सांप्रतमव्ययम् । ईष्टे ईशा पचाद्यच् । 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' वा । भक्त्या । विनम्रा मूर्तयः काया येषां ते तथोक्ताः तैर्नमस्यते इति 'नमोवरिवश्चित्रङः क्यच्' नमसः पूजायाम् । भावकर्मणोः सार्वधातुके यक् । 'यस्य हलः' 'क्यस्य विभाषा' इति यलोपः ॥ ३६ ॥

(**४ नागोजीभट्टी**) येति । सांप्रतं च या ईशा सुरैरस्माभिः उद्धतदैत्यतापितैः पीडितैः नमस्यते स्तूयते च करोतु सा न इत्यनेनान्वयः ॥ ३६ ॥

---

१ 'अभीष्टसंश्रया तथा' इति पाठः । २ 'सुरेन्द्रेशदिनेश' इति शान्तनवीपाठः ।

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) 'या सांप्रतं चोद्धतदैत्यतापितैरिति च द्वयं द्वौ मन्त्रौ वा ८२'। अत्र रेफलोपश्चिन्त्यः॥ ३६॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ३६ ॥

ऋषिरुवाच।

एवं स्तवादियुक्तानां देवानां तत्र पार्वती। स्नातुमभ्याययौ तोये जाह्नव्या नृपनन्दन ॥ ३७ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ३७ ॥

(२ चतुर्धरी) एवमुक्तरीत्या स्तवादौ युक्तानां देवानामिति सप्तम्यर्थे षष्ठी. संवन्धे। देवानामपि अभिमुखम् अनादरे वा षष्ठी। देवान् अनादृत्य ययौ इत्यर्थः। जाह्नव्या गङ्गाया इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

(३ शान्तनवी) हे नृपनन्दन हे सुरथ एवमित्थं देव्याः स्तवाभियुक्तानां स्तुतिप्रवणचित्तानां देवानाम् अग्रतः तत्र हिमाद्रौ पार्वती देवी गौरी जाह्नव्या गङ्गायाः तोये पाथसि जलक्रीडां कर्तुम् अभ्याययौ देवानामग्रतोऽभ्यागमन् ॥ ३७ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ऋषिरुवाच। एवमिति। तत्र देवसन्निहिते। हे राजन् पार्वती जाह्नव्यास्तोये स्नातुमिव स्वीयस्तवादियुक्तानामभि संमुखं ययावित्यर्थः ॥ ३७ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) एवं पुनऋषिरिरिति। एवंप्रकारेण 'ऋषिरुवाचेत्ययं मन्त्रः ८३'। पुनः सप्तदश श्लोका इति पुनः। सप्तभिरधिका दश सप्तदश तत्संख्याकाः श्लोकाः श्लोकरूपा मन्त्राः। तथाहि एवं स्तवेति ८४ ॥ ३७ ॥

(६ दंशोद्धारः) एवमिति। देवानामित्यनादरे षष्ठी। स्तुवतो देवाननादृत्य स्नातुं ययावित्यर्थः। पुरत इति शेषो वा ॥ ३७ ॥

साब्रवीत्तान्सुरान्सुभ्रूर्भवद्भिः स्तूयतेऽत्र का। शरीरकोशतश्चास्याः समुद्भूताब्रवीच्छिवा ॥ ३८ ॥

(१ गुप्तवती) शरीरकोशतश्चेति। पुरा किल पार्वत्याः संबोधनं कालीति पदेन शिवः कदाचित् कृतवान्। तच्छ्रुत्वा स्वीयं नैल्यं मर्मत्वेनोद्घाटितमिति धिया 'भूयसी च तवाप्रीतिरगौरमिति मे वपुः। क्रीडोक्तिरपि कालीति घटेत कथमन्यथा' इत्यादिकमुक्त्वा कुपिता पार्वती शिवेन यथाकथंचित्समाहितापि स्वकीयनीलरूपकोशनिरसनेच्छया शिवाज्ञयैव गौतमाश्रमं प्राप्य तत्र तपस्तप्त्वा भुजङ्गीकञ्चुकमिव कृष्णवर्णं कोशमुत्सृज्य गौरवर्णयुक्तशरीरेण गौरीति प्रसिद्धिं प्राप्य पुनः शिवसमीपं प्राप्ता। उत्सृष्टात्कोशादतिसुन्दरी नीलवर्णा काचित्पार्वत्या विभूतिरेव कन्यका प्रादुर्भूता। सेयं पार्वत्या सहैव संचरन्ती प्रत्युत्तरमाहेत्यर्थः। ननु सांप्रतमेव सा प्रादुर्भूतेति मन्तव्यम्। शिवपुराणे वायुसंहितायामीदृशस्यैव कथानकस्याम्नानात्। 'दैत्यौ शुम्भनिशुम्भाख्यौ भ्रातरौ संबभूवतुः। ताभ्यां तपोबलाल्लब्धं ब्रह्मणः परमेष्ठिनः। अवध्यत्वं जगत्यस्मिन्पुरुषैरखिलैरपि। अयोनिजा तु या कन्या ह्यम्बाकोशसमुद्भवा। अजातपुंस्पर्शरतिरविलङ्घ्यपराक्रमा। तया तु नो वधः संख्ये तस्यां कामाभिभूतयोः। इति चाभ्यर्थितो ब्रह्मा ताभ्यां प्राह तथास्त्विति' इत्यादिना। तथा तत्रैव का सा कौशिकीति शिवेन पृष्टा देव्युवाच। 'किं देवेन न सा दृष्टा या सृष्टा कौशिकी मया। तादृशी कन्यका लोके न भूता न भविष्यति। तस्या वीर्यं बलं विद्धि नित्यं विजयं तथा। शुम्भस्य च निशुम्भस्य मरणं च तथा रणे। प्रत्यक्षफलदानं च लोकाय भजते सदा। देवानां रक्षणेनैव ब्रह्मा विज्ञापयिष्यति' इत्याद्युक्तम् ॥ ३८ ॥

(२ चतुर्धरी) तस्याः पार्वत्याः शरीरकोशतो देहावरणकाचर्मण इति यावत्। शरीरसमुदायादित्यन्ये ॥ ३८ ॥

(३ शान्तनवी) सा देवानामग्रतः किं कृतवतीत्याह। सा सुभ्रूः पार्वती तान्स्तुत्यभियुक्तान्सुरान् अब्रवीत् पृष्टवती। किमिति। हे सुराः अत्र हिमवति पर्वते भवद्भिः का स्तूयते इति। शोभने भ्रुवौ यस्याः सा सुभ्रूः। इह भवद्भिः का देवता स्तूयते नाम इति देवान्पृष्टवती पार्वती। ततस्तां पार्वतीं प्रति तावद्देवैरेवोत्तरं दातुमुचितम्। किं तु ततः प्रागेव किल तस्याः पार्वत्याः शरीरात्सकाशात् विनिर्गत्य शिवानामाद्या देवी पार्वतीं प्रति वाक्यमब्रवीत्। इयं हि साभवत्तेजसां शिवा इति वचनात् ब्रह्मविष्णुमहेश्वरादिसर्वतेजोमयी शिवा नामाद्या शक्तिरवसेया। एतदेव दर्शयति। अस्याः पार्वत्याः शरीरकोशतः शरीरकोश इव शरीरकोशः। 'कोशोऽस्त्री कुड्मले खड्गे पिधानेर्थौघदिव्ययोः' ततः शरीरकोशतः। ज्ञानार्थनिधित्वेन सर्वजगन्निधित्वेन पार्वतीशरीरं कोशेनोपमीयते। परमानन्दनिधित्वेनैव कोशः। ततः उद्भूता शिवा देवी पार्वतीं प्रत्यब्रवीत् ॥ ३८ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तथापि तेषामज्ञानं दृष्ट्वा का स्तूयत इति पृच्छति। सेति। का मदन्या स्तूयते यन्मो नाभि-

---

१ 'स्तवाभियुक्तानाम्' इति शान्तनवी।

भीषथ मदन्याया अभावः । ततोऽप्यज्ञानमेव दृष्ट्वा तेषां दयया स्वयमब्रवीत् । अस्या इत्युक्तिः राजानं प्रति ऋषेः शरीररूपात्कोशतो गृहात् समुद्भूता सत्त्वप्रधानांशेन प्रादुर्भूताऽत एव शिवा अब्रवीदित्यर्थः ॥ ३८ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) साब्रवीदिति ८५ ॥ ३८ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ३८ ॥

स्तोत्रं ममैतत्क्रियते शुम्भदैत्यनिराकृतैः । देवैः समेतैः समरे निशुम्भेन पराजितैः ॥ ३९ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ३९ ॥

(२ चतुर्धरी) समस्तैः समुदितैः । समेतैरिति वा पाठः । समरे रणे ॥ ३९ ॥

(३ शान्तनवी) किमित्यब्रवीत्तत्राह । स्तोत्रं ममैतत्क्रियते । समरे निशुम्भेन पराजितैरभिभूतैः शुम्भदैत्यनिराकृतैः शुम्भेन प्रत्यादिष्टैः समस्तैर्देवैः मम शिवायाः सर्वदेवतेजोमय्याः एतत्स्तोत्रं क्रियते इत्यब्रवीत् ॥ ३९ ॥

(४ नागोजीभट्टी) किमब्रवीत्तदाह । स्तोत्रमिति । समेतैः मिलितैः रणे निशुम्भेन पराजितैः अत एव शुम्भेन निराकृतैः स्वर्गादिति शेषः ॥ ३९ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) स्तोत्रं ममेति ८६ ॥ ३९ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ३९ ॥

शरीरकोशाद्यत्तस्याः पार्वत्या निःसृताम्बिका । कौशिकीति समस्तेषु ततो लोकेषु गीयते ॥ ४० ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ४० ॥

(२ चतुर्धरी) यद्यस्मात्कौशिकी तालव्यशकारवती । कोशात् कौशिकदन्दशूकछिन्नशूक इति(?)शब्दभेददर्शनात् पृषोदरादित्वात्साधुत्वम् ॥ ४० ॥

(३ शान्तनवी) यद्यस्मात्तस्याः पार्वत्याः शरीरकोशात् शरीरात् अम्बिका निःसृता निवृत्ता ततः कारणात् सा समस्तेषु लोकेषु कौशिकीति गीयते कथ्यते। पार्वत्याः शरीरकोशतः निःसृता सती शिवा कौशिकीति प्रख्यायते। कोशेन दीव्यति कोशतो निर्गमात् कौशिकी । 'तेन दीव्यति' इति ठक् । यद्वा कोशात् या निर्गता सा कोशेन निर्वृत्तैवेति । 'निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यः' इति ठक् ॥ ४० ॥

(४ नागोजीभट्टी) शरीरेति । यत् निर्गता तत् कौशिकीति गीयते इत्यन्वयः । कौशिकीति पृषोदरादित्वात्साधु । तालव्यमिदम् ॥ ४० ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) शरीरकोशादिति ८७ ॥ ४० ॥

(६ दंशोद्धारः) शरीरकोशादिति । कोशे भवा कौशिकी । अध्यात्मादित्वाट्ठञ् ॥ ४० ॥

तस्यां विनिर्गतायां तु कृष्णाभूत्सापि पार्वती । कालिकेति समाख्याता हिमाचलकृताश्रया ॥ ४१ ॥

(१ गुप्तवती) तस्या विनिर्गता या त्विति । तस्या इति पञ्चमी । या त्विति तु तच्छब्दापेक्षया यच्छब्दः प्रथमान्तः । परदेवतासकाशाया तु विनिर्गता कौशिकी सापि पार्वत्येव परं तु कृष्णाभूदतः कालिकेत्याख्याता सती हिमाचल एव निखिलदेवप्रार्थितस्थाने तिष्ठति । न पुनः स्नानाद्यर्थं ततो निर्गत्य गतेत्यर्थः । देवेषु स्तुवत्सु सत्सु तं स्तवमङ्गीकृतवत्याः कौशिक्यास्तानुपेक्ष्यान्यत्र गमनस्यानुचितत्वादिति भावः । परदेवता तु तां तत्रैवावस्थाप्य स्नानार्थं गतेति त्वर्थाल्लभ्यते। तदुक्तं वायुसंहितायाम् । 'तत्कोशं सहसोत्सृज्य गौरी सा समजायत । तत्कोशादात्मनोत्सृष्टात्कौशिकी नाम नामतः । काली कालाम्बुदप्रख्या कन्यका समपद्यत' इत्यादिना । यदा तु प्रकृतश्लोके तस्यामिति विनिर्गतायामिति च पदद्वयं सप्तम्यन्तमेव बहुपुस्तकेषूपलम्भात्प्रामाणिकमित्याग्रहस्तदा तस्यामिति पदं परदेवतापरं कृत्वा गौर्यां स्नातुं वा स्नात्वा कैलासं वा विनिर्गतायां सत्यां कृष्णा या कालिका पार्वत्यभूत्सा हिमाचल एव कालिकानाम्नी उवासेति कौशिक्या एव कार्ष्ण्यवाप्ती व्याख्येयौ । शिवपुराणकालिकापुराणादिषु कौशिकीनिर्गमनोत्तरं परदेवताया गौरवर्णप्राप्तेः कथिताया विरोधेन परदेवतापि कृष्णा जातेति व्याख्याया अनुचितत्वादित्यवधेयम् ॥ ४१ ॥

(२ चतुर्धरी) ॥ ४१ ॥

(३ शान्तनवी) सा भगवती पार्वत्यपि स्वात् शरीरकोशात्तस्यां सर्वदेवतेजोमय्यां कौशिक्यां भगवत्यां विनिर्गतायां सत्यां कृष्णा अभूत् कृष्णवर्णा समजनिष्ट । ततश्च सा पार्वती कालिकेति समाख्याता सती हिमाचलकृताश्रया हिमाद्रौ कृत-

---

१ 'तस्याविनिर्गता या तु' इति गुप्तवतीसंमतः पाठः ।

निलयाभूत् । कृष्णवर्णोऽर्थात् कालशब्दात् तद्वति वर्तमानात्संज्ञायां जनपदसूत्रेण ङीप् । संज्ञायां कन् । 'केणः' इति ह्रस्वः । 'काली हैमवतीश्वरी' । इह महामाया देवकार्यार्थे विष्णुयोगनिद्राभूत् । ततः सर्वदेवतेजोमयी शिवाभूत् । ततः पार्वत्यभूत् । ततः कौशिक्यभूत् देवकृतस्तुतिमङ्गीकर्तुं ततः कालिका अभूत् । सैवाम्बिका नामेत्याह ॥ ४१ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तस्यामिति । कृष्णसहोदरीत्वात्तमःप्रधानशिवशक्तित्वाच्च कृष्णवर्णत्वं सरस्वत्याः प्रादुर्भूतत्वाच्च शिवशक्तेस्तत एव पुनः सरस्वत्या निर्गम इति बोध्यम् । तदारभ्य शिवः कालीपतिरिति बोध्यम् । आश्रयः स्थानम् । तदुक्तं वैकृतिकरहस्ये । 'गौरीदेहात्समुद्भूता या सत्त्वैकगुणाश्रया । साक्षात्सरस्वती प्रोक्ता शुम्भासुरनिबर्हिणी । दधौ चाष्टभुजा बाणमुसले शूलचक्रभृत् । शङ्खं घण्टां लाङ्गलं च कार्मुकं वसुधाधिप । एषा संपूजिता भक्त्या सर्वज्ञत्वं प्रयच्छति' । शिवपुराणसंहितायाम् । 'दैत्यौ शुम्भनिशुम्भाख्यौ भ्रातरौ संबभूवतुः । याचितं तपसा ताभ्यां ब्रह्मणः परमेष्ठिनः । अवध्यत्वं जगत्यस्मिन्पुरुषैरखिलैरपि । अयोनिजा तु या कन्या त्र्यङ्गकोशसमुद्भवा । अजातपुंस्पर्शरतिरविलङ्घ्यपराक्रमा । तस्या वध्यावुभौ संख्ये तस्यां कामाभिभूतये । इति चाभ्यर्थितो ब्रह्मा ताभ्यां प्राह तथास्त्विति' । (ततस्ताभ्यां जगति उपद्रुते ।) 'तयोर्लयाय देवेशं ब्रह्मा प्रार्थितवाञ्शिवम् । विनिन्द्यापि रहस्यं वां क्रोधयित्वा यथातथा । तद्वर्णकोशजां शक्तिमकामां कन्यकात्मिकाम् । निशुम्भशुम्भयोर्हन्त्रीं देवेभ्यो दातुमर्हसि । एवमभ्यर्थितो धात्रा भगवान्नीललोहितः । कालीत्याह रहस्यं वा' इत्युक्तम् । (क्रुद्धां तां दृष्ट्वा क्रीडार्थं कालीत्युक्तमिति शिवस्योक्तेः ।)'भूयसी च तवाप्रीतिरगौरमिति मे वपुः । क्रीडोक्तिरपि कालीति घटते कथमन्यथा' इति देवीवचनमुपन्यस्य कथंचिद्देवी देवाज्ञया गौतमाश्रमं प्राप्य तपश्चरित्वा रजोगुणाधिकात् ब्रह्मणो गौररूपं प्राप्य नीलकोशमुत्सृष्टवती । ततः कोशादुद्भूता कौशिकीत्युक्तम् । 'तत्कोशं सहसोत्सृज्य गौरी सा समजायत । सा तु मायात्मिका शक्तिर्योगनिद्रा हरेः स्मृता' इति ततः प्रत्यागतया देव्या देवं प्रति कौशिकीमहिमा कथितः । 'किं देवेन न सा दृष्टा या सृष्टा कौशिकी मया । तादृशी कन्यका लोके न भूता न भविष्यति । अजातपुंस्पर्शरतिरधृष्या चातिसुन्दरी' इति ॥ ४१ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) तस्यां विनिर्गतायामिति ८८ ॥ ४१ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ४१ ॥

ततोऽम्बिकां परं रूपं बिभ्राणां सुमनोहरम् । ददर्श चण्डो मुण्डश्च भृत्यौ शुम्भनिशुम्भयोः॥४२॥

(१ गुप्तवती) परं रूपमिति । रूपान्तरं कौशिकीनामकमित्यर्थः । उत्कृष्टं लावण्यं वा । स्थूलं सूक्ष्मं परं चेति त्रिविधदेवतारूपश्लेषाच्चरमरूपमित्यर्थः । तत्पक्षे सुमनोहरम् 'सर्वे देवा यत्रैकं भवन्ति' इति श्रुतिसिद्धसर्वदेवतातादात्म्यवत् । चण्ड इति तु चण्डीपतिरिति रहस्यम् । इतरत्प्रकटार्थमेव ॥ ४२ ॥

(२ चतुर्धरी) ततो हेतोः परं प्रकृष्टं रूपं सौन्दर्यं बिभ्राणां धारयन्तीम् ॥ ४२ ॥

(३ शान्तनवी) ततोऽनन्तरम् । यद्वा । ततस्तत्र हिमवति गिरौ आद्यादित्वात्तसिः । शुम्भनिशुम्भयोः । भृत्यौ सेवकौ चण्डो मुण्डश्च परम् अतितरां सुमनोहरं रूपं बिभ्राणां दधानाम् अम्बिकां कालिकाख्यां पार्वतीं ददर्श अद्राक्षीत् । सुमनोहरामिति पाठे देवीविशेषणम् । परं रूपं बिभ्रतीं सुमनोहरां देवीं ददर्शेत्यर्थः । चडि कोपे । चण्डते चण्डः । मुडि खण्डने । मुण्डति मुण्ड्यति वा मुण्डः ॥ ४२ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ततोऽम्बिकामिति । परमुत्कृष्टम् ॥ ४२ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) ततोऽम्बिकामिति ८९ ॥ ४२ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ४२ ॥

ताभ्यां शुम्भाय चाख्याता सातीव सुमनोहरा । काप्यास्ते स्त्री महाराज भासयन्ती हिमाचलम् ४३

(१ गुप्तवती) ॥ ४३ ॥

(२ चतुर्धरी) शुम्भायेति क्रियायोगे चतुर्थी । भासयन्ती दीपयन्ती ॥ ४३ ॥

(३ शान्तनवी) सा रूपवती कालिका देवी ताभ्यां चण्डमुण्डाभ्यां शुम्भाय महासुराय आख्याता च शुम्भसमक्षमुक्ता । किमिति । हे महाराज हे शुम्भ दैत्येश्वर समधिगतसर्वैश्वर्य सावधानो भव । अतीव सुमनोहरा कापि स्त्री आस्ते । किं कुर्वती । हिमाचलं हिमाद्रिं भासयन्ती स्वयं श्यामा श्यामाभिः शोभाभिः अदभ्रशुभ्रं शोभाढ्यं हिमाद्रिं भासोभिर्भासयन्ती पार्वती आस्ते । आख्याता अतीवेत्यत्र वाक्ये वैवक्षितं संधिकार्यम् । शुम्भायेति क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति संप्रदानत्वं पत्ये शेते इत्यिवत् । 'बलवत्सुष्ठु किमुत स्वत्यतीव च निर्भरे' अतीवेति छेदः । सुष्ठु मनो हरति सुमनोहरा । 'हरतेरनुद्यमनेच्' । यद्वा

इः कामः वसु धनं येषां ते इवसवः कामधनाः तेषां मनः इवसुमनः तत् हरति इति इवसुमनोहरा। अत्यर्थम् इवसुमनोहरा अतीवसुमनोहरा इत्यम्बिकां प्रत्यनिष्टोऽर्थः। तस्याः पातिव्रत्यभङ्गप्रसङ्गात्। इष्टोऽर्थस्त्वेवः। शोभनं मनो यस्य स सुमनाः शंभुस्तं रहस्यर्धाङ्गहरत्वात्सुमनोहरा। अतितरां सुमनोहरा अतीवसुमनोहरा। यद्वा पै ओवै शोषणे। इं कामं वायति शोषयति इवःशिवः। यद्वा इं कामं वाति गच्छति इवः शिवः। आतोऽनुपसर्गे कः। इवस्य सुमनोहरा इवसुमनोहरा। अत्यधिकम् इवसुमनोहरा अतीवसुमनोहरा। यद्वा इः कामः ईः लक्ष्मीः वसवश्चाष्टौ प्रसिद्धाः ध्रुवादयः ईवसवः अतिक्रान्ता ईवसून् अतीवसुः शंभुः अतीवसोः शंभोः मनोहरा अतीवसुमनोहरा। 'ध्रुवो धरश्च सोमश्च ह्यापश्चैवानिलोऽनलः। प्रत्यूषश्च प्रभावश्च वसवोऽष्टौ ध्रुवादयः' ॥ ४३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ताभ्यामिति। शुम्भायेति क्रियायोगे चतुर्थी। कापि अनिर्वाच्या ॥ ४३ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) ताभ्यां शुम्भायेति ९० ॥ ४३ ॥

(६ दंशोद्धारः) ताभ्यामिति। आख्याता कथिता। अतीवेति। संहिताया अविवक्षणान्न संधिः। भासयन्ती दीपयन्ती ॥ ४३ ॥

नैव तादृक् क्वचिद्रूपं दृष्टं केनचिदुत्तमम्। ज्ञायतां काप्यसौ देवी गृह्यतां चासुरेश्वर ॥ ४४ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ४४ ॥

(२ चतुर्धरी) ॥ ४४ ॥

(३ शान्तनवी) हे असुरेश्वर हे शुम्भ क्वचिदपि भुवने केनचिदपि पुंसा तादृक् तादृशम् उत्तमम् अतिसुन्दरं रूपम् आकारः नैव दृष्टं नैवालोकि। हे शुम्भ असौ कापि देवी देवस्त्री। यद्वा कापि कृताभिषेका राज्ञी इति त्वया ज्ञायतामवगम्यताम्। अथ त्वया गृह्यताम् उपादीयताम् इत्यम्बिकां प्रत्यनिष्टोऽन्वयः। इष्टस्त्वेवः। हे असुरेश्वर हे शुम्भ तादृगुत्तमं क्वचिद्रूपं ज्ञानरूपं कापि केनचित् दृष्टं किम्। न कापि न केनापि। तस्मादसौ देवी कापि परदेवता इति त्वया ज्ञायताम् असौ कापि एका स्त्री अबलास्तीति नैव ज्ञायताम्। अपि त्वसौ देवी। गृह्यतां चात्मसंरक्षणार्थमाश्रीयतामिति हितोपदेशः शुम्भं प्रति तादृस्थ्येन ॥ ४४ ॥

(४ नागोजीभट्टी) नैवेति। असौ देवी कापि अतो ज्ञायतां मनुष्यद्वारा तत्स्वरूपं विचार्यतां गृह्यतां च अङ्गीक्रियतां च ॥ ४४ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) नैव तादृगिति ९१ ॥ ४४ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ४४ ॥

स्त्रीरत्नमतिचार्वङ्गी द्योतयन्ती दिशस्त्विषा। सा तु तिष्ठति दैत्येन्द्र तां भवान्द्रष्टुमर्हति ॥ ४५ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ४५ ॥

(२ चतुर्धरी) स्त्रीरत्नमुत्तमस्त्री। अजहल्लिङ्गत्वान्नपुंसकत्वम् ॥ ४५ ॥

(३ शान्तनवी) हे दैत्येन्द्र हे शुम्भ त्विषा दीप्त्या दिशः दशापि ककुभः द्योतयन्ती अङ्गकान्त्या भासयन्ती अतिचार्वङ्गी अत्यन्तं चारु मनोहरम् अङ्गं यस्याः सा तथोक्ता स्त्रीनाम रत्नम्। रत्नं हि मनोहरत्वेनोत्कृष्टं सा पुनरुत्कृष्टा तिष्ठति तां भवान् द्रष्टुमर्हति इत्ययमम्बिकां प्रत्यनिष्टोऽन्वयः। इष्टस्त्वेवः। हे दैत्येन्द्र हे शुम्भ सा नूनं स्त्रीरत्नं सा नूनम् अति चार्वङ्गी सा नूनं त्विषा दिशो द्योतयन्ती तिष्ठति किं तया ते कृतं स्यात्। तां भवान्द्रष्टुमर्हति। यस्तां दोषबुद्ध्या पश्येन्नश्येत्स तदैव। तस्मात्तां द्रष्टुं भवान् मा यततामिति शुम्भं प्रति तादृस्थ्येन हितोपदेशः। रमन्ते यस्मिन् रत्नं रत्नमिति प्रख्यातमणावेव न केवलम्। 'जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमभिधीयते' ॥ ४५ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ननु किमर्थमङ्गीकारस्तस्या इत्यत आह। स्त्रीरत्नमिति। उत्तमा स्त्रीत्यर्थः। भवान् तां द्रष्टुमर्हति सा तव दर्शनयोग्या। अतोऽङ्गीक्रियतामिति भावस्तु हेतौ ॥ ४५ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) स्त्रीरत्नमतीति ९२ ॥ ४५ ॥

(६ दंशोद्धारः) स्त्रीरत्नमिति। स्त्री रत्नमिव स्त्रीरत्नम् ॥ ४५ ॥

यानि रत्नानि मणयो गजाश्वादीनि वै प्रभो। त्रैलोक्ये तु समस्तानि सांप्रतं भान्ति ते गृहे ४६॥

(१ गुप्तवती) ॥ ४६ ॥

(२ चतुर्धरी) रत्नानि स्वजातिश्रेष्ठानि। 'यद्यच्छ्रेष्ठतमं जातौ तद्रत्नमभिधीयते' इत्यभिधानात्। मणयो रत्नादयः। भान्ति दीव्यन्ते। विद्यन्त इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

(३ शान्तनवी) हे प्रभो हे त्रैलोक्येश्वर शुम्भ यानि यान्येव त्रैलोक्ये गजाश्वादीनि तत्तज्जातिप्रधानान्युत्कृष्टानि रत्नानि तथा देदीप्यमानानि पद्मरागादयो मणयश्च रत्नानि तानि समस्तानि सर्वाणि सांप्रतम् । अधुना ते तव गृहे वर्तन्ते । वै प्रसिद्धमेवैतत् । तादृस्थ्येपि प्रायेणैषोन्वयः । हे प्रभो शुम्भ त्वं दूतवचनात्तामानयितुं यतेथाः चेत्तर्हि यानि त्रैलोक्ये गजाश्वादीनि रत्नानि वै प्रसिद्धानि मणयश्च रत्नानि तानि समस्तानि ते गृहे सांप्रतं तु संप्रत्यधुनैव वर्तन्ते । त्वद्दर्शनोत्तरकाले तु न स्युः । किं तु त्रैलोक्ये एव तानि यथास्थानं स्युरिति शुम्भं प्रति हितोपदेशः ॥ ४६ ॥

(४ नागोजीभट्टी) यदि सा रत्नभूता कथमस्माकं स्यादत आह । यानीति । यानि गजाश्वादीनि रत्नानि स्वजातिश्रेष्ठानि । तुः हेतौ । एवं च समस्तानि समस्तरत्नानि यतस्तव गृहे अत इयमपि तव भविष्यतीति भावः ॥ ४६ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) यानि रत्नानीति ९३ ॥ ४६ ॥

(६ दंशोद्धारः) यानीति । गजआदीनि रत्नानि । 'रत्नं स्वजातिश्रेष्ठं स्यात्' इति मेदिनी । भान्ति दीप्यन्ते॥४६॥

ऐरावतः समानीतो गजरत्नं पुरंदरात् । पारिजाततरुश्चायं तथैवोच्चैःश्रवा हयः ॥ ४७ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ४७ ॥

(२ चतुर्धरी) ॥ ४७ ॥

(३ शान्तनवी) गजाश्वादिशब्दविवक्षितरत्नजातानि नामतो निर्दिशन्नाह । गजो रत्नमितिपाठ उत्तरत्र रत्नप्राधान्यसूचनार्थम् । गजरत्नमिति पाठे रत्नानीति वक्ष्यमाणरत्नोपसंहारवशात्सर्वत्र रत्नोपक्रमोऽप्यवगन्तव्यः । यः पुरंदरात् ऐरावतो नाम गजः समानीतः तत् गजरत्नं गृहे ते वर्तते । निर्दिश्यमानप्रतिनिर्दिश्यमानयोरैक्यमापादयन्ति सर्वनामानि विपर्ययेण तल्लिङ्गभाञ्जि भवन्ति । एति भ्राम्यति अनया इरा तद्वान् इरावान् सुरोदः सुरासमुद्रः तत्र जातः ऐरावतः । पुराण्यरीणां दारयति पुरंदरः । गज इति रत्नं गजरत्नम् । हे प्रभो अयं च यः पुरंदरात्पारिजाततरुः समानीतः तत्तरुरत्नं ते गृहे वर्तते । पारिणः पारवतोऽब्धेर्जातः पारिजाताख्यस्तरुः । हे प्रभो तथा पुरन्दरादेव उच्चैःश्रवाः हयः समानीतः तद्धयरत्नं ते गृहे वर्तते । उच्चैः श्रवसी यस्य स उच्चैःश्रवाः ॥ ४७ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तदेव विवृणोति । ऐरावत इति ॥ ४७ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) ऐरावत इति ९४ ॥ ४७ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ४७ ॥

विमानं हंससंयुक्तमेतत्तिष्ठति तेऽङ्गणे । रत्नभूतमिहानीतं यदासीद्वेधसोऽद्भुतम् ॥ ४८ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ४८ ॥

(२ चतुर्धरी) विमानं हंससंयुक्तं देवयानं यत् वेधसो ब्रह्मण आसीत् तत् इहानीतं ते तवाङ्गणे चत्वरे तिष्ठतीत्यन्वयः । अद्भुतमाश्चर्यहेतुकं विमानविशेषणम् । यद्वा अद्भुतमाश्चर्यमेतत् । यस्माद्वरप्राप्तस्यैव विमानमानीतमिति ॥ ४८ ॥

(३ शान्तनवी) हे प्रभो यत् वेधसः ब्रह्मणोऽपि सदुरपि अद्भुतम् आश्चर्यकारि विमानमासीत् तत् हंससंयुक्तं रत्नभूतं रत्नत्वं प्राप्तं विमानं यानरत्नं देवयानम् इहानीतं तत्ते गृहे तेऽङ्गणे तिष्ठति । विविक्तं मान्ति वर्तन्तेऽस्मिन् देवाः विमानं देवयानम् । 'देवयानं विमानोऽस्त्री' ॥ ४८ ॥

(४ नागोजीभट्टी) विमानमिति । वेधसो वरप्रदस्यापि यद्विमानमानीतं तदद्भुतम् । एवं च थोवर्तिसकलाजय्यत्वं सूचितम् । बलान्न तु दत्तम् । दत्तवरत्वाच्च तेनोपेक्षितम् इति हृदयम् ॥ ४८ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) विमानमिति ९५ ॥ ४८ ॥

(६ दंशोद्धारः) विमानमिति । अद्भुतम् आश्चर्यहेतुकं विमानम् । यद्वा यस्माद्वेधसो वरः प्राप्तस्तस्यैव विमानमानीतमित्यद्भुतम् ॥ ४८ ॥

निधिरेष महापद्मः समानीतो धनेश्वरात् । किंजल्किनीं ददौ चाब्धिर्मालामम्लानपङ्कजाम् ॥४९॥

(१ गुप्तवती) ॥ ४९ ॥

(२ चतुर्धरी) महापद्मनामा । किञ्जल्किनीनाम्नी अगणितकेसरात्मिका वा ते तव गृहे तिष्ठतीत्यन्वयः ॥ ४९ ॥

(३ शान्तनवी) हे प्रभो धनेश्वरात् कुबेरात् य एष महापद्मो नाम निधिः समानीतः तदेव निधिरत्नं ते गृहे वर्तते । महांश्चासौ पद्मश्च महापद्मः । यद्वा महान्तः पद्मा निधिभेदाः यस्माद्भवन्त्युत्पद्यन्ते स महापद्मः । हे प्रभो तुभ्यम् अब्धिः समुद्रः किंजल्किनीं किंजल्काः केसराः तद्युक्तामविशीर्णकेसराम् । अवयवगतधर्मः केसरवत्त्वं मालायामपि अपङ्कजारब्धत्वादवय-

पावयव्यभेदोपचारात्प्राप्नुवन्ति कर्णस्थकुण्डलेन कुण्डलीदेवदत्त इतिवत् किंजल्किनीत्युक्तम् । अथ सर्वदा अम्लानपङ्कजाम् अविअक्कमलां मालां स्रजं ददौ यमस्तं ददौ । पङ्कजरत्नं वा उपचारतः किंचिज्जलति जडीभवति किंजल्कः ॥ ४९ ॥

(४ नागोजीभट्टी) निधिरिति । किंजल्किनीं तन्नामिकां ददावित्यस्य भयादिति शेषः ॥ ४९ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) निधिरेष इति ९६ ॥ ४९ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ४९ ॥

छत्रं ते वारुणं गेहे काञ्चनस्रावि तिष्ठति । तथायं स्यन्दनवरो यः पुरासीत्प्रजापतेः ॥ ५० ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ५० ॥

(२ चतुर्धरी) ते तव गेहे तिष्ठतीत्यन्वयः । स्यन्दनवरो रथमुख्यः प्रजापतेर्ब्रह्मणः ॥ ५० ॥

(३ शान्तनवी) हे प्रभो यत् वारुणं वरुणसंबन्धि काञ्चनस्रावि छत्रं तत् छत्ररत्नं ते तव गृहे तिष्ठति नान्यत्र। काञ्चनं सुवर्णं स्रवति वर्षति काञ्चनस्रावीति व्याख्यानम् उत्कर्षाभावादुपेक्षणीयम् प्रेक्षावद्भिः । यस्य गृहे महापद्मादयो निधयः सन्ति तस्य छत्रस्रावितस्वर्णेन किं स्यात् । कस्तर्हि विग्रहः कान्त्या काञ्चनं स्रवति वर्षति इति काञ्चनस्रावि । यद्वा कान्त्या काञ्चनस्रावि काञ्चनवर्षी कल्पवृक्षः । यद्वा काञ्चनकान्तिमिव कान्तिं स्रवति काञ्चनस्रावि । यद्वा काञ्चनस्येव कान्तिं स्रवति काञ्चनस्रावि । पृषोदरादित्वादीप्सितशब्दसिद्ध्या कान्तिशब्दलोपः । यद्वा कचि दीप्तिबन्धनयोः काञ्चनं दीप्तिः प्रभा। काञ्चनमेव काञ्चनम् । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घः पूरुषवत् । काञ्चनं दीप्तिं छविं स्रवति वर्षति तच्छीलं काञ्चनस्रावि लावण्यस्रावि मुखमितिवदुत्प्रेक्षितमेतत् । काञ्चनं नाम वैदिकनिघण्टुतः स्वार्णीकमम्भः स्रवतीति काञ्चनस्रावि इति तु व्याख्यानं कुशकाशावलम्बनम् । अथ द्वितीयोऽन्वयः । हे प्रभो हे शुम्भ यत् वारुणं वरुणसंबन्धि छत्रं तत् छत्ररत्नं ते तव काञ्चनस्रावि गेहे तिष्ठति काञ्चनस्रावि इति सप्तम्येकवचनान्तं गृहे इत्यस्य विशेषणम् । स्रु गतौ । 'हेतुमति च' इति णिच् ण्यन्तात् क्विप् । 'ण्यल्लोपावियङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेन' इति अकृत्वावृद्ध्यावादेशौ णिलोपः । ततः 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' इति वृद्धिः । अवादेशस्तु वर्णाश्रयत्वात् प्रत्ययलक्षणेन न भवति । गवे हितं गोहितम् इत्यवादेशवत्। वर्णाश्रयविधौ प्रत्ययलक्षणं नेष्यते । पुंसि काञ्चनानां स्रौः काञ्चनस्रौः काञ्चनानां प्रापयिता । नपुंसके तु 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' 'एच इग्घ्रस्वादेशे' काञ्चनस्रु त्रपुशब्दवद्रूपम् । 'तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्गालवस्य' इति ङौ ह्रस्वश्च नुम् च न भवति अवादेशः । काञ्चनस्रावि । पक्षे काञ्चनस्रुणि गृहे । हे प्रभो अयं स्यन्दनवरः । अयमिति को नु । यः पुराकल्पे प्रजापतेः ब्रह्मणः आसीत् तदिदं नाम रथरत्नं तथा त्वया समानीतं समानायितमिति वाक्यशेषः । स्यन्दनेषु वरः श्रेष्ठः। 'याने चक्रिणि युद्धार्थे शताङ्गः स्यन्दनो रथः' ॥ ५० ॥

(४ नागोजीभट्टी) छत्रमिति । काञ्चनस्रावि स्वर्णवर्षणशीलं प्रजापतेर्दक्षस्य अयं रिपूणामजेयः ॥ ५० ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) छत्रं त इति ९७ ॥ ५० ॥

(६ दंशोद्धारः) छत्रमिति । प्रजापतेः दक्षस्य । कश्चित्तु ब्रह्मण इत्याह तन्न । वेधसो विमानमानीतमित्युक्तत्वात्५०

मृत्योरुत्क्रान्तिदा नाम शक्तिरीश त्वया हृता । पाशः सलिलराजस्य भ्रातुस्तव परिग्रहे ॥५१॥

(१ गुप्तवती) ॥ ५१ ॥

(२ चतुर्धरी) अन्य आहन्ति मरणं ददातीत्युत्क्रान्तिदा उत्क्रान्तौ मरणकाले द्यति खण्डयतीति वा हे ईश परिग्रहे विषये सद्मनि इत्यर्थः । यद्वा परिगृह्यतेऽनेनेति परिग्रहो हस्तः तिष्ठतीति शेषः ॥ ५१ ॥

(३ शान्तनवी) हे ईश स्वामिन् मृत्योरन्तकस्य संहारकालस्य या शक्तिः सा उत्क्रान्तिदा नाम प्रसिद्धा सा त्वया हृता गृहीता । 'भुजिमृङ्भ्यां युक्त्युकौ' 'मृत्युः स्त्रीपुंसयोरन्ते' । म्रियन्तेस्मिन्नुपस्थितेन्ते प्राणिन इति मृत्युः । प्राणिनामायुषोन्ते या प्राणाकर्षणकारिणी शक्तिः सोत्क्रान्तिदोत्क्रान्तिलिङ्गकायविनिर्वृतिः । उत्क्रमणमुत्क्रान्तिस्तां ददाति उत्क्रान्तिदा 'कासूसामर्थ्ययोः शक्तिर्देवतायामृपावपि' । हे प्रभो हे शुम्भ तव भ्रातुः निशुम्भस्य परिग्रहे परिजने विषये सलिलराजस्य अपांपतेः वरुणस्य पाशः आयुधं वर्तते । 'पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः' । 'पाशो बन्धनशस्त्रयोः' ॥ ५१ ॥

(४ नागोजीभट्टी) मृत्योरिति । उत्क्रान्तिर्मरणम् । परिग्रहे परिजने करणव्युत्पत्त्या हस्ते वा ॥ ५१ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) मृत्योरुत्क्रान्तिदेति ९८ ॥ ५१ ॥

(६ दंशोद्धारः) मृत्योरिति । उत्क्रान्तिर्मरणं तां ददातीत्युत्क्रान्तिदा । परिग्रहे सद्मनि । यद्वा परिगृह्यतेऽनेनेति परिग्रहो हस्तः । 'पुंसि संज्ञायाम्' इति घः । तस्मिन् तिष्ठतीति शेषः ॥ ५१ ॥

निशुम्भस्याब्धिजाताश्च समस्ता रत्नजातयः। वह्निश्चापि ददौ तुभ्यमग्निशौचे च वाससी ॥५२॥

(**१ गुप्तवती**) अग्निशौचे इति सदैवाग्निवन्निर्मले अग्निप्रक्षेपापनेयमले वा ॥ ५२ ॥

(**२ चतुर्धरी**) वाससी अन्तरीयोत्तरीये। अग्निशौचे अग्निरेव शौचं नैर्मल्यकरणं ययोस्ते। अग्नौ क्षिप्ते निर्मले भवतः। अग्निरेव शौचं निर्मलं ययोरिति वा ॥ ५२ ॥

(**३ शान्तनवी**) किंच हे प्रभो ते तव भ्रातुर्निशुम्भस्य गृहे अब्धिजाताः रत्नाकरसमुद्भूताः समस्ताः सकलाः रत्नजातयश्च उत्तमरत्नप्रकारास्तिष्ठन्ति। 'जातिः सामान्यजन्मनोः'। मुक्ताफलविद्रुमहरिन्मणिवज्रपद्मरागाद्याः रत्नजातयः। 'रत्नं रत्नमिति प्रख्या मणिष्वेव न केवलम्। जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमभिधीयते'। हे प्रभो तुभ्यं वह्निश्चापि वैश्वानरो देवोऽपि अग्निशौचे नाम वाससी वसने ददौ दत्तवान्। अग्नौ निक्षेपतः शौचं निर्मलीकरणं ययोस्ते अग्निशौचेऽग्निवाससी। कल्पवृक्षोपकल्पितं स्वर्णमयमग्निदेवताकमग्निनिक्षेपेण विमलात्मकं वासोयुग्ममग्निशौचमाहुः ॥ ५२ ॥

(**४ नागोजीभट्टी**) निशुम्भस्येति। अब्धिजाता रत्नजातयश्च निशुम्भस्य परिग्रह इत्यर्थः। अग्निशौचे अग्निरेव नैर्मल्यकरणं ययोरित्यर्थः। कल्पवृक्षोपकल्पितम्। अग्निप्रक्षेपान्नैर्मल्यं वासोयुग्मम् अग्निशौचाख्यमाहुः ॥ ५२ ॥

(**५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका**) निशुम्भस्येति ९९ ॥ ५२ ॥

(**६ दंशोद्धारः**) निशुम्भस्येति। अग्नौ शौचं नैर्मल्यं ययोः। अग्निप्रक्षेपेणैव निर्मले भवत इत्यर्थः। यद्वा अग्निरिव शौचं ययोर्मलसंसर्गाभावादित्यर्थः ॥ ५२ ॥

एवं दैत्येन्द्र रत्नानि समस्तान्याहृतानि ते। स्त्रीरत्नमेषा कल्याणी त्वया कस्मान्न गृह्यते ॥५३॥

(**१ गुप्तवती**) ॥ ५३ ॥

(**२ चतुर्धरी**) तेन त्वया क्रमभेदाधिकारान् तृतीयायास्ते निपातः ॥ ५३ ॥

(**३ शान्तनवी**) एवमित्थमुक्तरीत्या ऐरावतः समानीत इत्याद्यया हे दैत्येन्द्र! यद्वा हे दैत्य हे शुम्भ इन्द्ररत्नानि इन्द्रादीनां देवानाम् ऐरावतादीनि रत्नानि समस्तानि ते तव तुभ्यम् आहृतानि उपढौकितानि उपहारीकृतानि। एषा च कल्याणी अम्बिका स्त्रीरत्नं वर्तते। तत् स्त्रीरत्नं त्वया शुम्भेन कस्मात् कारणान्न गृह्यते। अग्रहणे न किंचित्कारणमिति तस्मात्तत् गृह्यतामित्यर्थः। अयं त्वम्बिकां प्रत्यनिष्टोऽर्थः। अयं स्विष्टोऽर्थः तदस्योक्तिसमाधिना। हे दैत्येन्द्र हे शुम्भ यद्यप्येवमुक्तरीत्या ऐरावतादीनि समस्तानि रत्नानि ते तुभ्यं शुम्भाय आहृतानि देवैरुपहारीकृतानि तथाप्येषा स्त्रीरत्नम् अम्बिका ते तव शुम्भस्य कल्याणी शुभकारिणी न। यतः एषा भगवती त्वम् अन्यं यातीति त्वया। 'आतोऽनुपसर्गे कः' अन्यगामिनीति गृह्यते ज्ञायते। त्वशब्दोऽन्यवाची सर्वादिषु पठ्यते। त्वम् अन्यं महेश्वरं याति त्वया। यतः एषा अन्यया अन्यपत्नी महेश्वरपत्नी दैत्योपसंहारकारिणी। अतः शुम्भस्य शुभकारिणी न। तस्मात्तच्चिन्तां त्यजेति हितोपदेशोऽयम् ॥ ५३ ॥

(**४ नागोजीभट्टी**) एवमिति। ते इति कर्तुः शेषत्वविवक्षायां षष्ठी ॥ ५३ ॥

(**५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका**) एवं दैत्येन्द्रेति १०० ॥ ५३ ॥

(**६ दंशोद्धारः**) एवमिति। ते त्वया। विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् ॥ ५३ ॥

ऋषिरुवाच।

निशम्येति वचः शुम्भः स तदा चण्डमुण्डयोः। प्रेषयामास सुग्रीवं दूतं देव्या महासुरम् ॥५४॥

(**१ गुप्तवती**) ॥ ५४ ॥

(**२ चतुर्धरी**) ॥ ५४ ॥

(**३ शान्तनवी**) महासुरः शुम्भः तदा चण्डमुण्डयोः प्रति प्रागुक्तमुपन्यस्तं वचनं निशम्य श्रुत्वा सुग्रीवं नाम दूतं संदेशहरं देव्या देवीमुद्दिश्य प्रेषयामास प्रस्थापयामास। शाम्यतिर्निपूर्वः श्रवणार्थः। इष गतौ प्रपूर्वः। आद्गुणः। देव्याः इति कर्मणि ल्यब्लोपे पञ्चमी। महासुरः इति शुम्भस्य विशेषणम्। दूत इति दूयतेऽनेन यथोक्तवादित्वात्परितप्यते पर इति दूतः ॥ ५४ ॥

(**४ नागोजीभट्टी**) ऋषिरुवाच। निशम्येति। सुग्रीवं तन्नामानम् ॥ ५४ ॥

---

१ 'वह्निरपि' इति पाठः। २ 'अग्निशौचेय' इति पाठः। ३ 'महासुरः' इति शान्तनवीस्थः पाठः।

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) ऋषिरुवाचेति। ऋषिरुवाच स्वाहेति १०१। एकाधिकशतं मन्त्रा जाता इत्यर्थः। श्लोकत्रयं तत इति। ततोऽनन्तरं श्लोकत्रयं श्लोकत्रयात्मकास्त्रयो मन्त्राः। तथाहि निशम्येति १०२ ॥ ५४ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ५४ ॥

इति चेति च वक्तव्या सा गत्वा वचनान्मम। यथा चाभ्येति संप्रीत्या तथा कार्यं त्वया लघु ५५

(१ गुप्तवती) इति चेति चेति स्वोक्तानुनयनैष्ठुर्यवचसोऽभिनीय प्रदर्शनं लघु क्षिप्रमभ्येतीत्यनेनान्वेति। तेनोत्कृष्टानिशयध्वनिः ॥ ५५ ॥

(२ चतुर्धरी) इतीदृशम् इति चेति चण्डमुण्डवचनानुवादः। कार्यं करणीयम्। लघु शीघ्रम् ॥ ५५ ॥

(३ शान्तनवी) हे सुग्रीव हे दूत त्वया तत्र गत्वा सा स्त्री मम शुम्भस्य वचनात् इति च इत्थं चेत्थं च सामभेदेन चोपायेन वक्तव्या कथनीया। अपिच यथा च सा संप्रीत्या हर्षेण लघु क्षिप्रम् अविलम्बम् अभ्येति आभिमुख्येन आगच्छति तथा कार्यं त्वया तथा विधेयम्। अयं त्वम्बिकायामनिष्टोऽर्थः। इष्टस्त्वयम्। अत्रापरेण मन्त्रबुद्धिसमाधिनाख्यायतेत्यर्थः। हे दूत तत्र गत्वा त्वया लघु क्षिप्रम् अतथा कार्यं मदभिप्रायादन्यथात्वेन कर्तव्यम्। तत्कथम्। यथा अम्बिका शुम्भे निशुम्भे च विषये अभ्येति योद्धुमभ्यागच्छति। कथंभूता अम्बिका। अवचनात् अविद्यमानं वचनं श्रौतस्मार्तं च येषां ते अवचना असुराः तान् अत्ति उपसंहरतीति अवचनात्। अवचनात् असुरसंहारकारिणीत्यर्थः। पुनः कथंभूता अम्बिका। एति गच्छति विनश्यति इत् तस्मिन् इति शुम्भे निशुम्भे च विषये वक्तव्यासा वक्तव्यप्रतिक्षेपा। असु क्षेपणे। असनमासः वक्तव्यो वचनीय आसः प्रतिक्षेपो न्यक्कारो ययासौ वक्तव्यासा। पुनः कथंभूता अम्बिका। मम। ममेत्यव्ययम्। ममशब्दोऽत्र मायावचनः। निर्ममो योगी सममः संसरीतिवत्। मायारूपाम्बिकेत्यर्थः। पुनः कथंभूताम्बिका। संप्रीत्या। प्रीङ् प्रीतौ दिवादिः। प्रीतिः प्रीः। स्त्रियां संपदादित्वाद्भावे क्विप्। समीचीना प्रीः प्रीतिर्येषां ते संप्रयो विबुधाः। ईयते वश्यं प्राप्यते तपोभिरुपासकैरिति इत्या। 'एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप्'। सम्यक्प्रकर्षेणोपासकैः इत्या संप्रीत्या। आदन्तं रूपम् ॥ ५५ ॥

(४ नागोजीभट्टी) इति चेति चेति। इदं चेत्यर्थः। वक्ष्यमाणस्य परामर्शः। अनेन शुम्भनिशुम्भयो रजोगुणमयत्वं सूचयति। अतएव तद्वधार्थं सत्त्वगुणप्रधानोऽवतार इति बोध्यम्। लघु शीघ्रम् ॥ ५५ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) इति चेति चेति १०३ ॥ ५५ ॥

(६ दंशोद्धारः) इतीति। इति पूर्वोक्तम् इति च चण्डमुण्डवाक्यानुकारि च। लघु शीघ्रम् ॥ ५५ ॥

स तत्र गत्वा यत्रास्ते शैलोद्देशेऽतिशोभने। सा देवी तां ततः प्राह श्लक्ष्णं मधुरया गिरा ॥ ५६ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ५६ ॥

(२ चतुर्धरी) स सुग्रीवः सा यत्रास्ते इत्यन्वयः। देवीति प्रथमान्तपाठे पूर्वेणैवान्वयः। श्लक्ष्णम् अनुत्कटम्। मधुरया कोमलया (मृद्व्या) ॥ ५६ ॥

(३ शान्तनवी) स सुग्रीवो नाम दूतः यत्र यस्मिन् अतिशोभने अतिमनोहरे शैलोद्देशे पर्वतप्रदेशे असौ देवी आस्ते तिष्ठति तत्र तस्मिन् पर्वतप्रदेशे गत्वा ततस्तदनन्तरं तां देवीम् अम्बिकां श्लक्ष्णं समुचितं संगतं सुकुमारं यथा स्यात्तथा मधुरया श्राव्याक्षरपदया गिरा वाचा प्राह स शुम्भोदितसंदेशाभिप्रायगर्भं संदर्भमकथयत्। प्राहेति प्रशब्द उपसर्गप्रतिरूपको निपातः। आहेति तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययं कालसामान्यवृत्ति। श्लक्ष्णमिति श्लिष आलिङ्गने 'श्लिषेरच्चोपधायाः' इति क्स्नः कत्वषत्वे॥५६॥

(४ नागोजीभट्टी) स इति। सः दूतः ततः शुम्भात्सकाशात् यत्र शैलोद्देशे सा देवी आस्ते तत्र गत्वा श्लक्ष्णमनुत्कटं मधुरया कोमलया गिरा प्राहेत्यन्वयः ॥ ५६ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) स तत्र गत्वेति १०४ ॥ ५६ ॥

(६ दंशोद्धारः) स तत्रेति। सा देवी यत्रास्ते तत्र गत्वेत्यन्वयः। श्लक्ष्णमनुत्कटम् ॥ ५७ ॥

दूत उवाच।

देवि दैत्येश्वरः शुम्भस्त्रैलोक्ये परमेश्वरः। दूतोऽहं प्रेषितस्तेन त्वत्सकाशमिहागतः ॥ ५७ ॥

(१ गुप्तवती) देवीति। राजा भट्टारको देवस्तस्य स्त्रीति सिद्धवत्काराभिप्रायेण संबोधनम् ॥ ५६ ॥

(२ चतुर्धरी) त्वत्सकाशं त्वत्समीपम् ॥ ५७ ॥

(३ शान्तनवी) हे देवि सावधाना भव। अस्ति खलु दैत्येश्वरः महासुरः शुम्भो नाम त्रैलोक्ये परमेश्वरः लोकत्रये

परमः उत्कृष्टः ईश्वरः स्वामी तेन शुम्भेन त्वत्सकाशं प्रति प्रेषितः प्रहितः दूतः संदेशहरोऽहम् इहागतोऽस्मि । दूतग्रहणं जातिख्यापनाय । ईश्वर इति जातिप्राधान्यसूचनार्थम् । त्रैलोक्यग्रहणं देव्याः प्ररोचनाय । त्रैलोक्यपरमेश्वर इति एकपदपक्षे त्रैलोक्यं कामं पाति त्रैलोक्यपः स चासौ रमेश्वरश्च । लक्ष्मीवान् इत्यर्थः । अनेन देवीं प्रति दूतप्रेषणप्रयोजनं सूचितम् । दूतग्रहणं तन्निग्रहपरिहाराय । 'दूतोक्तं सदसद्वापि श्रुत्वा कार्यं हिताहितम् । दूतो नहि निहन्तव्य इति नीतिविदो विदुः' । आदौ देवी इत्युक्तत्वाद्देव्या एव जयः सूच्यते । यतः दीव्यति विजिगीषते देवी । हे देवि तेन शुम्भेन दूतः प्रेषितः त्वत् देवीतः स शुम्भः काशं तृणं गतः स्यात् न तु जयमित्यपि देवीपार्षदोक्तिलेशोऽनुसंधेयः ॥ ५७ ॥

(४ नागोजीभट्टी) दूत उवाच । देवीति न केवलं दैत्येश्वर एव किंतु त्रैलोक्यस्य परमेश्वर इत्यर्थः । सकाश समीपम् ॥ ५७ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) दूतश्चेति । च पुनः 'दूत उवाच स्वाहेत्ययं मन्त्रः १०५ ।' एवं नवश्लोका इति । एवं प्रकारेण नवश्लोकाः नवसंख्याकाः प्रत्येकं श्लोकरूपा मन्त्राः । तथाहि देवि दैत्येश्वरः शुम्भ इति १०६ ॥ ५७ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ५७ ॥

अव्याहताज्ञः सर्वासु यः सदा देवयोनिषु । निर्जिताखिलदैत्यारिः स यदाह शृणुष्व तत् ॥ ५८ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ५८ ॥

(२ चतुर्धरी) अव्याहता आज्ञा यस्य सः देवयोनिषु विद्याधरादिषु सर्वास्विति व्यत्ययात्स्त्रीलिङ्गत्वम् । निर्जिता अखिलदैत्यारयो देवा येन ॥ ५८ ॥

(३ शान्तनवी) हे देवि यः सदा सर्वासु देवयोनिषु विषयेषु अव्याहताज्ञः अप्रतिहतशासनः निर्जिताखिलदैत्यारिः निर्जिता अभिभूता अखिलाः दैत्यारयः असुरशत्रवो देवाः येन स तथोक्तः शुम्भः स शुम्भः यत् आह अवोचत् तद्वचनं त्वं शृणुष्व आकर्णय । 'व्यत्ययो बहुलम्' इत्यात्मनेपदम् । अथो शृण्विति स्यात् । आहेति कालसामान्ये तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययम् । व्येञ् संवरणे । संवरणमाच्छादनं क्विप् । अं विष्णुं व्ययति संवृणोति आच्छादयति व्याप्नोति अविद्यात्वेनेति अव्वी विष्णुमाया तया अव्या मायया देव्या आहता आज्ञा यस्य शुम्भस्य सः अव्याहताज्ञो भविष्यति । 'निर्निश्चयनिषेधयोः ।' निर्जिताः अखिला दैत्यारयो देवाः येन सः तथोक्तो भविष्यति इत्यपि देवीपार्षदोक्तिलेशोऽप्यनुसंधेयः ॥ ५८ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तदेवोपपादयति । अव्याहतेति । देवयोनिषु देवतासु । देवाश्च ते जगद्योनयश्चेत्यर्थात् ॥ ५८ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) अव्याहताज्ञ इति १०७ ॥ ५८ ॥

(६ दंशोद्धारः) अव्याहताज्ञ इति । योनिशब्दस्य पुंस्त्वात्सर्वास्विति व्यत्ययात्स्त्रीलिङ्गतेति चतुर्भुजमिश्राः तन्न । 'भगं योनिर्द्वयोः' इत्यमरात् ॥ ५८ ॥

मम त्रैलोक्यमखिलं मम देवा वशानुगाः । यज्ञभागानहं सर्वानुपाश्नामि पृथक्पृथक् ॥ ५९ ॥

(१ गुप्तवती) पृथक् पृथक् एकोपि तत्तद्देवाधिकाररूपोपाधिभेदेन ॥ ५९ ॥

(२ चतुर्धरी) वशानुगा इच्छानुविधायिनः । वशा आयत्ता अनुगाश्च । कर्मधारयो वा । पृथगिन्द्राद्यधिकारभेदेन ॥ ५९ ॥

(३ शान्तनवी) शुम्भ आहेदम् । पटैकदेशे दग्धे पटो दग्ध इति अवयव एकदेशेऽप्यवयवी समुदायो वर्तते । क्वचिदवयवावयविनोरभेदोपचारात्प्रयोगेषु । तद्वत्त्रैलोक्यं मम स्वं वर्तते इत्युक्ते किं त्रैलोक्यमेकदेशवृत्त्या विवक्षितमिहेति कस्यचिच्छङ्का स्यात् अतस्तामपनेतुमखिलमिति । अखिलमित्येवोक्ते एकैकोऽपि लोकोऽखिलो भवत्यखण्डवृत्तित्वाद्भुवनस्येत्यत त्रैलोक्यमित्युक्तम् । इह ममेति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं मायावाचि । निर्ममो योगीतिवत् । मम मायायाः देव्यास्त्रैलोक्यम् अखिलं स्वं वर्तते तत्कुतः शुम्भस्येत्यपि देवीपार्षदोक्तिलेशोऽनुसंधेयः । देवाः मम शुम्भस्य वशानुगाः । वश कान्तौ । कान्तिरिच्छा । तदनुसारिणो देवा वर्तन्ते इत्यर्थः । ममेति मायावाच्यव्ययम् । निर्ममो योगीतिवत् । मम मायाया देव्याः वशानुगाः वशवर्तिनो देवाः वर्तन्ते इत्यपि देवीपार्षदोक्तिलेशोऽनुसंधेयः । तत्र देवतोद्देशेन पृथक्पृथक् विहितांस्तान् सर्वान् यज्ञभागान् आहुतिरूपान् यज्ञांशान् अहमेव शुम्भः पृथक्पृथक् इन्द्रादितत्तद्देवताकारकायव्यूहमुपाश्रित्य उपाश्नामि उपभुञ्जे । अश भोजने क्र्यादिः । अहमिति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययमविद्यावाचि । अविद्या वाऽतस्मिंस्तद्बुद्धिः । देव्येव भगवती यज्ञभागानुपाश्नातीति कुतः शुम्भस्य यज्ञभागोपभोग इत्यपि देवीपार्षदोक्तिलेशोऽनुसंधेयः ॥ ५९ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तदुक्तिमाह ममेति ॥ ५९ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) मम त्रैलोक्यमिति १०८ ॥ ५९ ॥

(६ दंशोद्धारः) ममेति । वशानुगा इच्छानुगाः । यद्वा वशा अधीनाश्च तेऽनुगाश्चेति कर्मधारयः ॥ ५९ ॥

त्रैलोक्यवररत्नानि मम वश्यान्यशेषतः । तथैव गजरत्नं च हृतं देवेन्द्रवाहनम् ॥ ६० ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ६० ॥

(२ चतुर्धरी) अशेषतोऽशेषाणि गजरत्नानि नानादिग्देशप्रसिद्धानि मम वश्यानीत्यनुषज्यते । तदेवाश्वरत्नं हृत्वा समानीयामरैर्मम समर्पितम् इत्यर्थः ॥ ६० ॥

(३ शान्तनवी) त्रिष्वपि लोकेषु वराणि श्रेष्ठान्युत्कृष्टानि रत्नानि स्त्रीरत्नानि उर्वशीप्रमुखानि अशेषतः सामस्त्येन मम वश्यानि विधेयानि प्रणेयानि च संगतान्यभूवन् । हृतं गृहीतम् । 'वाहनमाहिताव्' इति णत्वं नात्र भवति । आहितत्वा- विवक्षितत्वात् । अत्र हि देवेन्द्रस्य वाहनमित्येतस्य स्वस्वामिभावसंबन्धमात्रं विवक्षितं न त्वाहितत्वम् । यद्वाहने आरोपितम् उत्तोलितं तदाहितमुच्यते । इक्षुवाहणमित्यत्र इक्षवो वाहने आरोपिता इति कृत्वा णत्वं भवति । ममेति विभक्तिप्रतिरूपकम- व्ययं मायावाचि । निर्ममो योगीतिवत् । ततश्च मम मायायाः देव्याः त्रैलोक्ये अशेषतो रत्नानि वश्यानि वशंगतानि न तु शुम्भस्य । तथैव गजरत्नं च मायया हृतं देव्या त्रैलोक्येऽवस्थापितं न तु शुम्भेन हृतं शुम्भस्त्वाहोपुरुषिकामात्र इत्यपि देवीपार्षदोक्तिलेशोऽनुसंधेयः । 'आहोपुरुषिका दर्पाद्या स्यात्संभावनात्मनि' ॥ ६० ॥

(४ नागोजीभट्टी) अशेषतः अशेषाणि हृतमित्यन्वयि ॥ ६० ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) त्रैलोक्यवरेति १०९ ॥ ६० ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ६० ॥

क्षीरोदमथनोद्भूतमश्वरत्नं ममामरैः । उच्चैःश्रवससंज्ञं तत्प्रणिपत्य समर्पितम् ॥ ६१ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ६१ ॥

(२ चतुर्धरी) उच्चैःश्रवससंज्ञमिति नरुक्तो वर्णागमः । यद्वा राज्ञो देवाकृतित्वात्पाक्षिकोऽन् । यथा हरिवंशे 'आकाशस्थैर्दिवौकसैः' इति ॥ ६१ ॥

(३ शान्तनवी) क्षीराण्युदकानि यस्य स क्षीरोदः क्षीराब्धिः । उत्तरपदे 'उदकस्योदः संज्ञायाम्' इत्यत्र संज्ञायामु- त्तरपदस्योदकशब्दस्योदादेशो वक्तव्यः । क्षीरोदस्य मथनं विलोडनं तत उद्भूतम् उच्चैःश्रवससंज्ञम् । श्रु गतौ । श्रु श्रवणे । उच्चैः शृणोति गच्छति आकर्णयति उच्चैःश्रवाः । पचाद्यच् । सह संज्ञया चेतनया नाम्ना वा वर्तते ससंज्ञः । 'सहस्य सः संज्ञायाम्' 'वोपसर्जनस्य' इत्यतः कर्मधारयः । उच्चैःश्रवश्चासौ ससंज्ञश्च उच्चैःश्रवससंज्ञः । अश्वविशेषणत्वे पुँल्लिङ्गः । अश्वरत्नवि- शेषणे तु नपुंसकलिङ्ग उच्चैःश्रवससंज्ञम् । अथवा प्रशस्ते श्रवसी यस्य सः श्रवसः । मत्वर्थे अर्शआदित्वादच् । जवेन मानेन च उत्कृष्टत्वादुच्चैरित्युच्यते । उच्चैश्चासौ श्रवसश्च उच्चैःश्रवसः । उच्चैःश्रवस इति संज्ञा यस्य सः उच्चैःश्रवससंज्ञः । अश्वरत्नवि- शेषणत्वे तु उच्चैश्श्रवससंज्ञम् अश्वरत्नं तु मद्रीतैः अमरैः प्रणिपत्य मत्पादपद्मे निपत्य अर्पितम् । उपढौकितम् उपायनीकृतम् । 'उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा' । अत्रापि मायावाचि ममेत्यव्ययम् । मायायाः भगवत्याः अमरैः भक्तिनम्रैः उच्चैःश्रवस- संज्ञमश्वरत्नं प्रणिपत्य समर्पितम् । तत् त्रैलोक्ये गृहे तस्याः यत्र क्वाप्यस्तु । अयं तु शुम्भो मदीयं ममेदमिति उक्त्वाभिमन्यते इति देवीपार्षदोक्तिलेशोऽप्यनुसंधेयः ॥ ६१ ॥

(४ नागोजीभट्टी) क्षीरोदेति । तदश्वरत्नं हृत्वा इन्द्राद्बलात्कारेण गृहीत्वा अमरैः प्रणिपत्य समर्पितमित्यर्थः । उच्चैःश्रवसेत्यत्रापि अजिति योगविभागादच् समासान्तः ॥ ६१ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) क्षीरोदेति ११० ॥ ६१ ॥

(६ दंशोद्धारः) क्षीरोदेति । उच्चैःश्रवसेत्यकारश्छान्दसः । 'आकाशस्थैर्दिवौकसैः' इति हरिवंशवत् ॥ ६१ ॥

यानि चान्यानि देवेषु गन्धर्वेषूरगेषु च । रत्नभूतानि भूतानि तानि मय्येव शोभने ॥ ६२ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ६२ ॥

(२ चतुर्धरी) भूतानि प्राप्तानि स्थितानि वा । शोभने शोभनदेहे ॥ ६२ ॥

(३ शान्तनवी) हे देवि हे शोभने देवेषु वा गन्धर्वेषु देवगायकेषु वा उरगेषु वा नागेषु वा यानि चान्यानि रत्न भूतानि रत्नत्वमुत्कृष्टतां प्राप्तानि भूतानि शरीरभाञ्जि मनोहराणि स्त्रीरूपाणि सन्ति तानि सर्वाणि मय्येव शुम्भविषये वर्तन्ते । क्षा: सखि शोभने गर्वस्थोसावित्थमभूतवादी शुम्भः शाम्भवीयं देव्येव भूतमयी भूतमिदमित्थमिष्टमाचष्ट । यानि देवेषु गन्ध वेषु उरगेषु च रत्नभूतानि रत्नतां प्राप्तानि भूतानि यानि सत्यानि तथ्यानि सन्ति तानि मय्येव देव्यामेव वर्तन्ते नान्यत्र

अथवा इतोऽन्यानि च यानि रत्नभूतानि पृथिव्यादीनि सन्ति यानि च रत्नभूतानि प्राणभृति स्त्रीरत्नानि पुरुषरत्नानि च तानि सर्वाणि विश्वरूपत्वेन विश्वमातृत्वेन च मय्येव देव्यामेव वर्तन्ते न शुम्भे नापि निशुम्भे इति देवीसखीजनोक्तिलेशोऽप्यनुसंधेयः। 'युक्ते क्ष्मादावृते भूतं प्राण्यतीते समे त्रिषु' ॥ ६२ ॥

(४ नागोजीभट्टी) यानि चेति। रत्नभूतानि भूतानि रत्नरूपाणि स्थितानीत्यर्थः ॥ ६२ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) यानि चान्यानीति ॥ १११ ॥ ६२ ॥

(६ दंशोद्धारः) यानीति। मय्येव भूतानि प्राप्तानि। म प्राप्तौ ॥ ६२ ॥

स्त्रीरत्नभूतां त्वां देवि लोके मन्यामहे वयम्। सा त्वमस्मानुपागच्छ यतो रत्नभुजो वयम् ६३

(१ गुप्तवती) ॥ ६३ ॥

(२ चतुर्धरी) ॥ ६३ ॥

(३ शान्तनवी) हे देवि लोके अस्मिन्भूलोके हिमाचलवासिनीं मानिनीं त्वां स्त्रीरत्नभूतां स्त्रीजात्युत्कृष्टतां प्राप्तवतीं वयं शुम्भनामानो मन्यामहे। सा एवंविधा स्त्रीरत्नभूता त्वम् अस्मानुपागच्छ शुम्भनाम्नो भूभुजः प्रति प्राप्नुहि। कुत इत्यत आह। यतो रत्नभुजो वयं राजानः। यतस्त्वं च स्त्रीरत्नं स्त्रीरत्नभूता अतः त्वमस्मानुपागच्छ प्राप्नुहि। यदुक्तं 'स्वराष्ट्रमन्यतो रक्षत्यन्यदीयं क्षिणोति च। वर्धेतोपायवान्नित्यं रत्नहारी च पार्थिवः'। देवीष्टार्थस्त्वेषः। उपागच्छेत्यत्र उ पाः गच्छेति छेदः। तत्र 'उ संबुद्धौ रुषोक्तौ च शिववाचि त्वनव्ययम्'। पाने पिबतिः रक्षायां पातिः पायतिः शोषणे। पैओवै शोषणे। क्विप्। पायति शत्रून् शोषयतीति पाः उरिव रुद्र इव उपाः। हे देवि कालाग्निरुद्र इव पायन्ती शत्रून् शोषयन्ती सती अस्मानिति शुम्भादीन् त्वामाकारयमाणान् शत्रून् शोषयितुं गच्छ याहि इति देवीपार्षदोक्तिलेशोऽप्यनुसंधेयः। यद्वा असु क्षेपणे दिवादिः क्विप्। अस्यत्यरीन् क्षिपति अधिक्षिपति न्यक्करोति अः। 'अनवसन्तस्य च' इति उपधादीर्घस्त्वां धातोरिति प्रतिषेधान्न भवति। पैओवै शोषणे। भ्वादिः। पायन्ति शोषयन्ति सन्तापयन्ति लोकानिति पाः। तेषां पां शुम्भादीनां दैत्यानाम् अः आसिका क्षेपिका अधिक्षेपिका न्यक्कारिका इति पाः। पाम् अः पाः उ इति संबुद्ध्यावव्ययम्। उ इति हे देवि त्वम् अस्मानुपागच्छेति शुम्भादिभिः रत्नभुग्भिः दैत्यैराकारितासि। सा त्वं पाः सती गच्छ। पायतो जगन्ति शोषयतः संतापयन्तः तान् शुम्भादीन् दैत्यान् अस्यन्ती अधिक्षिपन्ती न्यक्कुर्वती सती गच्छ याहि। कुत इत्यत आह। यतस्ते रत्नभुजः। भुजो कौटिल्ये रुधादिः क्विप्। भुजन्ति कौटिल्येन वर्तन्ते भुजः। रत्नेषु तेषु तेषूत्कृष्टेषु विषयेषु भुजः कौटिल्येन अन्यायेन वर्तमानाः रत्नभुजः अतस्ते पां शुम्भादीनां कुटिलानां दैत्यानां न्यक्करणाय गमनयुक्तमुत्पश्यामः इति देवीपार्षदोक्तिलेशाभिप्रायोऽप्यनुसंधेयः ॥ ६३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) स्त्रीति। वयमित्यात्मगौरवार्थं बहुवचनम् ॥ ६३ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) स्त्रीरत्नेति ११२ ॥ ६३ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ६३ ॥

मां वा ममानुजं वापि निशुम्भमुरुविक्रमम्। भज त्वं चञ्चलापाङ्गि रत्नभूतासि वै यतः ॥ ६४ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ६४ ॥

(२ चतुर्धरी) उरुविक्रमं विक्रमातिशयभाजं भज आश्रयं। चञ्चलौ चपलस्वभावौ अपाङ्गौ नेत्रान्तौ यस्याः। वै प्रसिद्धौ ॥ ६४ ॥

(३ शान्तनवी) 'चलाचलः स्यात्तरलश्चञ्चलश्चपलश्चलः'। चञ्चलौ नेत्रान्तनिरीक्षणेन तरलौ अपाङ्गौ नेत्रान्तौ यस्याःसा चञ्चलापाङ्गी तत्संबुद्धौ हे चञ्चलापाङ्गि हे वरारोहे त्वं यतः रत्नभूतासि सौन्दर्येण उत्कृष्टतां प्राप्तासि ततः वै अनुनीयसे। 'न रत्नमन्विष्यति मृग्यते हि तत्' इति न्यायतः प्रार्थ्यसे। ततश्च मां निशुम्भं वा भज आश्रय। उरुविक्रमम् उरुर्विपुलः महान् विक्रमः शौर्यलक्षणो यस्य स तथोक्तः तं मम अनुजं कनिष्ठं भ्रातरं निशुम्भं वापि भज संश्रय। त्वं हि रत्नं रत्नभाजश्च राजान एव वयम्। तस्मात्त्वमस्मानेव भज नान्यानिति शुम्भानुकूलोऽभिप्रायोयम्।'वै स्यात्संबोधने पादपूरणेऽनुनयेपि च' देव्यनुकूलोऽर्थस्त्वेषः। 'सप्तम्यां जनेर्डः' 'अन्येष्वपि दृश्यते' इत्यत्र सूत्रे अपिशब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः। तेन धात्वन्तरादपि डो भवति-कारकान्तरेपूपपदे चेति वचनात् पिष्लृ संचूर्णने इत्यस्मादाङ्पूर्वाच्चञ्चलोपपदात् डः टिलोपः। सा चञ्चलान्न्यायादपभ्रष्टान् दुष्टान्दैत्यान् आ समन्तादभिव्याप्य पिनष्टि संचूर्णयति हिनस्तीति चञ्चलापम् अङ्गं गात्रं यस्याः सा चञ्चलापाङ्गी। अङ्गगात्रकण्ठेभ्यश्चोपसंख्यानाद्वा ङीष्। तत्संबुद्धौ हे चञ्चलापाङ्गि हे दुष्टदैत्योपसंचूर्णनसंनद्धगात्रे एवंविधा त्वं शुम्भेन आकारितासि। किमिति मां शुम्भं भज अनुजं वापि निशुम्भं भजेति आहूतासि। यतश्च त्वं रत्नभूतासि वै अनुनीयसे प्रा-

ध्वंसे च। ततः त्वं मां वेति शुम्भम् अम गच्छ याहि अनुजं वापि इति शुम्भानुजं निशुम्भम् अम गच्छ याहि। अम इत्येतदम गतावित्यतो भ्वादेर्लोटि रूपम्। तच मां वा अम मा अनुजम् इति पदच्छेदालभ्यते। किंविशिष्टा त्वं मा। 'मः शिवे मा रमायां च मा निषेधेऽव्ययं मतम्'। मं शिवं शंभुम् असति गच्छति शंभुमादत्ते शंभुना सह दीव्यति चेति विग्रह्य। अस गतिदीप्त्यादानेष्वित्यस्मात् पूर्ववदपिशब्दविहितो डः डिति टेरसशब्दस्य लोपः। स्त्रियां मा इति रूपम्। ततश्च तादृशी शांभवी चञ्चलापाङ्गी दुष्टदैत्यसंहारे रणाङ्गी सती त्वम् उरु विपुलं यथा स्यात्तथा शुम्भनिशुम्भादिदैत्येषु हेतुषु विक्रमं भज शौर्यं समाश्रय पराक्रमं दर्शयेति देवीपार्षदोक्तिलेशोऽनुसंधेयः। यद्वा चञ्चलापाङ्गी रत्नभूतासि वा ऐ यतः इति छेदः। 'एकार उच्यते विष्णुरैकारः स्यान्महेश्वरः'। ममेति मायावाच्यव्ययम्। जीवन्मुक्तोऽसि निर्मम इतिवत्। यती प्रयत्ने। यतनं यत्। स्त्रियां भावे संपदादित्वात् वा क्विप्। ऐ महेश्वरस्येव कालाग्निरुद्रस्येव यत् यतं यत्नं प्राप्येत्यर्थे कर्मणि ल्यब्लोपे पञ्चमी। ऐ यतः कालाग्निरुद्रस्य यतं यत्नं प्राप्य हे मम हे माये देवि त्वं चञ्चलापाङ्गी रत्नभूतासि वा सती मां वेति परामृश्य शुम्भानुजं निशुम्भं च हन्तुम् उरु महान्तं विक्रमं पादविक्षेपं पराक्रमं शौर्यं च भज उपाश्रयेति देवीपार्षदोक्तिलेशाभिप्रायोऽनुसंधेयः। चञ्चलान् तरलान् न्यायादपभ्रष्टान् दैत्यान् अपकर्तुं हिंसितुम् अङ्गति प्राप्नोति तच्छीला चञ्चलापाङ्गी। अगिर्गत्यर्थः। रत्नतां आप्तुवान् रत्नभूतः रत्नभूतश्चासावसिश्चेति रत्नभूतासिः चञ्चलापाङ्गी चासौ रत्नभूतासिश्चेति चञ्चलापाङ्गीरत्नभूतासिः। तं चन्द्रहासं खड्गरत्नं रिपून् हन्तुं वा तिष्ठति त्वं चञ्चलापाङ्गीरत्नभूतासि। वा गतिगन्धनयोः। 'आतोऽनुपसर्गे कः'॥ ६४॥

(४ नागोजीभट्टी) मां वेति। उरुविक्रमं महाविक्रमम्। वै प्रसिद्धौ॥ ६४॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) मां वा ममेति ११३॥ ६४॥

(६ दंशोद्धारः)॥ ६४॥

परमैश्वर्यमतुलं प्राप्स्यसे मत्परिग्रहात्। एतद्बुद्ध्या समालोच्य मत्परिग्रहतां व्रज॥ ६५॥

(१ गुप्तवती)॥ ६५॥

(२ चतुर्धरी) मत्परिग्रहात् मदाश्रयात्। मत्परिग्रहतां मत्पत्नीत्वम्॥ ६५॥

(३ शान्तनवी) शुम्भो वक्ति। हे देवि त्वं मत्परिग्रहात् मम शुम्भस्य परिग्रहात्पत्नीत्वेन स्वीकारात् मत्स्वीकारात् अतुलम् अनुपमं परं श्रेष्ठम् ऐश्वर्यम् ईश्वरत्वं परमेषु श्रेष्ठेषु स्वामितां च प्राप्स्यसे प्राप्स्यसि गमिष्यसि। व्यत्ययेनात्मनेपदम्। यद्वा मया शुम्भेन त्वं परमैश्वर्यं प्राप्स्यसे। प्रापयतेः कर्मणि लृटि थासः से रूपम्। हे देवि त्वम् एतत्समस्तं प्रागुक्तं शुम्भाभिप्रायगर्भसंदर्भं बुद्ध्या आत्मना समालोच्य विचार्य मत्परिग्रहतां मम शुम्भस्य परिग्रहतां पत्नीत्वं व्रज मत्पत्नीभावं प्राप्नुहि। 'परिग्रहः परिजने पत्न्यां स्वीकारमूलयोः' यदाहुः। 'पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः' इति शुम्भानुकूलोऽर्थः। देव्यनुकूलोऽर्थस्तु देवी सखीजनेनाविक्रियते यथा। हे देवि त्वं परमा सर्वोत्कृष्टा। यद्वा परा उत्कृष्टा मा लक्ष्मीस्त्वमेव। अतुलमैश्वर्यं प्राप्स्यसीति यत् सत्यमेवैतत् स्वतःसिद्धमिति किं चित्रमेतत्। किंच मत्परिग्रहान्मदीयहर्षो वृद्धिं प्राप्नोति। मदी हर्षे माद्यति मद् क्विप्। यः मदं मायन् परिग्रहः मातृमुख्यः परिवारः परिजनः तं प्राप्य त्वं परमैश्वर्यं प्राप्स्यसे इत्येतदपि सिद्धमेवैतत्। मत्परिग्रहादिति कर्मणि ल्यब्लोपे पञ्चमी। हे देवि त्वम् एतद्बुद्ध्या समालोच्य मायत्परिग्रहो मायत्परिजनोस्ति देव्या मया देव्या इति एतद्बुद्ध्या समालोच्य विचार्य मत्परिग्रहतां व्रज। मत् मायन् परिग्रहो मातृमुख्यः परिजनो यस्याः सा मत्परिग्रहा। यस्य भावः मत्परिग्रहता तां व्रज संप्राप्नुहि। यः खल्विमाश्चित्रा गावो मे सन्तीत्यादौ बुद्ध्या समालोच्यते स एव खलु चित्रगुतां प्राप्नोति। तद्वदियमपि देवी आत्मनो मन्मायन्परिग्रहोऽस्तीति बुद्ध्या समालोच्य मन्मायत्परिग्रहतां व्रजतीति देवीपार्षदोक्तिः। 'त्वतलोर्गुणवचनस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः'॥ ६५॥

(४ नागोजीभट्टी) परमेति। प्राप्स्यस इति छान्दसस्तङ्। मत्परिग्रहात् मदाश्रयात्। समालोच्य विचार्य। मत्परिग्रहतां मत्पत्नीत्वम्॥ ६५॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) परमैश्वर्यमिति ११४॥ ६५॥

(६ दंशोद्धारः) परमैश्वर्यमिति। मत्परिग्रहान्मदाश्रयणात्। मत्परिग्रहतां मत्पत्नीत्वम्॥ ६५॥

ऋषिरुवाच।

इत्युक्ता सा तदा देवी गम्भीरान्तःस्मिता जगौ। दुर्गा भगवती भद्रा ययेदं धार्यते जगत्॥६६॥

(१ गुप्तवती)॥ ६६॥

(२ चतुर्धरी) गम्भीरम् अन्तरे अभ्यन्तरे स्मितं यस्याः। जगौ उक्तवती। भगवती अचिन्त्यमाहात्म्या॥ ६६॥

(३ शान्तनवी) तदा संदेशश्रवणसमये इत्येवं शुम्भेन दूतद्वारा उक्ता कथिता सा देवी गम्भीरा अगाधाभिप्राया

गूढाभिप्राया दैत्यान् हन्तुकामा अत एव अन्तःस्मिता शुम्भो दुरात्मासौ मां प्रति देवतामित्थमाहेति सोत्प्रासमन्तस्तम्भित-हासा तं हन्तुमनाः सती जगौ दूतं प्रति वाचमकथयत् । सा देवी कीदृशी । दुर्गा दुर्गमा दुःखप्राप्या भगवती समग्रैश्वर्ययशःश्री-वैराग्यमोक्षा भद्रा क्षेमरूपा यया इदं जगत् धार्यते सा ईदृग्लक्षणा देवी दूतं प्रति उक्तवतीत्यर्थः । गै शब्दे । 'आत औ णलः' । अयं भावः इति दूतेन व्यभिचारिभावेनोक्तापि देवी न सा असा तादृशी नाभूत् । पतिव्रतात्वात् दूतवचनपरा सती शुम्भादिभिः सह रन्तुकामा नाभवत् । किंतु अतदा कालान्तरेण शुम्भादीन् हन्तुकामैवाभूदिति ॥ ६६ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ऋषिरुवाच । इत्युक्तेति । अन्तःस्मितत्वेन सावहेलमुत्तरं सूचितम् ॥ ६६ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) ऋषिरिति । 'ऋषिरुवाच स्वाहेत्यपरो मन्त्रः ११५' । एक इति एकश्लोकरूपो मन्त्रः । तथाहि 'इत्युक्त्वेति ११६' ॥ ६६ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ६६ ॥

देव्युवाच

सत्यमुक्तं त्वया नात्र मिथ्या किंचित्त्वयोदितम् । त्रैलोक्याधिपतिः शुम्भो निशुम्भश्चापि तादृशः ६७

(१ गुप्तवती) ॥ ६७ ॥

(२ चतुर्धरी) सत्यमिति ॥ ६७ ॥

(३ शान्तनवी) हे दूत त्वया अत्र शुम्भे निशुम्भे च विषये सत्यमुक्तम् । अत्र त्वया मिथ्यापदं किंचिन्नोदितम् । तथाहि शुम्भस्त्रैलोक्याधिपतिर्भवति । निशुम्भोपि च तादृशः त्रैलोक्याधिपतित्वेन शुम्भसदृश एव । मिथ्येत्यव्ययम् । इदं हि सोल्लुण्ठनं वचः । अनति जीवति अनः । पचाद्यच् । अथेन शुभावहेन विधिना अनः अथानः । तत्संबुद्धौ हे अयान हे दूत त्वया अत्र अस्यां पतिव्रतायां देव्यां विषये यत् असंभावितं किंचित् मिथ्योदितम् अवद्यमुक्तं शुम्भं वा निशुम्भं वा भजेति ततु सत्यमुक्तं सत्येन मुक्तम् ऋतेन हीनम् । त्रैलोक्याधिपतिः शुम्भो निशुम्भश्चापि तादृशः इति हि यत् एतत्सत्यम् । यत् शुम्भः त्रैलोक्स्याधेर्मानसपीडायाः पतिः उत्पादकत्वेन स्वामी । यतश्च स तादृश एव निशुम्भोपि शुम्भवदेव निशुम्भोपि त्रैलोक्यस्य आधिपतिः आधेर्मानसपीडाया उत्पादकत्वेन पतिर्भवति । 'पुंस्याधिर्मानसी व्यथा' । त्रैलोक्यस्य त्वधिपतिरियं देव्येवेति देवीपार्षदोक्तिलेशाभिप्रायतः सोत्प्रासतावसेया ॥ ६७ ॥

(४ नागोजीभट्टी) देव्युवाच । सत्यमिति । अत्र शुम्भविषये । त्रैलोक्याधिपतिरिति सगर्वम् ॥ ६७ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) अम्बिका इति । ततोऽनन्तरम् अम्बिका 'देव्युवाचेत्ययं मन्त्रः ११७' । चतुःश्लोक इति चत्वारः श्लोकाः प्रत्येकं मन्त्ररूपा इत्यर्थः । तथाहि सत्यमुक्तमिति ११८ ॥ ६७ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ६७ ॥

किं त्वत्र यत्प्रतिज्ञातं मिथ्या तत्क्रियते कथम् । श्रूयतामल्पबुद्धित्वात्प्रतिज्ञा या कृता पुरा ६८

(१ गुप्तवती) प्रतिज्ञातं संकल्पितम् । अल्पबुद्धित्वात्स्वस्वरूपापेक्षया मनोवृत्तिरूपाया बुद्धेरल्पत्वस्य स्वाभाविकत्वादेव ॥ ६८ ॥

(२ चतुर्धरी) ॥ ६८ ॥

(३ शान्तनवी) त्रैलोक्याधिपतिः शुम्भः इति पूर्ववाक्यार्थापेक्षया । किं त्विति । 'किं वितर्के परिप्रश्ने क्षेपे निन्दाप्रकारयोः । किमव्ययं वितर्के तु तु स्याद्भेदेऽवधारणे' । शुम्भस्त्रैलोक्याधिपतिः सत्यम् । किं तु अत्रास्मिन् शुम्भे पत्यावाश्रयितव्ये विषये कश्चिन्मम देव्याः विचारोस्ति पृथक् प्रतिनियतः । मया यत् प्राक्प्रतिज्ञातं प्रतिज्ञा या कृता सा त्वया दूतेन श्रूयताम् । पुराशब्दमपनीय मयेति केचित्पठन्ति । कृतेत्यनेन भूतकालगता । अन्यथा मयेति अध्याहार्यं स्यात् । अत सातत्यगमने । अल्पबुद्धित्वम् अतति सन्ततं गच्छति सदाप्नोति इति अल्पबुद्धित्वात् । क्विपि रूपं तत्संबुद्धौ हे अल्पबुद्धित्वात् हे स्वल्पधिषण हे दूत त्वयोक्तं शुम्भं निशुम्भं वा भजेति तत्र मया देव्या प्रतिज्ञा भर्तारि विषये कृता सा श्रूयताम् आकर्ण्यताम् । सा चेत् घटेत तर्हि मे भर्ता अन्यथा यन्मया प्रतिज्ञातं तन्मिथ्याभूतं कथं क्रियते इति देवीपार्षदोक्तिलेशाभिप्रायोप्यवसेयः । 'अङ्गीकृतपरित्यागादनङ्गीकृतसंश्रयात् । मानिनो निरयं यान्ति यावदाभूतसंप्लवम्' ॥ ६८ ॥

(४ नागोजीभट्टी) किंत्विति । अत्र परिग्रहर्तृविषये अल्पबुद्धित्वादिति संभवाय प्रतिज्ञाहानौ च महान्दोषः । पत्यं च पुरुषपरिग्रहे ॥ ६८ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) किं त्वत्र यदिति ११९ ॥ ६८ ॥
(६ दंशोद्धारः) ॥ ६८ ॥

यो मां जयति संग्रामे यो मे दर्पं व्यपोहति। यो मे प्रतिबलो लोके स मे भर्ता भविष्यति ॥६९॥

(१ गुप्तवती) पुरुषत्वं प्राप्तायाः स्वस्या एव रूपं पाठान्तरेण वर्णयति। यो मां जयतीति। सृष्टिकृत्योपधिकः परशिवो भव इत्युच्यते। तद्वद्दाचरिष्यन् भविष्यन् लोको जनः शिव एव। तस्मिन् तत्सङ्घमध्ये 'असंख्याताः सहस्राणि ये रुद्रा' इति श्रुत्यां तेषां बहुत्वात्तेष्वन्यतमो भर्तास्तीत्यर्थः। संग्रामदर्पशब्दौ ग्राम्यधर्मकंदर्पव्यञ्जकौ। ग्रामे सम्यक्कृत्य तद्धर्मस्यैव पौरुषत्व्या-त्मकत्वात्। ग्रामशब्दोऽयं बह्वर्थ इति महाभाष्यात्सांग्रहण्यां निर्वपेद्ग्रामकाम इति वशीकारार्थे प्रयोगात्तस्य च परस्परसामरस्य एव पर्यवसानात्। 'कन्दर्पो दर्पकोऽनङ्गः' इति कोशात्। प्रतिबलः प्रत्यगात्मा ॥ ६९ ॥

(२ चतुर्धरी) जयति रणे बलेनाभिभवति। दर्पं बलवत्ताभिमानं व्यपोहति शमयति। प्रतिबलः समानसामर्थ्यः। पूर्वपूर्वाभिभवे सतीति भावः ॥ ६९ ॥

(३ शान्तनवी) कासौ प्रतिज्ञा। संग्रामे युधि यः मां देवीं जयति अभिभवति न्यक्करोति। जि अभिभवे। जि जये इत्ययं स्वकर्मकः यो मे देव्याः दर्पं गर्वं व्यपोहति द्रावयति दूरीकरोति। दृप हर्षणमोहनयोः। मोहनं गर्वः। 'गर्वोऽभि-मानोऽहंकारो दर्पोऽहंकारसूर्ययोः'। ऊह वितर्के आत्मनेपदी। उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वावचनमिति वा परस्मैपदम्। यः मे देव्याः प्रतिबलो लोके अधिबलः सबलः स्यात् प्रतिबलः विपक्षः प्रतियोगी वा स्यात्स मे भर्ता भविष्यति इति प्रतिज्ञास्वरूपम्। लोके जयन्ती अभिभवित्री शक्तिरियमेव नैनां कोपि जेतुम् अभिभवितुं शक्नोति। लोके दर्पात्मा गर्वात्मा अहंकाररूपा शक्तिरियमेव नैनां कोपि बलस्वरूपत्वात् प्रच्यावयितुं शक्नोति इत्यभिप्रायेण प्रतिज्ञातमित्थं देव्या। यः संग्रामे संग्रामतुल्ये संसारग्रामे सं-सारचक्रे मां लक्ष्मीं संपदं जयति परमवैराग्ययोगादभिभवति। यः अमे अलक्ष्मीके दुर्गते दैत्यवर्गविषये दर्पं हर्षं गर्वं न व्यपोहति अपनयति। यः लोके मे देव्याः अप्रतिबलः अप्रतिपक्षः अनुकूलः स महेश्वरो मे भर्ता धारकः पोषकश्च नान्य इति देव्याः परमोऽभिप्रायोऽयं देवीपार्षदैः सहृदयैरूहितः ॥ ६९ ॥

(४ नागोजीभट्टी) प्रतिज्ञातमाह। यो मामिति। जयति संग्रामातिरिक्तेनापि प्रकारेण संग्रामे यो मे दर्पं बलवत्त्वा भिमानं व्यपोहति यश्च मे प्रतिबलः समानबलः पूर्वपूर्वाभावे उत्तरः तादृशश्च तत्त्वज्ञ एवेति गूढ आशयः ॥ ६९ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) यो मां जयतीति १२० ॥ ६९ ॥
(६ दंशोद्धारः) यो मामिति। जयति अभिभवति। दर्पं बलवत्त्वाभिमानं व्यपोहति शमयति। प्रतिबलः सम-सामर्थ्यः। पूर्वपूर्वाभिभव इत्यर्थः ॥ ६९ ॥

तदा गच्छतु शुम्भोऽत्र निशुम्भो वा महासुरः। मां जित्वा किं चिरेणात्र पाणिं गृह्णातु मे लघु ॥७०॥

(१ गुप्तवती) पाणिं गृह्णातु मद्धस्तचपेटां स्वीकरोत्विति ध्वनिः। लघुपदेन हननोत्कण्ठातिशयध्वनिः ॥ ७० ॥
(२ चतुर्धरी) तत्तस्मात्पाणिं गृह्णातु विवाहं करोतु ॥ ७० ॥

(३ शान्तनवी) तत्तस्मात्प्रतिज्ञाकारणात् अत्र मज्जये साधयितव्ये विषये महासुरः महान् असुरः शुम्भो वा आग-च्छतु आयातु निशुम्भो वा आगच्छतु। करोतु मया सार्धं संग्रामम्। मां देवीं जित्वा विजित्य लघु क्षिप्रम् अवलम्बितं यथा स्यात्तथा मे पाणिं गृह्णातु पाणिग्रहणं करोतु। तयोरन्यतरः अत्र मत्प्रतिज्ञाप्रतिपालने विषये चिरेण कालेन किं साध्यं किं विलम्बेन कृतं स्यात्। संग्रामे मां जित्वा क्षिप्रं पाणिग्रहणं विधेयम्। अत्र विलम्बेन कालक्षेपेण 'आदानस्य प्रदानस्य कर्त-व्यस्य च कर्मणः। क्षिप्रमक्रियमाणस्य कालः पिबति तद्रसम्'। मत्पाणौ शत्रुस्तत्फलं द्रक्ष्यति स इति देव्याश्रितनीत्याशयः। तत्तस्मात्प्रतिज्ञातः कारणात् शुम्भो वा निशुम्भो वा आगच्छतु। शुम्भनिशुम्भागमने किं स्यात्। तदनादृत्य जित्वा जेता त्रैलोक्यविजयी महानसुरः महासुरः महादेवः महेश्वरः मां देवीं गृह्णातु। अत्र अस्मिन् मद्ग्रहणे प्रस्तुते किं चिरेणेति मे मम देव्याः पाणिं गृह्णातु महादेवः। अपितु लघु क्षिप्रम् एव पाणिपीडनं करोतु इति देव्याः परमाभिप्रायं देवीसहृयः सखचेत-सः ऊहते। जित्वा इति जि अभिभवे। 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति क्वनिपि ह्रस्वस्य पिति कृति तुगागमः। नानः। चि-रेणेति कालेन। अव्ययं चानव्ययं चेदम् ॥ ७० ॥

(४ नागोजीभट्टी) तदिति। पाणिग्रहणात्पूर्वं मम गमनमनुचितमिति भावः ॥ ७० ॥
(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) तदागच्छत्विति १२१ ॥ ७० ॥
(६ दंशोद्धारः) ॥ ७० ॥

दूत उवाच ।

अवलिप्तासि मैवं त्वं देवि ब्रूहि ममाग्रतः । त्रैलोक्ये कः पुमांस्तिष्ठेदग्रे शुम्भनिशुम्भयोः॥७१॥

(१ गुप्तवती) अवलिप्तासि गर्वेण विवेकहीनासि ॥ ७१ ॥

(२ चतुर्धरी) अवलिप्ता स्तब्धा ॥ ७१ ॥

(३ शान्तनवी) लिप उपदेहे । उपदेह उपचयः । अवपूर्वस्तु लिपिर्गर्वे वर्तते । मतङ्गशापादवलेपमूलादितिवत् । यदम्यधुः । 'गर्वोऽभिमानोऽहंकारो मानश्चित्तसमुन्नतिः । दर्पोऽवलेपोऽहंता च' । हे देवि त्वम् अवलिप्तासि अहं युद्धे बलवती मया सार्धं योद्धुं कोपि न शक्त इति युद्धे मत्समः कोपि नास्तीति गर्वितासि सगर्वासि । मैवं भूः एवं गर्विता मा त्वं भूः। हे देवि त्वं ममाग्रतः एवं यदवोचः 'यो मां जयति संग्रामे' इति यच्चावोचः 'तदागच्छतु शुम्भोऽत्र निशुम्भो वा महासुरः । मां जित्वा किं चिरेणात्र पाणिं गृह्णातु मे लघु' इति प्रतिज्ञाव्याजेन खलु त्वं केवलमहमहमिकामवोचो मैवं ब्रूहि । कुत इत्यत आह । त्रैलोक्ये त्रिषु लोकेषु शुम्भनिशुम्भयोरग्रे योद्धुकामः कः पुमान् तिष्ठेत् । न कोपि तयोरग्रे योद्धुकामः त्रैलोक्येपि स्थातुं न शक्नोति । अबला त्वं योत्स्यसे इति का कथा इति शुम्भानुकूलोऽभिप्रायः । देव्यनुकूलस्तु अवलिप्तान् गर्वितान् सदर्पान् अस्यति अधिक्षिपत्यपास्यतीति अवलिप्तासि । असु क्षेपणे कर्मण्यणि टिड्ढाणञ्सूत्रेण ङीपि रूपम् । तत्संबुद्धौ हे अवलिप्तासि हे मदोद्धतमर्दनि देवि यतस्त्वं मा लक्ष्मीः अतः ममाग्रतः सखीजनस्य पुरतः एवं ब्रूहि यो मां जयति संग्रामे इत्यादिकं ब्रूहि । कुत इत्याह त्रैलोक्ये लोकत्रयमध्ये अग्रे पुरोभाविनि संग्रामे शुम्भनिशुम्भयोर्मध्ये कः पुमान् त्वया समं योद्धुं तिष्ठेत् अपि तु न कोपि इति यदा तदग्रे शुम्भनिशुम्भयोः संबन्धी कः पुमान्योद्धुकामः तिष्ठेन्न कोपि इति देव्याः सखीजनाशयोऽनुसंधेयः ॥ ७१ ॥

(४ नागोजीभट्टी) दूत उवाच । अवलिप्तासि । अवलेपो गर्वः । एवं प्रागुक्तं यदग्रे पुमान् अपि न तिष्ठेत् तदग्रे स्त्री न तिष्ठेदेवेति भावः ॥ ७१ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) पुनर्दूत इति । पुनः 'दूत उवाचेत्यस्य मन्त्रः १२२' । चतुःश्लोकीति चतुर्णां श्लोकानां समाहारश्चतुःश्लोकी । चत्वारः श्लोकाः प्रत्येकं मन्त्राः । तथाहि अवलिप्तासीति १२३ ॥ ७१ ॥

(६ दंशोद्धारः) अवलिप्तेति । अवलिप्ता स्तब्धा ॥ ७१ ॥

अन्येषामपि दैत्यानां सर्वे देवा न वै युधि । तिष्ठन्ति संमुखे देवि किं पुनः स्त्री त्वमेकिका॥७२॥

(१ गुप्तवती) ॥ ७२ ॥

(२ चतुर्धरी) एकिकेति कुत्सायां कः ॥ ७२ ॥

(३ शान्तनवी) हे देवि हे भव्ये अन्येषामपि शुम्भनिशुम्भव्यतिरिक्तानां दैत्यानां धूम्रलोचनप्रभृतीनां युधि सर्वे देवाः योद्धुकामाः सन्मुखाः न तिष्ठन्ति किं पुनः त्वमेकिका स्त्री दैत्यानां पुरतः योद्धुमक्षमेति किं पुनः वक्तव्यमिति शुम्भादिदैत्यानुकूलोऽभिप्रायः । वै हे देवि अन्येषामपि दैत्यानां संमुखं युधि सर्वे देवाः न तिष्ठन्ति चेत् ते मा तिष्ठन्तु । त्वं पुनः त्वं तु स्त्रीसत्यपि समस्तवाक्याधिदेवतारूपा एकिकैव एकाकिन्येव असहायशूरा योद्धुम् अन्येषां दैत्यानां संमुखी किं न तिष्ठसि । अपि तु योद्धुं संमुखी तिष्ठस्येवेति देवीसखीजनाभिप्रायोप्यनुसंधेयः । 'वै स्यात् संबोधने पादपूरणेऽनुनयेपि च' 'एकाकी त्वेक एककः' । 'प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुपः' ॥ ७२ ॥

(४ नागोजीभट्टी) नन्वहं देवीत्यतः स्थास्यामीत्यत आह । अन्येषामपीति द्वाभ्याम् । एकिकेति कुत्सायां कन् ॥ ७२ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) अन्येषामपीति १२४ ॥ ७२ ॥

(६ दंशोद्धारः) अन्येषामिति । एकिकेति कुत्सार्थे कः ॥ ७२ ॥

इन्द्राद्याः सकला देवास्तस्थुर्येषां न संयुगे । शुम्भादीनां कथं तेषां स्त्री प्रयास्यसि संमुखम्॥७३॥

(१ गुप्तवती) ॥ ७३ ॥

(२ चतुर्धरी) संयुगे रणे ॥ ७३ ॥

(३ शान्तनवी) हे देवि येषां शुम्भादीनां दैत्यानां संयुगे संग्रामे इन्द्राद्याः सकलाः देवाः न तस्थुः योद्धुं न स्थितवन्तः तेषां शुम्भादीनां दैत्यानां संमुखम् अभिमुखं त्वं स्त्री अबला योद्धुं कथं प्रयास्यसि गमिष्यसि । विवाहनिमित्तप्रतिज्ञा-

प्रतिपालनाय शुम्भादिभिर्दैत्यैः समं स्त्रियास्तव युद्धं न घटते अपि तु युद्धमन्तरेणैव शुम्भेनाहूता त्वं तं भज व्रजेति शुम्भानुकूलोऽभिप्रायः । देव्याः सखीजनाभिप्रायोऽन्य एव । तथाहि हे देवि त्वम् इन्द्राद्याः । आस उपवेशने कर्तरि क्विप् । आस्ते आः सान्तः । इन्द्रादिषु आः आसीनाः इन्द्राद्या इन्द्रादिभिर्देवैः ध्याता सती तेष्वासीनासि । हे देवि त्वं सकला कलाभिः सहवर्तमानासि । हे देवि त्वं देवाः सान्तम् । दिवु क्रीडाविजिगीषादौ । 'सर्वधातुभ्योऽसुन्' । दीव्यति देवः 'अत्वसन्तस्य' इति उपधादीर्घः । देवाः विजिगीषमाणासि । पुनः कथंभूता त्वम् । येषां शुम्भादीनां संयुगे इन्द्राद्याः न तस्थुः तेषां दैत्यानां स्त्री प्रयासि असि स्त्रीः प्रयासन्ती भर्तृविनाशजनितदुःखाःकुर्वती । यसु प्रयत्ने षिच् । कर्मण्यण् ङीप् । एवंविधासि। ईदृशी त्वं तेषां संयुगे संमुखं कथं न यास्यसि । अपि तु योद्धुं प्रयास्यसि इति देवीसखीजनाभिप्रायः । 'संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदस्तु नेष्यते । अर्थान्तरविवक्षायां वाक्यभेदो न दुष्यति' । यद्वा हे देवि इन्द्राद्याः सकलाः देवाः तेषां शुम्भादीनां संयुगे संमुखं न तस्थुः युद्धाय स्थातुं न शेकुः । एतावता तेषां शुम्भादीनां संयुगे संमुखं योद्धुं विजेतुं त्वं कथं न प्रयास्यसि । अपि तु योद्धुं प्रयास्यस्येव इति देवीसखीजनाभिप्रायः । यद्वा तस्थुः या ईषाम् इति छेदः । ईष गतिहिंसादर्शनेषु । भ्वादिः आत्मनेपदी । कर्तरि क्विप् । ईषन्ते हिंसन्ति ईषः हिंसकाः तेषाम् ईषां हिंसकानां दैत्यानां संयुगे संग्रामे इन्द्राद्याः सकलाः देवाः न तस्थुः न स्थितवन्तः ते खलु भीरवो नैव तस्थुः । हे देवि या त्वं स्त्र्यपि सर्वशक्तिरूपावतीर्णासि सा भगवती तेषामेषां हिंसकानां शुम्भादीनां संयुगे संमुखं यथा स्यात्तथा कथं न प्रयास्यसि अपि तु प्रयास्यसीवेति देवीसखीजनाभिप्रायः ॥ ७३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ॥ ७३ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) इन्द्राद्या इति १२५ ॥ ७३ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ७३ ॥

सा त्वं गच्छ मयैवोक्ता पार्श्वं शुम्भनिशुम्भयोः । केशाकर्षणनिर्धूतगौरवा मागमिष्यसि ॥७४॥

(१ गुप्तवती) ॥ ७४ ॥

(२ चतुर्धरी) केशाकर्षणेन निर्धूतं तिरस्कृतं गौरवं यस्याः सा ॥ ७४ ॥

(३ शान्तनवी) हे देवि सा त्वं प्रागुक्तप्रतिज्ञापालनं पर्यायशो विवोढुमनास्त्वं मया दूतेन उक्ता कथितैव सती । यद्वा त्वद्गौरवाभिवांछिना मया दूतेन उपदिष्टैव सति प्रतिज्ञाभङ्गभयं परित्यज्याऽनपत्रपा सती शुम्भनिशुम्भयोः पार्श्वं गच्छ याहि । अतस्त्वम् इत्थं मदुपदेशमाश्रयन्ती केशाकर्षणनिर्धूतगौरवा सती मागमिष्यसि । मा इत्यव्ययं निषेधार्थकम् । अन्यथा माङि लुङ् स्यात् । केशानां शिरोरुहाणाम् आकर्षणेन निर्धूतं कम्पितम् अपास्तम् अपनीतं गौरवं गुरुत्वं बहुमान्यत्वं यस्याः सा तथोक्ता । इत्थंभूता सती नागमिष्यसि अन्यथा त्वं मदुपदेशपराङ्मुखी सती प्रतिज्ञां प्रतिपालयितुं संग्रामं कर्तुकामापि तमलभमानान्निवासीना केशपाशाकर्षणापाकृतं बहुमान्या सती बलादाकृष्यमाणा शुम्भनिशुम्भयोः पार्श्वं गमिष्यसि । इति शुम्भानुकूलोऽर्थः । देवीसखीविवक्षितोऽर्थस्त्वन्य एव यथा । हे देवि सा त्वं दुरात्मना दूतेनेत्थमुक्ता अत एव संजातक्रोधा सती मया सख्या सह शुम्भनिशुम्भयोः पार्श्वं गच्छ । ततः तयोः केशाकर्षणनिर्धूतगौरवा तयोः शुम्भनिशुम्भयोः केशानां मूर्धजानाम् आकर्षणेन निर्धूतं निरस्तं विनाशितम् अपनीतं गौरवं गुरुत्वं दैत्येश्वरत्वं यया सा केशाकर्षणनिर्धूतगौरवा । तृतीयार्थेन बहुव्रीहिः । एवंविधा त्वं पुनरपि अमा सखीजनस्य समीपम् आगमिष्यसि इत्येष देवीसखीजनाभिप्रायः । 'अमा सह समीपे च' 'त्यक्तं हीनं विधुतं समुज्झितं धूतमुत्सृष्टे' । केशाकर्षणनिर्धूतगौरवान्नागमिष्यसि इति पाठे तु हे देवि सा त्वं मया त्वद्गौरववांछिना दूतेनैवोक्ता उपदिष्टा सती शुम्भनिशुम्भयोः पार्श्वे समीपभागं गच्छ याहि। मत्पार्श्वे इति पाठे द्वितीयाद्विवचनान्तम् । हे देवि मद्वचनाच्चेन्न गच्छेः तर्हि गौरवात् बहुमानात् नागमिष्यसि किं तु केशाकर्षणनिर्धूता सती तयोः शुम्भनिशुम्भयोः पार्श्वम् आगमिष्यसि । 'निर्निश्चयनिषेधयोः' । केशाकर्षणनिर्धूता केशाकर्षणेन निर्धूता अत्यक्ता बद्धा गृहीता बन्दीकृता सती अपमानादागमिष्यसि गौरवात्तु नागमिष्यसि इति शुम्भानुकूलोऽर्थः। देव्यनुकूलोऽर्थस्त्वेषः । हे देवि सा त्वं कृतप्रतिज्ञा सती तेन दुरात्मना शुम्भदैत्यदूतेन इत्थं शुम्भं भजेत्युक्ता सती अतः सक्रोधा मया सख्या सह शुम्भनिशुम्भयोः पार्श्वं हननाय गच्छ याहि । ततश्च तयोः शुम्भनिशुम्भयोः केशाकर्षणनिर्धूता निर्धूतमत्यक्तं निगृहीतं केशाकर्षणं मूर्धजाकर्षणं यया सा केशाकर्षणनिर्धूता । आहिताग्न्यादित्वात् अग्न्याहित इतिवन्निष्ठान्तस्य परनिपातः । निर्धूतशत्रुकेशाकर्षणा सती अत्यक्तशत्रुकेशाकर्षणा सती अगौरवान्नागमिष्यसि अपमानान्नागमिष्यसि । किं तु गौरवादेव सन्मानादेव निजस्थानं पुनरप्यागमिष्यसि इति देवीसखीजनाभिप्रायः । केशाकर्षणनिर्धूतगौरवादागमिष्यसि इति पाठे तु हे देवि सा त्वं मया त्वद्गौरवकारिणा दूतेनैवोक्ता सती शुम्भनिशुम्भयोः पार्श्वे गच्छ याहि । हे देवि मद्वचनाच्चेन्न गच्छेस्तर्हि केशाकर्षणनिर्धूता असंत्यक्ता गृहीता बद्धा सती अगौरवादपमानादागमिष्यसि न तु सन्मानादिति शुम्भानुकूलोऽर्थः । देव्यनुकूलोर्थस्त्वेषः । हे देवि दुरात्मना शुम्भदूतेन

शुम्भं भजेत्युक्ता सा त्वं सक्रोधा सती मया सखीवर्गेण सह शुम्भनिशुम्भयोः पार्श्वे हन्तुं गच्छ याहि । ततश्च तयोः शुम्भनिशुम्भयोः केशाकर्षणनिर्धूता निर्धूतकेशाकर्षणा निर्धृतम् अत्यक्तं निगृहीतं केशाकर्षणं शत्रुमूर्धजाकर्षणं यया सा केशाकर्षणनिर्धृता । पूर्ववदभ्याहित इतिवन्निष्ठान्तस्य परनिपाते निर्धूतकेशाकर्षणा सती अत्यक्तशत्रुकेशाकर्षणा सती गौरवात्सन्मानादागमिष्यसि पुनः स्वस्थानमायास्यसीति देवीसखीवर्गाभीष्टोऽर्थः । केशाकर्षणनिर्धूता गौरवाद्वागमिष्यसि इति पाठे तु हे देवि सा तथाविधा प्रतिज्ञा त्वं प्रतिज्ञां परित्यज्य मया दूतेनैवोक्ता आहूता सती शुम्भनिशुम्भयोः पार्श्वे गच्छ याहि । अथ न गच्छेस्तर्हि केशाकर्षणनिर्धूता केशाकर्षणकम्पिता सती अगौरवाद्वा अगौरवादेव अपमानादेव आगमिष्यसि । धूतं कम्पितं त्यक्तम् उज्झितम् इति यावत् । निर्निषेधे न धूतं निर्धूतं दैत्यैरनुज्झितम् अत्यक्तं गृहीतं केशानां मूर्धजानाम् आकर्षणं यस्याः सा केशाकर्षणनिर्धूता । निर्धूतकेशाकर्षणा इति यावत् । अभ्याहितवन्निष्ठान्तस्य परयोगो विकल्पितः । दैत्यैर्गृहीतकेशा सती शुम्भपार्श्वम् आगमिष्यसि इति शुम्भानुकूलोऽर्थः । 'वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थे च समुच्चये' । देव्यनुकूलोर्थस्त्वेषः । यथा देवी सा पतिदेवता त्वं तेन दुरात्मना शुम्भदूतेन शुम्भं भजेति उक्ता सक्रोधा सती मया सखीवर्गेण सह शुम्भनिशुम्भयोः पार्श्वे गच्छ याहि । ततश्च केशाकर्षणनिर्धृतगौरवाद्वा इत्येकपदम् । कश्च ब्रह्मा अश्च विष्णुः ईशश्च महेश्वरः केशाः ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः तेषामाकर्षणं ध्यानेन वशीकरणं हृद्यवस्थापनं केशाकर्षणं धूतं त्यक्तम् उज्झितम् । निर्निषेधे निर्धूतम् अत्यक्तं केशाकर्षणं यैः ऋषिभिः ते निर्धूतकेशाकर्षणाः ऋषयः केशाकर्षणनिर्धूताः । पूर्ववदभ्याहितवत् निष्ठान्तस्य परप्रयोगः । अत्यक्तकेशाकर्षणाः अनुज्झितब्रह्मविष्णुमहेश्वराकर्षणाः ऋषयः तेषां केशाकर्षणनिर्धूतानाम् ऋषीणाम् आ समन्तादभिव्याप्य वर्तमानं गौरवं मान्यत्वं तत् अदन्ति नाशयन्ति ये दैत्यास्ते केशाकर्षणनिर्धूतागौरवादः दैत्याः पैओवै शोषणे । तान् केशाकर्षणनिर्धूतगौरवादो दैत्यान् वायति शोषयति केशाकर्षणनिर्धूतगौरवाद्वा । आतोऽनुपसर्गे कः । एवंविधा सती आगमिष्यसि अनुस्यूतब्रह्मविष्णुमहेश्वराणाम् ऋषीणाम् आ समन्तादभिव्याप्य गौरवादो दैत्याः । अद भक्षणे क्विप् । तान् दैत्यान् वायन्ती शोषयन्ती सत्यायास्यसि स्वस्थानमिति देवीसखीजनाभीष्टाभिप्रायः ॥ ७४ ॥

(**४ नागोजीभट्टी**) उपसंहरति । सा त्वमिति । मयैवेत्यनेनागमनेन तेषां सर्वेषां दुष्टतया गौरवं न । न तिष्ठेदित्यर्थः । तदेव विपक्षे बाधकमाह । केशाकर्षणेन निर्धूतं खण्डितं गौरवं यस्यास्तादृशी मागमिष्यसि । अद्भिमानरोर्थः सक्रकुश्च ॥७४॥

(**५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका**) सा त्वं गच्छेति २२६ ॥ ७४ ॥

(**६ दंशोद्धारः**) ॥ ७४ ॥

देव्युवाच ।

एवमेतद्बली शुम्भो निशुम्भश्चातिवीर्यवान् । किं करोमि प्रतिज्ञा मे यदनालोचिता पुरा ॥ ७५ ॥

(**१ गुप्तवती**) शुम्भो निशुम्भश्च बली उपहारयोग्यावेवेति तु श्लिष्टम् । मया तवात्रोपहताविति सामयिकश्लोकेऽस्यार्थस्य स्पष्टवेदनात् । षट्त्वप्रयुक्ताभक्ष्यत्वेन बलिपूजानर्हत्वस्य पाणिग्रहणयोग्यत्वस्य च निरासं बोद्धव्यभेदेन ध्वनयितुमाह । अतिवीर्यवानिति ध्वननार्थमेव त्वतिशौर्यवानिति नोक्तम् । पुरानालोचिता सद्य एव कृता । बलिभक्षणस्य तुच्छत्वेन पूर्वालोचनानपेक्षत्वादिति भावः ॥ ७५ ॥

(**२ चतुर्धरी**) एवमेतदित्यादिप्रहासोक्तिः । मे मया ॥ ७५ ॥

(**३ शान्तनवी**) हे दूत त्वया यदुक्तं शुम्भो बली अतिवीर्यवान् निशुम्भश्च बली अतिवीर्यवानिति एतत् एवम् अन्यथा न । अहं तु किं करोमि । यद्यस्मात् मे मम प्रतिज्ञा इयमस्ति । पुरा प्रागेव मयानालोचिता विचारिता नाभूत् । 'संभावितं प्रतिज्ञाय निर्वोढव्यं मनीषिभिः । प्रतिज्ञायाप्यसंभाव्यं निर्वोढव्यं कथं नु तैः । निर्वोढव्यं प्रतिज्ञातं तर्कितं वाप्यतर्कितम् । प्रतिज्ञातपरित्यक्तेः प्राणत्यक्तिर्वरं नृणाम् । वीरकर्म तदेतच्च वीर्यमित्यभिधीयते' । 'स्थौल्यसामर्थ्यसैन्येषु बलं ना काकसीरिणोः' । 'वीर्यं बलं प्रभावश्च वीर्यं कर्म च रेतसः' । 'इत्येत्थमर्थयोरेवम्' 'यत्तयतस्ततो हेतौ' यद्यस्मात्कारणान्मया पुरा अनालोचिताप्यविचारिता यद्यपि मे देव्याः प्रतिज्ञा ईदृश्यभूत् । अतश्चाहं किं करोमि । युद्धादन्यत्किं करोमि । किं तु युद्धमेव किंचित्करोमि । किंच बली शुम्भो निशुम्भश्चातिवीर्यवान् । इति दूतेन नयोर्गर्वं उक्तस्तमगर्वमपि गर्वमगर्वं करोमि । एवमेतत् इदमित्थमेवेति देव्याः परमोऽभिप्रायः ॥ ७५ ॥

(**४ नागोजीभट्टी**) देव्युवाच । एवमेतदिति सोपहासम् । यत् यतः प्रतिज्ञेत्यस्य कृतेति शेषः ॥ ७५ ॥

(**५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका**) पुनः शिवा इति । पुनः शिवा 'देव्युवाचेत्यपरो मन्त्रः १२७' । श्लोकद्वयमिति । द्वौ श्लोकौ अपरौ मन्त्रौ । तथाहि एवमेतदिति १२८ ॥ ७५ ॥

(**६ दंशोद्धारः**) एवमिति । एवमित्यादि सहासोक्तिः ॥ ७५ ॥

स त्वं गच्छ मयैवोक्तं यदेतत्सर्वमादृतः। तदाचक्ष्वासुरेन्द्राय स च युक्तं करोतु यत् ॥ ७६ ॥

इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे देवीदूतसंवादे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

(१ गुप्तवती) इह कौशिकीवाक्यांत्तरं तत्पदनिर्वचनारम्भे ऋषिरुवाचेत्यपेक्षितमपि समीपे तस्य सत्त्वान्नोक्तम्। इतिचेतिचेत्यारम्भे शुम्भ उवाचेत्यस्याभावादेव पूर्वश्लोके उक्त्वा प्रेषयामासेति शेषपूरणम्। तत्रोत्तरश्लोकार्थः कर्म। अत एव तदुत्तरं पुनर्ऋषिरुवाचेति नापेक्षितम्। तेन क्वचित्पुस्तके दृश्यमानमप्यृषिवचनं तन्त्रत्रयेऽप्यभावादप्रमाणमेव। तस्मादिह नवैवो-वाचमन्त्रा यथास्थानं सन्त्येव ॥ ७६ ॥ इति श्रीगुप्तवत्यां मन्त्रव्याख्याने पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

(२ चतुर्धरी) यत् यस्मात्। आदृतः सयत्नः। मया यदुक्तं तत् आचक्ष्व। स च यत् युक्तं तत्करोतु इत्यन्वयः ॥ ॥ ७६ ॥ इति श्रीचतुर्धरीटीकायां दूतवाक्यं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

(३ शान्तनवी) हे दूत स त्वं यथासदृशवादी त्वं गच्छ निजस्थानं याहि। मया देव्या यदेतदुक्तं प्रतिज्ञाप्रमुख वचनं तदेव सर्वम् आदृतः आकलितवान्सन् असुरेन्द्राय शुम्भाय आचक्ष्व आख्याहि कथय। स च सः एव शुम्भः यद्युक्तम् उचितं यच्चायुक्तं यदनुचितं तत्करोतु। यदेतत्सर्वमादितः इति पाठे हे दूत स त्वं गच्छ मया यदेतदुक्तं तदेव अविकलम् आदित आरभ्य असुरेन्द्राय आचक्ष्व। चक्षिङो लोटि रूपम्। स च यत् युक्तमुचितं तत्करोतु ॥ ७६ ॥ इति श्रीमद्राजा० धिराज० श्रीदेवीदूतसंवादे देवीविध्युपलक्षितः पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

(४ नागोजीभट्टी) स त्वमिति। मया यदेतदुक्तं तत्सर्वमादृतः सन् तस्मै आचक्ष्व सः युक्तं तत्करोतु चेत्यन्वयः। आदृत इत्यनेनान्यूनानतिरिक्तं वदेति सूच्यते ॥ ७६ ॥ इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते सप्तशतीव्याख्याने पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) स त्वं गच्छ मयेति १२९ ॥ मिलित्वा तु चत्वारिंशद्द्वयाधिकाः। श्लोका इति सर्वे मिलित्वा द्वयाधिकाश्चत्वारिंशत् मन्त्राः स्युर्द्वाचत्वारिंशन्मन्त्रा इत्यर्थः। सप्तोवाचवाक्यमिति। सप्त तत् संख्या उवाच-वाक्यम् उवाचवचनं द्वाभ्यां मिलित्वा एकोनपंचाशत एकोनार्धशतं सह अशीत्यापि च संयोगे एकोनत्रिंशताधिकम्। शतमेकं तु विज्ञेयमाहुतीनां च पञ्चमे इति। एकेन ऊनम् अर्धशतम्। एकोनपञ्चाशदित्यर्थः। अशीत्या सह विंशतिचतुष्टयेन सह च पुनः संयोगेपि एकेन ऊनं त्रिंशत् तथा अधिकं शतम् एकशतं तु पुनः पञ्चमाध्याये च आहुतीनां विज्ञेयं ज्ञातव्यम्। ऋषिचतुष्टयं प्रोक्तमिति ऋषिरुवाचेति चत्वारो मन्त्राः प्रोक्ताः। देवा ऊचुरिति सकृत्पुनरिति। पुनः देवा ऊचुरित्येको मन्त्रः। दूत उवाच द्वयमिति। दूत उवाच इति द्वौ मन्त्रौ देवी उवाच ; द्वितीयं तथेति तथा तेन प्रकारेण देवी उवाचेति द्वौ मन्त्रौ स्तः। नवो-वाचेति सर्वैर्मिलित्वा नव तत्संख्याकानि उवाचवचनानि भवन्ति। चतुःपञ्चाशत् श्लोकाहुतयः तथेति। तथा तेनैव प्रका-रेण चतुर्भिरधिका पञ्चाशत् श्लोकानां तद्रूपमन्त्राणाम् आहुतयो भवन्ति। द्वाविंशत्याहुतिश्लोके षट्षष्ट्याहुतयो मता इति। द्वाविंशत्येकोयम् आहुतिश्लोकस्तत्र षडधिका षष्टिः तत्संख्याका या आहुतयस्ता मताः संमताः ॥ ७६ ॥ इति श्रीभगीरथ-विरचिता कण्वगोविन्दकृतकारिकाणां जगच्चन्द्रचन्द्रिकाख्यटीका सप्तशतीपञ्चमाध्यायस्य संपूर्णा ॥ ५ ॥

(६ दंशोद्धारः) इति श्रीमद्दुल्लोप० पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ६

ऋषिरुवाच।

इत्याकर्ण्य वचो देव्याः स दूतोऽमर्षपूरितः। समाचष्ट समागम्य दैत्यराजाय विस्तरात् ॥ १ ॥

(१ गुप्तवती) इत्याकर्ण्येति ॥ १ ॥

(२ चतुर्धरी) अमर्षः क्रोधः तेन पूरितः कोपव्याप्तः। समाचष्ट कथितवान् ॥ १ ॥

(३ शान्तनवी) हे सुरथ इति प्रागुक्तं देव्याः वचः आकर्ण्य निशम्य श्रुत्वा अमर्षपूरितः अमर्षेण क्रोधेन पूरितः पूर्णः स दूतः समागम्य देवीशैलात्सकाशात् आगत्य दैत्यराजाय शुम्भाय विस्तरात् शब्दप्रपञ्चनात् समाचष्ट अकथयत्। चक्षिङो लङि रूपम् ॥ १ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ऋषिरुवाच। इतीति। अमर्षः कोपः। समाचष्ट उक्तवान् ॥ १ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) अथ षष्ठाध्यायस्य सप्तशतीमन्त्रहोमविभाग उच्यते। विंशतिश्लोकयुक्ते षष्ठाध्याये प्र-कीर्तिताः। सर्वे श्लोका मन्त्ररूपा इति विंशतिः ये श्लोकास्तैर्युक्ते षष्ठेऽध्याये सर्वे श्लोकाश्चतुःपादात्मका इत्यर्थः। मन्त्ररूपा

मन्त्रस्वरूपाः प्रकीर्तिता उक्ताः । देव्येकेति । देव्युवाचेति एको मन्त्रः । अथ ऋषित्रयमिति । ऋषिरुवाचेति त्रयो ये मन्त्राः चतुर्विंशतिमन्त्राणामित्येवं परिकीर्तिता इति चतुर्विंशतिः मन्त्रास्तेषाम् इत्यनेन प्रकारेण परिकीर्तिता उक्ताः । तथाहि 'ऋषिरुवाच स्वाहा १' । इत्याकर्ण्येति २ ॥ १ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ १ ॥

तस्य दूतस्य तद्वाक्यमाकर्ण्यासुरराट् ततः । सक्रोधः प्राह दैत्यानामधिपं धूम्रलोचनम् ॥ २ ॥

(१ **गुप्तवती**) ॥ २ ॥

(२ **चतुर्धरी**) दैत्यानामधिपम् असुराणां सेनानाथम् ॥ २ ॥

(३ **शान्तनवी**) असुराणां राट् दैत्यराजः शुम्भः तस्य दूतस्य मुखात् तत् वाक्यम् । यद्वा तस्याः देव्याः वाक्यं प्रतिकूलम् आकर्ण्य श्रुत्वा ततोसौ सक्रोधः सन् दैत्यानामधिपं धूम्रलोचनं नाम महासुरं प्राह प्रकथयामास । प्रइति उपसर्गप्रतिरूपकमाहेति च तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययम् । हे शुम्भ त्वत्पार्श्वे देवी नायाति त्वया सह योद्धुमिच्छति । तां जेतुमुद्युङ्क्ष्व इति दूतवचः श्रुत्वा देव्यानयनाय शुम्भो धूम्रलोचनं प्रस्थापयामास ॥ २ ॥

(४ **नागोजीभट्टी**) तस्येति । दैत्यानामधिपं सेनापतिम् ॥ २ ॥

(५ **जगच्चन्द्रचन्द्रिका**) तस्य दूतस्येति ३ ॥ २ ॥

(६ **दंशोद्धारः**) ॥ २ ॥

हे धूम्रलोचनाशु त्वं स्वसैन्यपरिवारितः । तामानय बलाद्दुष्टां केशाकर्षणविह्वलाम् ॥ ३ ॥

(१ **गुप्तवती**) ॥ ३ ॥

(२ **चतुर्धरी**) दुष्टां दुःशीलाम् । केशाकर्षणविह्वलां केशाकर्षणेन आकुलीकृताम् ॥ ३ ॥

(३ **शान्तनवी**) हे धूम्रलोचन त्वं स्वसैन्यपरिवारितः सन् दुष्टां केशाकर्षणविह्वलां केशानामाकर्षणेन विह्वलां विवशां तां नितम्बिनीमाशु क्षिप्रं बलात् आनय प्रापय । मां शुम्भमिति शेषः । णी प्रापणे द्विकर्मकः । इत्थं शुम्भस्याचरणं सन्मन्त्रशक्तिरहितं च तमिदमनीतिकमालोच्य शुम्भहितकारी नीतिविशारदोऽमात्यः कश्चिद्धूम्रलोचनं प्रस्थातुमुद्युक्तमुद्दिश्योपदिशति । कथं तामानय बलाद्दुष्टामित्यत्र तन्त्रेण श्वेतो धावतीतिवदर्थान्तरसृष्टौ पदान्तरसृष्टिरिष्टेवेति ताम् अ आनय इति पदच्छेदः क्रियते । तथाहि अनेकार्थस्य सकृदुच्चरणं तन्त्रमाहुः । तत्र अ इति निषेधोवक्तव्यः । 'अमानोनाः प्रतिषेधेऽव्ययाल्याः' इति वचनात् । अतश्च हे धूम्रलोचन त्वं स्वसैन्यपरिवारितः सन् तां देवीम् आशु क्षिप्रं बलात् बलमाश्रित्य बलात्कारेण अ आनय न आनय । कीदृशीं तां पूर्ववत्तन्त्रेण आनयबलाद्दुष्टाम् इत्येकं पदम् । अविद्यमानः नयो नीतिर्येषां ते अनयाः पुरुषाः शुम्भादयः तेषाम् इमानि बलानि आनयानि च तानि बलानि च आनयबलानि अतन्ति सततं गच्छन्ति भजन्ति आनयबलातः । अत सातत्यगमने । क्विप् । तेषु आनयबलात्सु आनयसंबन्धिबलभाक्षु पुरुषेषु दुष्टा विरुद्धा क्रूरा तामानयबलाद्दुष्टाम् इत्येकं पदम् । यद्वा दुष्टां देवीम् एवम् आनयबलाद्दुष्टामित्येव पदम् । पुनः कीदृशीं ताम् केशाकर्षणविह्वलां कश्च ब्रह्मा अश्च विष्णुः ईशश्च महेश्वरः केशाः तेषामात्मशक्तेरात्ममहामाया केशात्सकाशात् जगदुत्पत्तिस्थितिलयकारिणी । तत्तदवसरेषु चित्तेष्वाकर्षणं केशाकर्षणं ब्रह्मविष्णुमहेश्वराकर्षणं स्वमायाबलेन ब्रह्मादिप्रकटीकरणं ब्रह्मविष्णुमहेश्वराह्वानं तत्र विषये विशेषेण ह्वलति चलति विजृम्भते चेष्टते वा केशाकर्षणविह्वला तां देवीम् । ह्वल चलने । पचाद्यच् । ब्रह्मविष्णुमहेश्वराणां स्वशक्तितः स्वमायातः प्रकाशीकरणे व्यग्रोद्यममादिमे शक्तिमानय इति देव्यभीष्टार्थप्रतिपत्तिपरव्याख्यानतो दैत्यकुलविध्वंसो न भविष्यतीति नीतिविदमात्याभिप्रायः ॥ ३ ॥

(४ **नागोजीभट्टी**) हे इति । दुष्टां दुर्वचनाम् । विह्वलामाकुलाम् ॥ ३ ॥

(५ **जगच्चन्द्रचन्द्रिका**) हे धूम्रलोचनेति ४ ॥ ३ ॥

(६ **दंशोद्धारः**) ॥ ३ ॥

तत्परित्राणदः कश्चिद्यदिवोत्तिष्ठते परः । स हन्तव्योऽमरो वापि यक्षो गन्धर्व एव वा ॥ ४ ॥

(१ **गुप्तवती**) ॥ ४ ॥

(२ **चतुर्धरी**) उत्तिष्ठते समीहते । 'उदोऽनूर्ध्वकर्मणि' इत्यात्मनेपदम् ॥ ४ ॥

(३ **शान्तनवी**) हे धूम्रलोचन तत्परित्राणदः तत्परित्राणं तस्या देव्याः परित्राणं रक्षणं तत् ददातीति तत्परित्राणदः तस्याः परित्राणं दातुं क्षमः तत्परित्राणदः । 'आतोऽनुपसर्गे कः' । यः कश्चित्परो मर्त्यो वा अमरो देवो वा यक्षो वापि गन्धर्वो

वापि परः शत्रुः अपरः तां जिघृक्षुः अन्यः चकारात् नागादिर्वा विपक्षत्वेन उत्तिष्ठते उद्युङ्क्ते यदि स हन्तव्य एव न स्थापनीयः। 'उदोऽनूर्ध्वकर्मणि' इत्यात्मनेपदम्। यक्षः कुबेरादिः। गन्धर्वस्तुम्बुरुप्रभृतिः। पक्षान्तरे यदि अयं हि शुम्भो नीतिरहितो यदा इत्थमादिक्षत् परुक्रियमानयेति तत्र नीतिपरोऽमात्यस्त्वाह। हे धूम्रलोचन तत्परित्राणदः तस्याः देव्याः सकाशात् त्राणं संरक्षणं येषां ते तत्परित्राणदास्तद्भक्तास्तदेकशरणा देवादयः। दो अवखण्डने। तत्परित्राणान् देवादीन् द्यति खण्डयति हिनस्ति इति तत्परित्राणदः तद्भक्तहिंसापरः शत्रुर्यः कश्चित् नरो मानुषो मर्त्यो वा अमरो देवो वा यक्षः कुबेरादिर्वा गन्धर्वस्तुम्बुरुप्रभृतिर्वा। चकारात् दैत्यो वान्यस्तद्द्वेषी वा राक्षसो वा लङ्कानिवासी नागो वा काद्रवेयः विद्याधरो वा जीमूतवाहनादिकिन्नरो वा अश्वादिमुख्यभूतो वा वालग्रहादिः वा उत्तिष्ठते हिंसितुमुद्युङ्क्ते घटते स हन्तव्यो देव्यैव हन्तव्य एव न स्थापनीय इति। तस्मात्तां नानय। आनयमि चेत्तामापदमेवानयसि। दैत्यकुलविध्वंसिनी सेति नीतिविदमात्योक्तिसमाधिना देवीष्टार्थसिद्धिः॥ ४॥

(४ **नागोजीभट्टी**)॥ ४॥

(५ **जगच्चन्द्रचन्द्रिका**) तत्परित्राणद इति ५॥ ४॥

(६ **दंशोद्धारः**) तत्परित्राणद इति। उत्तिष्ठते। 'उदोनूर्ध्वे' इत्यात्मनेपदम्॥ ४॥

ऋषिरुवाच।

तेनाज्ञप्तस्ततः शीघ्रं स दैत्यो धूम्रलोचनः। वृतः षष्ट्या सहस्राणामसुराणां द्रुतं ययौ॥ ५॥

(१ **गुप्तवती**)॥ ५॥

(२ **चतुर्धरी**) असुराणां सहस्राणां षष्ट्या वृत इत्यन्वयः। द्रुतं सत्वरम्॥ ५॥

(३ **शान्तनवी**) ततः तेन शुम्भेन शीघ्रं गच्छ तावानयेत्याज्ञप्तः आदिष्टः नियोजितः अनुज्ञापितः स धूम्रलोचनः दैत्यां षष्ट्या गुणितानां षष्टित्वसंख्यया गुणितानां सहस्राणां संख्येयानाम् असुराणां संघेन वृतः द्रुतं क्षिप्रं ययौ। सहस्राणाम् असुराण षष्ट्या वृतः असुरषष्टिसहस्रवृतो ययौ असुराणां संबन्धीनि सहस्राणि तेषां संबन्धिनी या षष्टिः तया वृतो द्रुतं ययौ आज्ञप्त इति ण्यप्। मारणतोषणनिशामनेषु मिच्चेतिचुरादिः। कर्मणि क्तः। वा दान्तसूत्रे ज्ञप्त इति निपातनात् वा इट्प्रतिषेधो णिलुप्तोपधाया ह्रस्वता च। ज्ञा नियोजने चुरादिरेव। अतो निग्रायामाज्ञप्त इत्येव॥ ५॥

(४ **नागोजीभट्टी**) ऋषिरुवाच। तेनेति। सहस्राणामसुराणां षष्ट्या वृत इत्यन्वयः॥ ५॥

(५ **जगच्चन्द्रचन्द्रिका**) ऋषिरुवाचेति। तेनाज्ञप्त इति ७॥ ५॥

(६ **दंशोद्धारः**)॥ ५॥

स दृष्ट्वा तां ततो देवीं तुहिनाचलसंस्थिताम्। जगादोच्चैः प्रयाहीति मूलं शुम्भनिशुम्भयोः॥६॥

(१ **गुप्तवती**) जगादोच्चैरित्यनेनानुनयाभावो ध्वनितः॥ ६॥

(२ **चतुर्धरी**) तुहिनाचलो हिमवान्। मूलं समीपम्। मूलमाद्यन्तिकश्रेष्ठे (शिफास्थिति) ष्विति नामलिङ्गानुशासनात्॥ ६॥

(३ **शान्तनवी**) ततः शुम्भनिदेशानन्तरं स धूम्रलोचनः दैत्यः तुहिनाचलसंस्थितां हिमाचलमास्थितां देवीं दृष्ट्वा वीक्ष्य इति उच्चैः जगाद अत्युच्चैरुवाच। किमिति। हे देवि त्वं शुम्भनिशुम्भयोः मूलम् अन्तिकं समीपं प्रयाहि गच्छेति। 'मूलमाद्ये शिफायां स्यात्कृते निकुञ्जेन्तिकेऽपि च' इति शुम्भानुकूलोऽर्थः। देव्यनुकूलोर्थस्त्वेषः। हे देवि त्वम्। मूल प्रतिष्ठायां भ्वादिः। मूलनं मूलः। भावे घञ्। तं मूलं प्रतिष्ठां प्रभुतां याहि प्राप्नुहि इति स देवीसखीजनः तुहिनाचलसंस्थितां तां दृष्ट्वा उच्चैर्जगाद उक्तवान्। कीदृशी देवी। शुम्भनिशुम्भयोः। शुम्भ भासनहिंसनयोः। भ्वादिः परस्मैपदी। शुम्भति रणे भासते हिनस्ति चेति शुम्भो दैत्यः। पचाद्यच्। नितरां शुम्भनं हिंसनं निशुम्भः। भावे घञ्। शुम्भस्य दैत्यस्य निशुम्भः हिंसनं शुम्भनिशुम्भः शुम्भदैत्यकर्म हिंसनं तस्मिन् शुम्भनिशुम्भविषये शुम्भहिंसनविषये यतमाना शुम्भनिशुम्भया शुम्भस्य हिंसने विषये यतमानेत्यर्थः। यती प्रयत्ने। भ्वादिरात्मनेपदी। 'सप्तम्यां जनेर्डः'। 'अन्येष्वपि दृश्यते' इत्यत्र अपिशब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थ इतिवचनात्। धात्वन्तरे कारकान्तरेऽपि च डो भवति डित्यभस्यापि टिलोपः। स्त्रियां टाप्। अवति रक्षति पापेभ्य ऊः उवौ उवः। शुम्भनिशुम्भया चासौ ऊश्चेति विगृह्य कर्मधारये आद्गुणे च शुम्भनिशुम्भयोः। यद्वा शुम्भनिशुम्भया देवी। पुनः कीदृशी त्वम्। ऊ इति पदच्छेदः। अव रक्षणे क्विप्। 'ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च' इति वकारस्य अकारस्य च ऊठादेशद्वये सवर्णदीर्घत्वे ऊः रक्षिका इति देव्यभीष्टार्थो देवीसखीजनेन वर्णितः। संस्थितां सम्यगवस्थितान्। 'संस्थाधारे स्थितौ मृतौ'॥ ६॥

(४ नागोजीभट्टी) स दृष्ट्वेति । तुहिनं हिमम् । मूलं समीपम् ॥ ६ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) स दृष्ट्वा तामिति ८ ॥ ६ ॥

(६ दंशोद्धारः) स दृष्ट्वेति । तुहिनाचलो हिमाचलः । मूलं समीपम् । 'मूलमाद्ये शिफायां स्यात्द्रे निकुञ्जेन्तिकेऽपि च' इति विश्वः ॥ ६ ॥

न चेत्प्रीत्याद्य भवती मद्भर्तारमुपैष्यति । ततो बलान्नयाम्येष केशाकर्षणविह्वलाम् ॥ ७ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ७ ॥
(२ चतुर्धरी) चेत् यदि ॥ ७ ॥

(३ शान्तनवी) हे देवि अद्य अस्मिन्नहनि भवती प्रीत्या स्नेहेन स्वरुच्या मद्भर्तारं मम धूम्रलोचनस्य भर्तारं पोषकं स्वामिनं शुम्भं नोपैष्यति चेत् ततस्तर्हि अगमनादपराधतः एषोऽहं धूम्रलोचनः अद्याधुनैव बलाद्बलात्कारेणैव केशाकर्षणविह्वलां केशानामाकर्षणादाश्लथनात् विह्वलां विवशां विकलां विहस्तां व्याकुलां भवतीं देवीं मद्भर्तारं प्रापयामि । स्वामिनं शुम्भं नयामि प्रापयामि । वर्तमानसामीप्ये भविष्यति लट् । उपैष्यतीति भवच्छब्दयोगे प्रथमपुरुष एव । एत्येधत्यूठ्सु वृद्धिः। इति शुम्भानुकूलोऽर्थः । देव्यनुकूलोऽर्थस्त्वेषः । हे देवि अद्य भवती मत् मां सखीजनम् आप्तवर्गं प्राप्य । कर्मणि ल्यब्लोपे पञ्चमी अबलात् अबलात्कारेण स्वतएव प्रीत्या हर्षेण भर्तारं शिवं न उपैष्यति चेत् उपगमिष्यति चेत् । द्वौ प्रतिषेधौ प्रकृतमर्थं गमयतः । ततः एषोऽहं सखीजनः त्वां केशाकर्षणविह्वलां यामि प्राप्नोमि भजामि । कश्च ब्रह्मा अश्च विष्णुः तौ कौ तयोः ब्रह्मविष्ण्वोश्च ईशः स्वामी शिवः केशः तस्य केशस्य शिवस्य आकर्षणम् आह्वानं तस्मिन्विषये विह्वलां लज्जितत्वादाकुलां त्वा त्वां यामि भजामीति देव्यभीष्टार्थो देवीसखीजनेन प्रस्तुतः । अथ प्रकारान्तरं यथा उपैष्यतीत्यत्र उप एष्यति इति छेदः । नचेत्प्रीत्या इत्येकं पदम् । 'उ संबुद्धौ रुषोक्तौ च शिववाचि त्वनव्ययम्'। धूम्रलोचन आह । उ देवि हे देवि अद्य मद्भर्तारं मत्स्वामिनं शुम्भम् एष्यति प्राप्स्यति । किंविशिष्टा सती भवती एष्यति । पा रक्षणे । पान्ति रक्षन्ति निवारयन्ति पाः । कर्तरि क्विपि जसि रूपम् । अज गतिक्षेपणयोः । पो रक्षकान् शुम्भस्य परिवारान् अजति क्षिपति न्यक्करोति अधः करोति दूरीकरोति इति पा देवी । 'सप्तम्यां जनेर्डः' 'अन्येष्वपि दृश्यते' इत्यत्र अपिशब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थ इति वचनात् धात्वन्तरादपि कारकान्तरेऽपि च डो भवति । डित्यभस्यापीति अजराशब्दस्य टेर्लोपः । स्त्रियामजाद्यतष्टाप् । हल्ङ्यादिलोपे सति पा इति रूपम् । पा शुम्भरक्षकक्षेपिका देवी एवंविधा सती शुम्भं हन्तुम् एष्यतीत्यर्थः । पुनः किंविशिष्टा सती भगवती शुम्भं हन्तुम् एष्यतीत्यर्थः । किंविशिष्टा सती भगवती शुम्भं हन्तुम् एष्यति नचेत्प्रीत्या । अकारान्तमेतत् । चिती संज्ञाने चेतन्ति केचन तानन्ये प्रयुञ्जते इति 'हेतुमति च' इति णिच् ततः क्विप् । 'णेरनिटि' 'वेरपृक्तस्य' लोपः । अप्रत्ययलक्षणेन गुणः । चेतः देवर्ष्यादयः तेषु चेत्सु बोधयितृषु वैदिकधर्मप्रवर्तयितृषु देवर्ष्यादिषु विद्वत्सु प्रीतिः स्नेहः चेत्प्रीतिः । न इति नञोऽन्य एव निषेधार्थो निपातः न विद्यमाना चेत्प्रीतिर्येषां दैत्यानां ते नचेत्प्रीतयो दैत्याः । 'नलोपो नञः' इति वास्ति न तु नंशब्दस्याप्यननुबन्धकस्य । उज्झ उत्सर्गे । नचेत्प्रीतीन् अविद्यमानविबुधप्रीतीन् दैत्यान् उज्झति उत्सृजति परिवर्जयति हिनस्तीति पूर्ववत् डप्रत्यये डित्यभस्यापि टेर्लोपः । स च उज्झेरेव । स्त्रियां डान्तादाप् । 'इको यणचि' हल्ङ्यादिलोपः । नचेत्प्रीत्या देवी दैत्यान् विबुधविद्वेषिणः उज्झन्तीत्यर्थः । यत ईदृशी भवन्ती देवी शुम्भं प्रति तत्पक्षिकसैनिकविद्राविका च विबुधविद्वेषिहन्त्री च सती एष्यति ततः अद्य अधुनाहं धूम्रलोचनः सन् भवती देवी बलात् बलं सैन्यं प्राप्य । कर्मणि ल्यब्लोपे पञ्चमी । न यामि न गच्छामि मद्भर्तारं च न गच्छामीत्यर्थः । कीदृशीं भवतीम् एषकेशाकर्षणविह्वलाम् इत्येकं पदम् । इष गतिहिंसादर्शनेषु । भ्वादिरात्मनेपदी आङ्पूर्वः । आसमन्तादीषन्ते हिंसंति एषाः पचाद्यच् । एषाणां हिंसकानां दैत्यानां केशाः मूर्धजाः तेषामाकर्षणं निग्रहणं तस्मिन् विषये विशेषेण ह्वला । ह्वल चलने ह्वलति चलति पतते चेष्टते इति पचाद्यच् । एषकेशाकर्षणविह्वला तां दैत्यकेशाकर्षणसञ्चेष्टामित्ययं देवीष्टार्थः ॥ ७ ॥

(४ नागोजीभट्टी) विपक्षे बाधकमाह । न चेदिति । तर्हीत्यर्थः ॥ ७ ॥
(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) न चेत्प्रीत्येति १ ॥ ७ ॥
(६ दंशोद्धारः) ॥ ७ ॥

---

१ 'नयाम्येष' इति पाठः ।

देव्युवाच ।

दैत्येश्वरेण प्रहितो बलवान्बलसंवृतः । बलान्नयसि मामेवं ततः किं ते करोम्यहम् ॥ ८ ॥

(१ गुप्तवती) बलवान् रूपवान् । बलसंवृतः काकैरावृतः । बलाच्छरीरस्थौल्यमात्रात् । किं ते करोम्यहं तवाहंकारं कुत्सितं करोमि । 'बलं गन्धे रसे रूपे स्थेमनि स्थौल्यसेनयोः । बलो हलायुधे दैत्यभेदे बलिनि वायसे' इति विश्वः ॥ ८ ॥

(२ चतुर्धरी) बलवान् सामर्थ्यवान् इति सोल्लुण्ठम् । बलसंवृतः करोमि कर्तुं शक्नोमि ॥ ८ ॥

(३ शान्तनवी) हे धूम्रलोचन त्वं बलवान् सामर्थ्ययुक्तः वीर्योपेतः बलसंवृतः बलेन सैन्येन संवृतो वेष्टितः संगतः अथ च दैत्येश्वरेण शुम्भेन प्रहितः प्रस्थापितः बलात् बलात्कारेण एवं केशाकर्षणविह्वलां मूर्धजाच्छन्नविवशां मामबलां नयसि ततोऽहं ते तव किं करोमि । त्वां प्रति किमप्यहं स्त्रीत्वात् युद्धादिकं कर्तुमक्षमोस्मीति शुम्भानुकूलोऽर्थोऽयम् । देव्यनुमतोऽर्थस्त्वेषः । हे धूम्रलोचन त्वं बलवान् बलसंवृतश्चेति दैत्येश्वरेण शुम्भेन प्रहितः प्रस्थापितोऽसि ततो मां नयसि । एवंसति त्वामहं पृच्छामि । बलमत्ति बलात् अहं बलाद् मां देवीतो धूम्रलोचनस्य संबन्धि वस्तु किं नयसि किं यापयसि । नयतेर्द्विकर्मकत्वादजां ग्रामं नयतीतिवत्प्रधानमप्रधानं चेति कर्मद्वयं वक्तव्यम् । तत्र बलादं मां देवीं प्रधानं कर्म द्वितीयं किं स्यात् तद्ब्रूहि अथेह प्रकृतत्वात्प्रसक्तत्वात् बलादं मां देवीं शुम्भं च नेष्यसि तर्हि बलादमिति कृत्वा तस्य सामर्थ्यमत्स्यामि संहरिष्यामि । अथ बलादं मां देवीं त्वमेवात्मानं नयसि तर्हि त्वामेव धूम्रलोचनमत्स्यामि संहरिष्यामि । अथ बलादं मां देवीं त्वत्संबन्धीयं सैन्यं नयसि तर्हि सुतरां तदेवात्स्यामि संहरिष्यामि । ततः ते किं करोमि किमस्ति ते यत्करोम्यहम् । हे धूम्रलोचन समस्तं ते यत् किंचिदस्ति तद्ब्रूहि तदपि विनष्टं करोमीति क्रोधावेशोत्थो देव्यभिप्रायः ॥ ८ ॥

(४ नागोजीभट्टी) देव्युवाच । दैत्येश्वरेणेति । एवं केशाकर्षणविह्वलां बलात् सामर्थ्यसत्ता अवशता च । सावष्टम्भोक्तिरेषा ॥ ८ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) देव्युवाचेति १० । दैत्येश्वरेणेति ११ ॥ ८ ॥

(६ दंशोद्धारः) दैत्यो बलवान् समर्थः । बलसंवृतः सेनापरिवृतः । करोमि कर्तुं शक्नोमि ॥ ८ ॥

ऋषिरुवाच ।

इत्युक्तः सोऽभ्यधावत्तामसुरो धूम्रलोचनः । हुंकारेणैव तं भस्म सा चकाराम्बिका ततः ॥ ९ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ९ ॥

(२ चतुर्धरी) सा अम्बिका तं भस्म भस्मसात् चकार इत्यन्वयः । भस्मसात् भस्मस्वरूपमिति वा पाठार्थौ ॥ ९ ॥

(३ शान्तनवी) इत्येवं देव्याउक्तः स धूम्रलोचनः असुरः तां देवीम् अभ्यधावत् वेगेन अभ्यद्रवत् । 'सृ गतौ । सर्तेर्वेगितायां गतौ धावादेशो वक्तव्यः । यद्वा धावु गतिशुद्ध्योः । उभयपदी । ततोऽनन्तरं साम्बिका देवी तं धूम्रलोचनं क्रोधानलज्वालागर्भेण हुंकारेणैव भस्म चकार भस्मीचकार । हुं वितर्के परिप्रश्ने भित्सायां भर्त्सने भये । क्रोधे दुःखे विकारेऽपि मन्त्रभेदेपि चाव्ययम्' । क्वचित् भस्मसाच्चकारेति वा पाठः । 'विभाषा सातिकार्त्स्न्ये' इति अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्तरि च्विरित्यस्मिन्विषये स्वकृत्स्नतायां मन्यमानायां सातिप्रत्ययः । अभस्म भस्म चकार कार्त्स्न्येन भस्मसाच्चकार । धूम्रलोचनशरीरं कृत्स्नमपि भस्मीचकारेत्यर्थः । अन्तर्वर्तिविभक्त्याश्रितेन पदत्वेन न लोपवत् । पादान्तयतिश्छान्दसत्वेन वा । सानावाश्रिता । हुम् इत्यस्य कारणं हुंकारः हुंकृतिरित्यर्थः ॥ ९ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ऋषिरुवाच । इतीति । तं सा भस्मचकारेत्यन्वयः ॥ ९ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) ऋषिरुवाचेति १२ । इत्युक्त इति ॥ १३ ॥ ९ ॥

(६ दंशोद्धारः) इत्युक्त इति । भस्मसादिति पाठः ॥ ९ ॥

अथ क्रुद्धं महासैन्यमसुराणां तथाम्बिका । ववर्ष सायकैस्तीक्ष्णैस्तथा शक्तिपरश्वधैः ॥ १० ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १० ॥

(२ चतुर्धरी) महासैन्यं सेनासमुदायः । सायकैः शरैः । परश्वधैः कुठारैः ॥ १० ॥

(३ शान्तनवी) अथ धूम्रलोचने भस्मीकृते तथा क्रुद्धम् असुराणां सैन्यं कर्तृ तीक्ष्णैः सायकैः तथा शक्तिसहितैः परश्वधैः शक्तिसहितैः परशुभिश्च आयुधैः कुठारैरम्बिकां देवीं ववर्ष शरसंपातेन शक्तिपातेन परशुपातेन च देवीं संछादयामास । असुरसेनामित्यर्थः । शक्तिपरश्वधैरिति मध्यमपदलोपी समासः । द्वन्द्वे तु सेनाङ्गत्वादेकवद्भावः स्यात् । परशुश्च परश्वधः'।

दृ असुरमहासैन्यं कर्तृ। अम्बिकामायुधैर्ववर्ष संछादयामास। ततोऽनन्तरं सिंह एव असुरसेनया युयुधे नैवाम्बिकेति कस्यचिदाशङ्का स्यात् किमम्बिका असुरशरसंपाततो मृता न जीवति सेति। यद्यप्युत्तरत्र सा समानीयतां लम्बिति तद-गततोपत्स्यते। तथापि सा महासुरसंपाततः संमूर्च्छिता सती पुनरुत्थाय योद्धुमक्षमाभूत्। अन्यथा युध्यतैव किं नेति वी-रकर्मण्यपकर्षः स्यात्। अतः सोपि युयुधे। तद्यथा तत्रैव श्लोके अम्बिका अम् भवति इति पदच्छेदः। अम्बिका कर्त्री। महासैन्यं कर्म। 'उ प्रश्नेऽङ्गीकृतौ रोष आम् स्मृतौ चावधारणे'। अथ धूम्रलोचनः संग्रामे देव्या भस्मीकृत इति अम् इति मनसा स्मृत्वा क्रुद्धं क्रोधाविष्टम् असुराणां महासैन्यं कर्म। अम्बिकापि क्रुद्धा सती तथा तद्वदेव तीक्ष्णैरेव सायकैः शक्तिपरश्वधैश्च शक्तिभिः सहितैः कुठारैश्च ववर्ष असुरसेनां संछादयामास। यद्वा अमित्यवधारणे। अथ तथा क्रुद्धमसुराणां महासैन्यं कर्म। अम्बिका आम् अम्बिकैव देव्येव तीक्ष्णैः सायकैः तथा शक्तिपरश्वधैश्च ववर्ष। न त्वसुरमहासेनाम् अम्बिका इति अम्बिकाया एव वीरकर्मण्युत्कर्षः ॥ १० ॥

(४ नागोजीभट्टी) अथेति। अम्बिका कर्त्री। अत एव तथा स्वारस्यम् ॥ १० ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) अथ क्रुद्धमिति १४ ॥ १० ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ १० ॥

ततो धुतसटः कोपात्कृत्वा नादं सुभैरवम्। पपातासुरसेनायां सिंहो देव्याः स्ववाहनः ॥ ११ ॥

(१ गुप्तवती) धुतसटः कम्पितकेसरः ॥ ११ ॥

(२ चतुर्धरी) धुतसटः कम्पितकेसरः। पपात प्राविशत्। अर्शआदिपाठात् स्ववाहन इति बहुवचनात् कर्मणि ल्युः। सोऽनन्यसाधारणो निजभूतो वाहनः ॥ ११ ॥

(३ शान्तनवी) ततः कोपात् धुतसटः कम्पितस्कन्धकेसरः स सिंहो देव्याः वाहनो वाहनीभूतो देव्याः सिंहः सु-भैरवम् अतिभयंकरं नादं सिंहनादं कण्ठगर्जनं कृत्वा असुरसेनायां हिंसितुं पपात। उत्प्लुत्य निपपात। स्ववाहनमिति पाठे अ-नन्यसाधारणं वाहनं देव्या एव सिंहो वाहनं नान्यस्येति स इति पाठे प्रसिद्धः सिंहो भीरोरयं त्रासकारी भैरवः त्रिलिङ्गः 'वाहनमाहितात्' इति निर्देशाद्वाहनशब्दो नपुंसकलिङ्गः ॥ ११ ॥

(४ नागोजीभट्टी) निर्नायकसैन्ये देव्याः प्रयासो व्यर्थ इति मत्वा सिंहो युयुधे। तत इति तत्र हेतुगर्भविशेष-णम्। स्ववाहन इति। अर्धर्चादित्वात्पुंस्त्वम्। स्वीयवाहन इत्यर्थः। पपात प्राविशत् ॥ ११ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) ततो धुतसट इति १५ ॥ ११ ॥

(६ दंशोद्धारः) तत इति। धुतसटः कम्पितकेसरः। वाहयतीति वाहनः। कर्तरि बाहुलकाल्ल्युट्। सः प्रसिद्धः। स्ववाहन इति पाठे स्वस्या वाहनः। सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः। आर्षत्वाद्ह्रस्वत्वमिति चतुर्भुजोक्तिस्त्वसाध्वेव ॥ ११ ॥

कांश्चित्करप्रहारेण दैत्यानास्येन चापरान्। आक्रान्त्या चाधरेणान्यान्जघान स महासुरान् ॥ १२ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १२ ॥

(२ चतुर्धरी) आक्रम्यातिक्रम्य। आक्रान्त्येतिपाठे आक्रान्त्या भयेन ॥ १२ ॥

(३ शान्तनवी) असुरसेनायां निपत्य सिंहः किमकार्षीत्तत्राह। स सिंहः पञ्चास्यः करप्रहारेण कांश्चिद्दैत्यान् जघान। स सिंहः आस्येन अपरांश्च दैत्यान् मुखेन जघान। स सिंहः चरणेनाक्रम्य अन्यान् महासुरान् जघान जिहिंस। स सिंहः खलु पञ्चास्यः एकम् आस्यं वक्त्रम् आस्यवत् घातकत्वात्करद्वयं चरणद्वयं चास्यचतुष्टयम्। पञ्चास्यानि युद्धसाधनानि यस्य स पञ्चास्यः। आक्रम्य चाधरेणान्यान् इत्यपि पाठे अधरेण चरणभागेनाक्रम्यान्यान् महासुरान् जघानेत्येवार्थः। अन्यथा अधरेणौष्ठेन महासु-राणामाक्रमणं न संभवति। अथ देवीप्रभावात्संभवेत्। तस्याप्यास्येन चापरान् जघानेत्यास्यग्रहणेनैवाधरस्यापि युद्धसाधनत्वेन ग्रहणस्य सिद्धत्वात्पुनरधरेणेति केयं वाचोयुक्तिरुक्तिमताम्। यद्वा अधरेण ओष्ठेन स्फुरितेन प्रकटीकृतः कोपाध इत्युपच-र्यते। अधरेण कोपेनाक्रम्य। यद्वा अधस्तादुपचारतः शरीरस्याधस्तादधोभागेन उरोदेशेनाक्रम्य। यद्वा अविद्यमाना धरा भूर्यत्र सोऽधरः आकाशदेशः तेन अन्तरिक्षेणाक्रम्य निरुध्य ॥ १२ ॥

(४ नागोजीभट्टी) कांश्चिदिति। स सिंहः। आक्रान्तिराक्रमणं तेन च अधरेण अधरकायेनाधरोष्ठेन च अन्यान्म-हासुरान्दैत्याञ्जघानेत्यन्वयः ॥ १२ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) कांश्चित्करेति १६ ॥ १२ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ १२ ॥

'आक्रम्य चा' इति चतुर्धरीपाठः।

केषांचित्पाटयामास नखैः कोष्ठानि केसरी। तथा तलप्रहारेण शिरांसि कृतवान्पृथक् ॥ १३ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १३ ॥

(२ चतुर्धरी) कोष्ठानि हृदयानि। केसरी सिंहः। तलो विस्तृताङ्गुलिपाणिः ॥ १३ ॥

(३ शान्तनवी) स केसरी सिंहः केषांचिद्दैत्यानां कोष्ठान् जठराभ्यन्तरदेशान् नखैः नखरैः उत्पाटयामास विदारयामास। पट भाषार्थश्चुरादिः। धात्वनेकार्थत्वेन प्रयोगतो विदारणार्थः। 'अथाकल्ये तु चिचन' पुंसि कोष्ठोऽन्तर्जठरं कुसूलोन्तर्गृहं तथा'। कोष्ठानि केसरीति तु पाठे व्यत्ययेन छान्दसं नपुंसकत्वम्। यद्वा कोष्ठान् इकेसरी इति छेदः। इःकामः। इना कामेन चरति इचारी इकेसरी। अनिवारितप्रसरः केसरीत्यर्थः। मध्यमपदलोपी समासः। तथा तलप्रहारेण हस्तस्य तलघातेन चपेटेन चपेटया चपेताघातेन केषांचिद्दैत्यानां शरीरेभ्यः शिरांसि मस्तकानि पृथक् पृथग्भूतानि कृतवान्। करनखपञ्जरेण शिरांसि छित्त्वा भुवि पातयामासेत्यर्थः। 'पाणौ चपेटप्रतलप्रहस्ताविस्तृताङ्गुलौ' केचिदाहुः तलाभ्यां द्वाभ्यां प्रवर्तितेन प्रहारेण शिरांसि पृथक् कृतवानिति। युक्तमेतत्। यदभ्यधुः। 'द्वौ संहतौ सिंहतलौ प्रतलौ वामदक्षिणौ'। द्वौ प्रतलौ संहतौ वामदक्षिणाख्यौ मिलितौ सिंहतलौ सिंहतलाख्यौ कथ्येते। सिंहो हि मिलिताभ्यां चपेटाभ्यां हन्ति ॥ १३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) केषामिति। कोष्ठानि तु उदरमध्यानि ततो। विस्तृताङ्गुलिः पाणिः ॥ १३ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) केषांचिदिति १७ ॥ १३ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ १३ ॥

विच्छिन्नबाहुशिरसः कृतास्तेन तथापरे। पपौ च रुधिरं कोष्ठादन्येषां धुतकेसरः ॥ १४ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १४ ॥

(२ चतुर्धरी) ॥ १४ ॥

(३ शान्तनवी) तथा शौर्यभाजा तेन सिंहेन अपरे शत्रवः महासुराः विच्छिन्नबाहुशिरसः कृताः। बाहवश्च शिरांसि च मस्तकानि बाहुशिरः। प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः। तथा विच्छिन्नं शिरो येषां ते। अथ च तथा शौर्यशाली धुतकेसरः स केसरी सिंहः अन्येषां महासुराणां कोष्ठात् अन्तर्जठरात् जठराभ्यन्तरदेशात् कोष्ठं विदार्य। कर्मणि ल्यब्लोपे पञ्चमी। रुधिरं पपौ पा पाने। एतेन सिंहस्यापि वीरपानौचिती सूचिता। 'वीरपानं तु यत्पानं वृत्ते भाविनि वा रणे'। 'पुंसि कोष्ठोऽन्तर्जठरं कुसूलोऽन्तर्गृहं तथा' ॥ १४ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ॥ १४ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) विच्छिन्नेति १८ ॥ १४ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ १४ ॥

क्षणेन तद्बलं सर्वं क्षयं नीतं महात्मना। तेन केसरिणा देव्या वाहनेनातिकोपिना ॥ १५ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १५ ॥

(२ चतुर्धरी) महात्मना महोत्साहेन ॥ १५ ॥

(३ शान्तनवी) तेन केसरिणा सिंहेन देव्याः वाहनेनातिकोपिना। अत एव क्षणेनैव तत् प्रसिद्धं बलं सैन्यम्। यद्वा तस्य धूम्रलोचनस्य बलं सैन्यं क्षयं नीतं नाशं प्रापितम्। 'निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षणः'। 'निलयापचयौ क्षयौ'। 'आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्ष्म च'। अतितरां कोपिना ॥ १५ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ॥ १५ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) क्षणेन तद्बलमिति १९ ॥ १५ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ १५ ॥

श्रुत्वा तमसुरं देव्या निहतं धूम्रलोचनम्। बलं च क्षयितं[1] कृत्स्नं देवी केसरिणा ततः ॥ १६ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १६ ॥

(२ चतुर्धरी) क्षयितं क्षययुक्तम्। तारकादित्वादितच् वा क्षयशब्दात् तत्करोतीति णिजन्तान्निष्ठा ॥ १६ ॥

(३ शान्तनवी) इह श्रवणाकोपनाज्ञापनाक्रियात्रयापेक्षैककर्तृकत्वेन श्लोकयुग्मस्यैकोऽन्वयो ज्ञेयः। देव्या तत्प्रसिद्धं

---

१ 'क्षपितं' इति शान्तनवीसंमतः पाठः।

धूम्रलोचनम् असुरं निहतं भस्मितं श्रुत्वा आकर्ण्य ततः देवीकेसरिणा देव्याः सिंहेन तस्य धूम्रलोचनस्य कृत्स्नं बलं सैन्यं क्षयितं नाशितं च श्रुत्वा दैत्याधिपतिः शुम्भः कोपतः स्फुरिताधरः संरम्भकम्पिताोष्ठः सन् चुकोप चुक्रोध । अथ तौ प्रसिद्धौ प्रागदृष्टदेवीकौ चण्डमुण्डौ महासुरौ कर्मभूतौ आज्ञापयामास च निजभृत्यौ नियुयुजे । क्षपितमिति । क्षिप प्रेरणे चुरादिः क्षदन्तः । प्रेरितं दूरीकृतम् । विनाशितमिति यावत् । क्षयितमिति पाठः । क्षयः संजातोऽस्येति तारकादित्वादितच् । आज्ञापयामास । ज्ञा नियोजने चुरादिः । स्वार्थे णिच् ॥ १६ ॥

(४ नागोजीभट्टी) श्रुत्वेति । क्षयितमिति क्षयशब्दादाख्यातसन्नन्तात् क्तः । कृतक्षयमिति ॥ १६ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) श्रुत्वा तमसुरमिति २० ॥ १६ ॥

(६ दंशोद्धारः) श्रुत्वेति । क्षयितं क्षयं प्रापितम् । तारकादित्वादितच् । क्षयनमिति पाठे क्षिधातोर्ण्यन्तात् क्तः ॥ १६ ॥

चुकोप दैत्याधिपतिः शुम्भः प्रस्फुरिताधरः । आज्ञापयामास च तौ चण्डमुण्डौ महासुरौ ॥ १७ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १७ ॥

(२ चतुर्धरी) तौ पूर्वोक्तौ ॥ १७ ॥

(३ शान्तनवी) अस्यार्थः स्फुटत्वान्न विवृतः ॥ १७ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तौ पूर्वौ ॥ १७ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) चुकोप दैत्येति २१ ॥ १७ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ १७ ॥

हे चण्ड हे मुण्ड बलैर्बहुभिः परिवारितौ । तत्र गच्छत गत्वा च सा समानीयतां लघु ॥ १८ ॥

(१ गुप्तवती) तत्र गच्छत । तकारे विन्दुलोपश्छन्दोनुरोधात् । सैनिकहिताभिप्रायकं बहुवचनं वा । उत्तरश्लोके वा इति दर्शनात् । उत्तराध्याये आज्ञप्तास्त इत्युक्तेश्च ॥ १८ ॥

(२ चतुर्धरी) गच्छतेति छन्दोनुरोधात् बिन्दुलोपो (बाहुल्यात्) व्यत्ययात् द्वयोरेव वा बहुवचनं गौरवोक्त्या प्रत्येकं वा । एवं च उत्तरत्रापि गच्छतमित्येव पाठः ॥ १८ ॥

(३ शान्तनवी) हे चण्ड हे मुण्ड युवां बहुभिर्बलैः सैन्यैः परिवारितौ परिवेष्टितौ सन्तौ तत्र गच्छतम् । कुत्र यत्र सा देवी वर्तते । गत्वा च गत्वैव क्षिप्रं लघु आशु सा देवी समानीयताम् । युवाभ्यामिति शेषः । गच्छतमिति गमेर्लोण्मध्यमपुरुषस्य द्विवचनस्य थसस्तम् । लोटो लङ्वदिति निर्देशात् । गच्छतेति पाठे चण्डमुण्ड तद्बलेषु बहुषु विवक्षितेषु । बहुवचनस्य पूर्ववदतिदेशात् थस्य तः । हे चण्ड हे मुण्ड युवां बहुबलपरिवारितौ मुख्यौ द्वौ बहुभिर्बलानि च ते सर्वे यूयं मिलित्वा यत्र सा देव्यवर्तत तत्र गच्छ यात । गत्वा तु लघु शीघ्रं सा समानीयताम् । सा इत्यभिहितं कर्म । तामिति द्वितीयमनभिहितम् अजां ग्रामं नीयतामितिवदनुसंधेयम् । प्रधानं कर्माभिहितं नाप्रधानम् । गच्छतेति वर्गापेक्षया बहुवचनम् । अत एवाग्रे वक्ष्यति बहुवचनं यदि वः संशयो युधीति । शुम्भानुकूलोऽयमर्थः । देव्यनुकूलोऽर्थस्त्वेषः । तथाहि गच्छतं तत्र गत्वा तु सा आसम् आनीयतां लघु इति पदच्छेदः । असु क्षेपणे भावे घञ् । असनमासः । क्षेपोऽधःकारो न्यक्कारः । 'आस्तु स्यात्कोपपीडयोः' । ततश्चण्डमुण्डाद्यागमनं दृष्ट्वा सखीवर्गो देवीमाचष्ट । हे देवि त्वम् आः कोपेन तत्र गच्छ । कुत्र यत्र चण्डो मुण्डश्च बहुभिर्बलैः सैन्यैः परिवारितौ स्तः । गत्वा तु पुनः तं चण्डं मुण्डं च आह्वयस्व । हे चण्ड हे मुण्ड योद्धुमागच्छेति स्पर्धया तमाकारय । किंच तु पुनः तया देव्या लघु शीघ्रं सा चण्डमुण्डसंबन्धिनी सेना आसं क्षेपं न्यक्कारं विनाशं च नीयतां योज्यताम् इति सखीवर्गोक्तोऽयं देव्यनुकूलोऽर्थोऽधिगन्तव्यः ॥ १८ ॥

(४ नागोजीभट्टी) हे चण्डेति बहुलैर्बहुभिरित्यर्थः । गच्छत गच्छतम् । छन्दोनुरोधाद्बिन्दुलोपः । लघु शीघ्रम् ॥ १८ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) हे चण्ड हे मुण्डेति २२ ॥ १८ ॥

(६ दंशोद्धारः) हे चण्डेति । गच्छतमिति वक्तव्ये मकारलोप आर्षः । बलवत्त्वेन द्वयोरपि बहुत्वविवक्षया गौरवेण प्रत्येकं वा ॥ १८ ॥

केशेष्वाकृष्य बद्ध्वा वा यदि वः संशयो युधि । तदाशेषायुधैः सर्वैरसुरैर्विनिहन्यताम् ॥ १९ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १९ ॥

(२ चतुर्धरी) यदीत्यादि । शीघ्रमागम्यतामित्यन्तेन देव्या हननपक्षमनु (यतम)ज्ञाप्य प्राचीनानयनपक्षं मुख्यतया निर्धारयन्ननुवदति बद्ध्वेति । अथवा यदि वः संशयस्तदेत्यर्थः । तामम्बिकां च बद्ध्वा गृहीत्वेत्यर्थः ॥ १९ ॥

१ 'बहुलैः' इति नागोजीभट्टीस्थः पाठः ।

(३ शान्तनवी) हे चण्ड हे मुण्ड बलानि च युष्माभिः सा देवी केशेषु मूर्धजेषु आकृष्य आच्छिद्य बद्ध्वा व रज्जुभिः सा समानीयताम्। केशाकर्षणे बन्धने च वा वः युष्माकं यदि पक्षान्तरे संशयः स्यात् तदा युधि संग्रामे अशेषायुधैः साधनैस्तद्युक्तैर्वा सर्वैरसुरैर्युष्माभिः सा देवी विनिहन्यतां निघ्निता निजाधीना कर्तव्या। यद्वा विशेषेण निहन्तव्या निघ्ना आयत्ता वश्या कर्तव्येति शुम्भानुकूलोऽर्थः। देव्यनुकूलोऽर्थस्त्वेषः। देवी स्ववर्गानादिक्षत्। मदीयाः गणाः युष्माभिः स चण्डो मुण्डश्च केशेषु मूर्धजेषु आकृष्य बद्ध्वा वा विनिहन्यताम्। हे मदीयाः गणाः यदि वः युष्माकं केशाकर्षणे बन्धने च संशयः स्यात् तदा युधि संयुगे अशेषायुधैः सर्वैर्युष्माभिः स चण्डो मुण्डश्च विनिहन्यताम्। किंविशिष्टैर्युष्माभिः। असुरैः असून् दैत्यप्राणान् रान्ति गृह्णन्ति असुराः। 'आतोऽनुपसर्गे कः।' तैः दैत्यप्राणापहारिभिः इति देव्यभीष्टोऽर्थः। अन्यथा देव्याः पराभिभववचःश्रवणादपकर्षः शङ्कितः स्यात्। अथवा केशेषु आकृष्य बद्ध्वा अव यदि वः संशय इति पदच्छेदः। कः ब्रह्मा अः विष्णुः इः रुद्रः तेषामिव इषवो बाणा यस्याः सा केशेषुः तया देव्या केशेष्वा आकृष्य बद्ध्वा दैत्यान् अव रक्ष। कान् अयदिवः अयेन शुभावहविधिना लब्धा द्यौर्यैस्ते अयदिवो देवाः तान् अयदिवः सम्भृताः आभरणीकृताः शयवः चक्रमण्डलाख्याः सर्पा यया सा संशयुः कालिका देवी तत्संबुद्धौ हे संशये। तस्या युधः युद्धस्य संबन्धिन्यः आशा दिशस्तदाशाः तदाशासु प्रयुद्धाशासु प्रयुक्तानि ईषाः लाङ्गलदण्डा एव आयुधानि यैस्ते तदाशेषायुधाः दैत्याः तैः अस्य विग्रहान्तरं त्वग्रे वक्ष्य इति तत्पदविवक्षितविग्रहः। अत्रान्वयः। सखीभिर्देवी प्रार्थ्यते। हे संशया हे संभृतशया हे संभृतचक्रमण्डल्याख्यसर्पाभरणे हे कालिके देवि त्वम् अयदिवः अयेन लब्धस्वर्गान्देवान् अव रक्ष। अव रक्षणे। हे देवि केशेष्वा। तृतीयान्तमेतत्। ब्रह्मविष्णुरुद्रसदृक्षबाणया त्वया देवपाशेन दैत्यान् आकृष्य आच्छिद्य बद्ध्वा वा युधि युद्धे तदाशेषायुधैः युद्धदिक्प्रयुक्तरायुधैः सर्वैरसुरैः स चण्डः मुण्डश्च दैत्यो विनिहन्यताम् इति देव्यभीष्टोऽर्थः। द्वितीयः इषुर्बाणः केशेष्वा देव्या अव रक्ष अयदिवः देवान् हे संशये हे संभृतसर्पाभरणे तदाशेषायुधैः तस्यां विधि विषये आसमंतात् आशाः अनुवानाः ईषा लाङ्गलदण्डाः आयुधानि येषां ते तदाशेषायुधाः दैत्याः तैः स विनिहन्यतां चण्डमुण्डश्चेत्युक्ते देव्या अपि विनिहन्यताम् इति गम्यते। यथा पुत्रेण सह पिता भुङ्क्ते इत्यत्र पुत्रोऽपि भुङ्क्ते इति गम्यते॥ १९॥

(४ नागोजीभट्टी) आनयने प्रकारद्वयमाह। केशेष्विति। आकर्षणमात्रादनागमने बन्धनं च इति गौरवाद्बहुवचनम्। तृतीया सहार्थे। युधि युद्धे प्रसक्ते यदि तथा नयने संदेहस्तदा सर्वैर्दैत्यैः सकलायुधैः सा विशेषेण निहन्यताम्। मार्यतामित्यर्थः॥ १९॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) केशेष्वाकृष्येति २३॥ १९॥

(६ दंशोद्धारः) केशेष्विति। यदीत्यादिशीघ्रमागम्यतामित्यन्तेन हननपक्षमनूद्य प्राचीनं बद्ध्वानयनपक्षं निर्धारयति। बद्ध्वेत्यादि। यद्वा यदि वो युधि संशयस्तर्हि हन्यताम्। यदि संशयो न तर्हि बद्ध्वा गृहीत्वा आगम्यतामित्यर्थः। यद्वा अशेषायुधैर्विनिहन्यतां ताड्यताम्। पुनः सिंहे निपातिते तस्यां हतायाम्। भूमौ गतायाम् इत्यर्थः॥ १९॥

तस्यां हतायां दुष्टायां सिंहे च विनिपातिते। शीघ्रमागम्यतां बद्ध्वा गृहीत्वा तामथाम्बिकाम्॥ २०

इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे सावर्णिके मन्वन्तरे देवीमाहात्म्ये धूम्रलोचनवधे षष्ठोऽध्यायः॥६॥

(१ गुप्तवती) अथाम्बिकामिति। अथवा अम्बिकां जीवन्तीमेव बद्ध्वा गृहीत्वा आगम्यतामित्यर्थः। अथ हननानन्तरं बद्ध्वा शवमेव बद्ध्वेत्यर्थः इति केचित्। इह चत्वार उवाचमन्त्राः॥ २०॥ इति श्रीगुप्तवत्यां मन्त्रव्याख्याने षष्ठोऽध्यायः॥६॥

(२ चतुर्धरी) अपर आह। तस्यां हतायां बलक्षतायाम्। अपर आह। सिंहे विनिपातिते सति तस्यां हतायां भूमौ गतायाम्। अत्र पक्षे हननं गत्यर्थः। हन हिंसागत्योः। गत्यर्थाः प्राप्त्यर्थाः। यद्वा दुष्टायां सेनायां दुष्टा सेना वरूथिनी। शीघ्रमागम्यतामिति काकाक्षिवत्संबन्धः॥२०॥ इति चतुर्धरीटीकायां धूम्रलोचनवधो नाम षष्ठोऽध्यायः॥ ६॥

(३ शान्तनवी) हे चण्ड हे मुण्ड हे बलानि च युष्माभिः सर्वैः दैत्यैः दुष्टायां दैत्यद्वेषिण्यां तस्यां देव्यां हतायां ताडितायां सत्यां परासूकृतायां तदीये सिंहे विनिपातिते व्यसूकृते वा शीघ्रमागम्यतां निजस्थानं प्राप्यताम्। अथ सा जीवती आनेतुं शक्या चेत्तर्हि तामम्बिकां गृहीत्वा बद्ध्वा शीघ्रमागम्यताम्। तद्दर्शने ममाभिलाषोऽस्तीत्यभिप्रायः। तस्यां हतायाम् इति अतिकोपेन प्रज्वलितात्मनाम् अतिकोपिना पुंसा प्रबलशत्रौ मृधे मृतोऽपि द्रष्टुम् इष्यते। अथवा क्रोधज्वलितेन व्याकुलचेतसा तस्यां हतायां समागम्यतामिति तावदुक्तम्। ततः पुनरप्युक्तं बद्ध्वा तु तां जीवतीमेव अम्बिकां शीघ्रं गृहीत्वा युष्माभिरागम्यतामित्युक्तम्। ननु तामम्बिकाशब्दो मातृवाचीति शुंभः कथं ब्रूयात्। तामम्बिकामेवाभिगन्तुकामः। अत्राहुः शुम्भादन्येषां साम्बिकैवेति तस्यां चण्डमुण्डादीनां रमणाभिलाषो न कर्तव्यः इयं हि युष्माकमम्बैवेति सूचयितुम् अम्बिकामित्युक्तम्। मातृगमनं हि पशुपक्षीतरेषु स्वत एव गर्हितम् इति शुम्भानुकूलोऽर्थः। देव्यनुकूलोऽर्थस्त्वेषः। तस्यां हतायां दुष्टायां सिंहे च विनिपा आतिते शीघ्रम्। आगम्यतां बद्ध्वा गृहीत्वा तामथाम्बिकाम् इति पदच्छेदः। हतायामिति हन्तेर्गत्यर्थे क(र्मणि)

र्तरि क्तः । विनिपा इति पैओवै शोषणे । कर्तरि क्विप् । विशेषेण नितरां पायति शत्रून् शोषयति विनिपाः तया विनिपा
देव्या आतिते इति । अत सातत्यगमने । अतनम् आतः । भावे घञ् । आतः संजातोऽस्याः सा आतिता तत्संबुद्धौ हे आ-
तिते हे देवि अम्बिकामिति अम्बिकाशब्देन देवीहननं विवक्षितम् । तर्हि अबि रबि लबि अवस्रंसने इत्यतः कर्तरि ण्वुलि बोर-
कारादेशे इत्वे च अम्बते लम्बते शत्रूणां गलेष्विति अम्बिका या रज्जुर्विवाहकृता इति विवक्षितपदविग्रहः । अत्रायं दे-
व्यनुकूलोऽन्वय उच्यते । हे सिंहे च अन्यत्र च आतिते हे जगद्रक्षणाय संजातसततगते हे देवि तस्यां दुष्टायां देवद्वेषिण्यां
दैत्यसेनायां हतायां गतायाम् उपस्थितायां सत्याम् अथानन्तरं विनिपा विशेषेण नितरां पायन्त्या शत्रून् शोषयन्त्या
त्वया देव्या अम्बिकां शत्रुगलेषु लम्बिकां पाशरज्जुं गृहीत्वा तां दैत्यसेनां बद्ध्वा शीघ्रम् आगम्यताम् इति सखीभिः देवी नि-
गदितेति देव्यभीष्टार्थसिद्धिः ॥ २० ॥ इति श्रीमद्राजाधिराजश्रीतोमरान्वयश्रीमदुद्धरणात्मजश्रीशंतनुचक्रवर्तिविरचितायां
शान्तनव्यां चण्डिकामाहात्म्यटीकायां धूम्रलोचनवधविध्युपलक्षितः षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

(**४ नागोजीभट्टी**) उपसंहरति । आगम्यतामित्यन्तेन । सर्वथा ग्रहीतुमशक्या चेदेवं हन्तव्या नान्यथेत्याह । ब-
द्धेति । अथेति पक्षान्तरे । यदा शक्यते तर्हि बद्ध्वा तां गृहीत्वैवागन्तव्यमित्यर्थः ॥ २० ॥ इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजना-
गोजीभट्टकृते सप्तशतीव्याख्याने षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

(**५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका**) तस्यां हतायामिति २४ ॥२०॥ इति श्रीभगीरथविरचिता कण्वगोविन्दकृतसप्तशतीमन्त्र-
होमविभागकारिकाणां जगच्चन्द्रचन्द्रिकाख्यटीका संपूर्णा ॥ ६ ॥

(**६ दंशोद्धारः**) इति श्रीदंशोद्धारटीकायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ७.

ऋषिरुवाच ।

आज्ञप्तास्ते ततो दैत्याश्चण्डमुण्डपुरोगमाः । चतुरङ्गबलोपेता ययुरभ्युद्यतायुधाः ॥ १ ॥

(**१ गुप्तवती**) ॥ १ ॥

(**२ चतुर्धरी**) चण्डमुण्डौ पुरोगमौ येषां ते ॥ १ ॥

(**३ शान्तनवी**) ततो धूम्रलोचनवधानन्तरं शुम्भेन आज्ञप्ताः आदिष्टाः नियुक्ताः चण्डमुण्डपुरोगमाः चण्डमुण्ड-
पुरःसराः ते दैत्याः चतुरङ्गबलोपेता हस्त्यश्वरथपादातसमेताः अभ्युद्यतायुधाः सन्नद्धबद्धोन्मुखायुधाः संतो ययुः जग्मुः ।
आज्ञप्ता इति वा दान्तसूत्रेण निपातितः । 'पुरोगमः पुरोगामी' । पुरो गच्छतः पुरोगमौ । चण्डमुण्डौ पुरोगमौ येषां ते
तथोक्ताः । 'हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्गं स्याच्चतुष्टयम्' चत्वारि अङ्गानि यत्र तत् चतुरङ्गबलं सैन्यं तेन उपेताः संगताः ययुरेव ।
न पुनरायाता इति भावः ॥ १ ॥ शैलेन्द्रशृङ्गे हिमाचलशृङ्गे सिंहस्योपरीति स्थितमित्यन्वयः ॥१॥

(**४ नागोजीभट्टी**) ऋषिरुवाच । आज्ञप्ता इति । एवं विंशश्लोकयुक्तेऽध्याये म-
(**५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका**) अथ सप्तशतीसप्तमाध्यायस्य मन्त्रहोमविभाग उच्यते । सप्तमेऽध्याये तु पुनः सर्वे मन्त्राः श्लोक-
न्त्रास्तु सप्तमे । सर्वे मन्त्राः श्लोकरूपा इति पञ्च अधिका ये विंशतिश्लोकास्तैर्युक्ते सप्तमेऽध्याये तु पुनः सर्वे मन्त्राः श्लोक-
रूपाः वर्तन्ते । ऋषिरुवाचद्वयं ततः ऋषिरुवाचेति द्वौ मन्त्रौ । ततः षष्ठाध्यायानन्तरम् । अत्र रेफलोपश्छिन्द्यः । सप्तविंशतिरेवं तु
मन्त्रसंख्या प्रकीर्तिता इति तु पुनः एवंप्रकारेण सप्त अधिका विंशतिः मन्त्रसंख्या प्रकीर्तिता उक्ता । तथाहि ऋषिरुवाचस्वाहा
१ । आज्ञप्ता इति २ ॥ १ ॥

(**६ दंशोद्धारः**) ॥ १ ॥

ददृशुस्ते ततो देवीमीषद्धासां व्यवस्थिताम् । सिंहस्योपरि शैलेन्द्रशृङ्गे महति काञ्चने ॥ २ ॥

(**१ गुप्तवती**) ॥ २ ॥ सिंहस्योपरि व्यवस्थितामित्यन्वयः । काञ्चने सौवर्णे ॥ २ ॥

(**२ चतुर्धरी**) शैलेन्द्रस्य हिमवतः शृङ्गे । काञ्चने काञ्चनमये सौवर्णे शैलेन्द्रशृङ्गे हिमाद्रिशिखरे
(**३ शान्तनवी**) ततः आगताः चण्डादयो दैत्याः महति उच्चे काञ्चने काञ्चनमये सौवर्णे शैलेन्द्रशृङ्गे हिमाद्रिशिखरे
स्थितस्य सिंहस्य उपरि व्यवस्थितां विशेषेण अवस्थितां सिंहम् आरूढवतीम् ईषदल्पो हासो यस्याः सा ईषद्धासा तां देवीं
ददृशुः अद्राक्षुः । कचि दीप्तिबन्धनयोः । भावे ल्युट् । कंचनस्य पीतदीधितिरूपस्येदमधिकरणत्वेन काञ्चनं शृङ्गं तस्मिन्निति
व्युत्पाद्यते रूपम् । अतिशुभ्रो हेमाद्रिः तस्य यत्सौवर्णं शृङ्गं तदतिपीतवर्णं तस्योपरि स्थितो यः सिंहः सोऽत्यदभ्रः तस्योपरि
भ्राजमाना या देवी सा कालिका देव्यतिकालिमेति विविधवर्णसान्निध्याद्वर्णोत्कर्षो देव्या वर्णितः । शत्रूणां तु विरुद्धवर्णदर्श-

नाद्विवर्णमुखता सूच्यते । देवीमीषद्धासामद्राक्षुरिति यत्नेन यथा प्राग्धूम्रलोचनदर्शनस्य फलं ससैन्यः प्राप तथा असावपि चण्डमुण्डादिरवाप्स्यतादिति देव्याः गोप्यासो हासो वर्णितः ॥ २ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ॥ २ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) ददृशुस्ते इति ३ ॥ २ ॥

(६ दंशोद्धारः) ददृशुरिति । शैलेन्द्रस्य हिमवतः शृङ्गे सिंहस्योपरि व्यवस्थितामित्यर्थः ॥ २ ॥

ते दृष्ट्वा तां समादातुमुद्यमं चक्रुरुद्यताः । आकृष्टचापासिधरास्तथान्ये तत्समीपगाः ॥ ३ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ३ ॥

(२ चतुर्धरी) ते दैत्याः समादातुं ग्रहीतुम् उद्यमम् उत्साहम् उद्योगम् । उद्यता उत्साहिताः ॥ ३ ॥

(३ शान्तनवी) ततः उद्यताः उद्युक्तास्ते चण्डादयो महासुराः तां देवी दृष्ट्वा समादातुमुद्यमं चक्रुः । तथा अन्ये तत्समीपगाः तयोः चण्डमुण्डयोः समीपवर्तिनः असुराः आकृष्टचापासिधराः सन्तः तां समादातुमुद्यमं चक्रुः । हन्तुं वा तत्समीप आसन् । तस्याः देव्याः समीपभागमगमन् । आकृष्टा आञ्छिताश्चापा यैस्ते च असीनां खड्गानां धराः धारकाः असिधराश्चेति द्वन्द्वः । आञ्छि आयामे । आञ्छितः ॥ ३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ते इति । चण्डादयः समप्रधानाः समादातुं ग्रहीतुम् उद्यमम् उद्योगम् । उद्यताः उत्साहवन्तः। आकृष्टम् आकर्णान्तकृष्टं चापं यैस्ते कोशोद्धृतासयश्च तत्समीपगाः । ग्रहीतुमुद्यतानां रक्षणार्थं समीपगा इत्यर्थः ॥ ३ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) ते दृष्ट्वा तामिति ४ ॥ ३ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ३ ॥

ततः कोपं चकारोच्चैरम्बिका तानरीन्प्रति । कोपेन चास्या वदनं मषीवर्णमभूत्तदा ॥ ४ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ४ ॥

(२ चतुर्धरी) उच्चैरत्यर्थम् । मषी लिपिद्रव्यं तद्वर्णम् । कृष्णतरमित्यर्थः । 'लाक्षा लिक्षा च गण्डूषा गृध्रसी चमसी मसी' । इत्यमरः ॥ ४ ॥

(३ शान्तनवी) ततो दैत्यानुपसंहर्तुम् अम्बिका देवी तानागतान् अरीन् दैत्यान् प्रति उच्चैरतितरां कोपं चकार । तदा कोपेन अस्या देव्या वदनं मुखं मष्या इव वर्णः कृष्णो यस्य तत् मषीवर्णं कृष्णमभूत् ॥ ४ ॥

(४ नागोजीभट्टी) अनेन चण्डादीनामतितामसत्वं सूचितम् । अतस्तद्वधार्थं तामसीप्रादुर्भावमाह । तत इति । मषी लिपिसाधनद्रव्यं तद्वद् श्यामवर्णं निःसरमाणकालीप्रतिबिम्बादिति भावः ॥ ४ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) ततः कोपमिति ५ ॥ ४ ॥

(६ दंशोद्धारः) मषीवर्णमिति । श्यामं देव्याः कृष्णत्वेन कोपादतिश्यामत्वमुचितमेव । केचित्तु मषीवालाऽर्कमण्डलमित्याहुस्तन्न । कोशानुपलम्भात् । कालीजनकत्वेन मषीवर्णत्वस्यैवोचिततरत्वात् ॥ ४ ॥

भ्रुकुटीकुटिलात्तस्या ललाटफलकाद्द्रुतम् । काली करालवदना विनिष्क्रान्तासिपाशिनी ॥५॥

(१ गुप्तवती) ॥ ५ ॥

(२ चतुर्धरी) ललाटफलकात् भालपरिसरात् काली कृष्णवर्णा करालमतिभीषणं वदनं मुखं यस्याः । असिपाशौ विद्येते यस्याः सा तथा ॥ ५ ॥

(३ शान्तनवी) यदम्बिकामुखं कोपात्कृष्णवर्णमभूल्ललाटात्सा काली नाम देवी दैत्यान्विनाशयितुं जातेत्याह। शत्रुषु कुप्यन्त्यास्तस्याः अम्बिकायाः देव्याः भ्रुकुटीकुटिलात् भ्रुवौ कुटी इव भ्रुकुटी । 'इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य' इति वा औत्तरपदिकं ह्रस्वत्वं वा आत्वं च भ्रुकुट्यादीनां तेन उभयविकल्पे त्रैरूप्यं भ्रुकुटी भ्रकुटी भृकुटी चेति भ्रकुट्याः भ्रूभङ्गात् कुटिलं भुग्नं तस्मात् भ्रूभङ्गात्कुटिलात् ललाटफलकात् ललाटं फलकमिव विशालत्वेन ललाटफलकं तस्मात् सकाशाद्द्रुतं शीघ्रं करालवदना करालं भयंकरं दन्तुरं तुङ्गं वदनं वक्त्रं यस्याः सा तथोक्ता दंष्ट्राकरालवक्त्रा । असिः खड्गः परशुश्चायुधमाकर्षणसाधनं तद्वती । असिपाशिनी खड्गपाशपाणिः सती काली नाम शक्तिः कापि अपरा देवी निष्क्रान्ता निरगात् ॥ ५ ॥

(४ नागोजीभट्टी) भ्रुकुटीति । तस्याः कुपितदेव्याः विनिष्क्रान्ता निःसृता ॥ ५ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) भ्रुकुटीति ६ ॥ ५ ॥

(६ दंशोद्धारः) भ्रुकुटीति । ललाटफलकाद्भालपरिसरात् ॥ ५ ॥

विचित्रखट्वाङ्गधरा नरमालाविभूषणा । द्वीपिचर्मपरीधाना शुष्कमांसातिभैरवा ॥ ६ ॥

(१ गुप्तवती) खट्वाङ्गदण्डारोपितनरशिरस्कं खट्वापाद एव वा । द्वीपिचर्म वैयाघ्रकृत्तिः ॥ ६ ॥

(२ चतुर्धरी) खट्वाङ्गं खुरः । यद्वा खट्वाङ्गं नरमञ्जरी नरमाला नरमुण्डमाला विभूषणं यस्याः सा । 'नरेन्द्रमूर्ध्नी स्रजमुद्वहन्ती'ति वामनपुराणदर्शनात् । द्वीपी चित्रव्याघ्रः । शुष्कमांसा निर्मांसदेहा ॥ ६ ॥

(३ शान्तनवी) कीदृशी काली । धरति बिभर्ति धरा । विविधानि चित्राणि यस्य तत् विचित्रम् । खट्वाया अङ्गं खट्वाङ्गं विचित्रं च तत् खट्वाङ्गं च विचित्रखट्वाङ्गं तस्य धरा विचित्रखट्वाङ्गधरा । यद्वा विचित्रखट्वासुरस्य अङ्गं शरीरारम्भां-कास्थिपञ्जरः कङ्कालाख्योऽत्र गृह्यते । तद्धरा विचित्रखट्वाङ्गधरा । प्रेतनरखट्वाङ्गधरेति चाहुः । नराणां प्रेतानां शिरसां माला नरमाला स्रक् विभूषणं यस्याः नरमालाविभूषणा नरमुण्डमालाविभूषणा । मध्यमपदलोपी समासः । द्विधा गता आपो यस्मिन् तत् द्वीपं ततस्तस्य निवासत्वेन द्वीपी व्याघ्रः तस्य चर्म परिधानं वासो यस्याः सा । शुष्कमांसा निर्मांसा अस्थि-चर्ममात्रशरीरा अत एव अतितरां भैरवी अतिभैरवी अतिभयंकररूपा अतिक्रान्ता भैरवी अतिभैरवी । अतिभयंकररूपा अतिक्रान्ता भैरवान् भयंकरान्पुरुषान् अतिभैरवी इति च पाठः ॥ ६ ॥

(४ नागोजीभट्टी) विचित्रेति । खट्वाङ्गं पदिका कंकालपञ्जरस्थं वा । नरमालेत्यत्र नरशब्दस्तन्मुण्डे लाक्षणिकः द्वीपी व्याघ्रः शुष्कमांसा निर्मांसदेहा । अत एवातिभैरवा ॥ ६ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) विचित्रखट्वाङ्गेति ७ ॥ ६ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ६ ॥

अतिविस्तारवदना जिह्वाललनभीषणा । निमग्नारक्तनयना नादापूरितदिङ्मुखा ॥ ७ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ७ ॥

(२ चतुर्धरी) जिह्वाया ललनं चालनं तेन अवलेहनेन वा भीषणा । निमग्नानि कोटरीभूतानि आरक्तानि च नय-नानि यस्याः सा ॥ ७ ॥

(३ शान्तनवी) पुनः कीदृशी काली । अतिक्रान्तं विस्तारम् अतिविस्तारम् अधिको विस्तारो यस्य वा तत् अतिवि-स्तारं वदनं यस्याः सा अतिविस्तारवदना । लल ईप्सायां चुरादिराकुस्मीय आत्मनेपदी । णिचि भावे ल्युटि लालनम् । ललनं त्वनित्यण्यन्तत्वपक्षे ज्ञेयम् । जिह्वाया ललनं चालनम् अवलेढुमिच्छा तेन भीषणा भयानका जिह्वाललनभीषणा । निमग्ने नित-रामन्तर्लीने अन्तर्गते आरक्ते आसमंतात् लोहिते नयने यस्याः सा निमग्नारक्तनयना । नादेन सिंहनादेन कण्ठगर्जनेन आस-मन्तात्पूरितानि दिशामाशानामपि मुखानि द्वाराण्यन्तरालानि यया सा नादापूरितदिङ्मुखा । स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोप-धाद्वा ङीष् । दिक्पूर्वपदान्ङीब्वा टाप् । तेन ङीषोऽपवादेन ङीपामुक्ते टाबेव । यद्वेह प्रागादिदिक्शब्दपूर्वत्वाभावान्ङीपामुक्ते टाबेव ॥ ७ ॥

(४ नागोजीभट्टी) अतीति । अतिशयितो विस्तारो यस्य तादृशं वदनं यस्या इत्यर्थः । ललनं चालनं निमग्नानि निम्नप्रविष्टानि आरक्तानि नयनानि यस्यास्त्रिनेत्रत्वात् ॥ ७ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) अतिविस्तारेति ८ ॥ ७ ॥

(६ दंशोद्धारः) अतिविस्तारेति । जिह्वाया ललनेन चालनेन अवलेहनेन वा भीषणानि मग्नानि कोटरीभूतानि आरक्तानि नयनान्यस्याः ॥ ७ ॥

सा वेगेनाभिपतिता घातयन्ती महासुरान् । सैन्ये तत्र सुरारीणामभक्षयत तद्बलम् ॥ ८ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ८ ॥

(२ चतुर्धरी) ॥ ८ ॥

(३ शान्तनवी) अम्बिकाललाटोद्भूता सा काली देवी वेगेन जवेन अभिपतिता अभियाता महासुरान् प्रतिघात-यन्ती घातं कुर्वन्ती ताडयन्ती सती तत्र सैन्ये सुरारीणां सुराणाम् अरयः तेषां देवद्विषां तत् प्रसिद्धं बलं सैन्यं कर्म । अभ-क्षयत् अखादत् । भक्ष अदने चुरादिः । 'णिचश्च' इत्यात्मनेपदम् । घातयन्ती । घातशब्दात् 'तत्करोति' इति णिच् । महासुरान् प्रति घातं कुर्वन्ती । ताडयन्तीत्यर्थः । अन्यथा घ्नतः प्रयुंक्ते घातयन्तीत्युक्ते घ्नन्तु मामसुरा इति प्रयुक्तवतीत्यर्थः । घ्नतः गच्छतः पलायमानान् पलायध्वमिति प्रयुञ्जाना घातयन्तीत्युच्यते । अथ गच्छतः पुरुषवान् गच्छतेति प्रयुञ्जाना गमयन्तीत्युच्यते । यथा गच्छतः पुरुषान् गच्छतेति प्रयुञ्जाना गमयन्तीत्युच्यते । यद्वा महासुरान् घातयन्ती घ्नन्तीत्यर्थः । स्वार्थे शिष्टप्रयोगतो

णिच् । 'निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृतेऽर्थे णिजिष्यते । भान्वर्थानुप्रवेशोऽपि बुद्ध्यारोपाण्णिचं विना' इति वचनात् । वेगः प्रवाहजवयोः ॥ ८ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ॥ ८ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) सा वेगेनेति ९ ॥ ८ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ८ ॥

पार्ष्णिग्राहाङ्कुशग्राही योधघण्टासमन्वितान् । समादायैकहस्तेन मुखे चिक्षेप वारणान् ॥ ९ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ९ ॥

(२ चतुर्धरी) पार्ष्णिग्राहो गजस्य पश्चाद्भागस्थः पृष्ठरक्षकः । अङ्कुशग्राही पूर्वभागस्थः ॥ ९ ॥

(३ शान्तनवी) 'पुमान्पार्ष्णिस्तयोरधः' तयोः गुल्फयोः अधः पश्चाद्भागः पार्ष्णिः । इह्रोपमानात् पार्ष्णिमिव पार्ष्णि गृह्णन्ति अवष्टभ्नते । 'पार्ष्णिग्राहस्तु पृष्ठतः' । गजानां पार्ष्णिग्राहाः शिक्षकाः पृष्ठगाः । 'अङ्कुशोऽस्त्री सृणिः स्त्रियाम्' अङ्कुशान्गृह्णन्ति अङ्कुशग्राहाः । कर्मण्यण् । युध्यन्ते संप्रहरन्ति योधाः । पचाद्यच् । योद्धारः । घण्टाः गजानां पार्श्वलम्बिन्यः निद्रालस्यवारिण्योऽलंकारार्थाश्च तत्समन्वितान् वारयन्त्यरीन्वारणा गजाः । नन्द्यादित्वाल्ल्युः तान् । एकहस्तेन समादाय गृहीत्वा मुखे वक्त्रे चिक्षेप सा काली देवीति संबन्धः । पार्ष्णिग्राहादिभिर्घण्टान्तैः सहितान्गजान् चखादेत्यर्थः ॥ ९ ॥

(४ नागोजीभट्टी) पार्ष्णीति । पार्ष्णिग्राहो गजपार्ष्णिरक्षकः । अङ्कुशग्राही महामात्रः । योधो गजारूढो वीरः ९

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) पार्ष्णिग्राहानिति १० ॥ ९ ॥

(६ दंशोद्धारः) पार्ष्णिग्राही गजपृष्ठरक्षकः । अङ्कुशग्राही पूर्वभागस्थः । योधो मध्यभागस्थः ॥ ९ ॥

तथैव योधं तुरगै रथं सारथिना सह । निक्षिप्य वक्त्रे दशनैश्चर्वयन्त्यतिभैरवम् ॥ १० ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १० ॥

(२ चतुर्धरी) योधो मध्यभागस्थः हयं च चर्वयन्ती दन्तैः पेषयन्ती । अतिभैरवमिति क्रियाविशेषणम् ॥ १० ॥

(३ शान्तनवी) किं कुर्वन्ती सा काली । तथैव गजानिव योधं योद्धारम् अश्वारोहम् । जात्यैकवचनम् । योधान् योद्धृन् अश्वारोहान् तुरगैः सह अश्वैः समं वक्त्रे निक्षिप्य दशनैर्दन्तैः साधनैः अतिभैरवं भयंकरम् अतिभयंकरं मृत्युं माता काली योधान् तुरगांश्च चर्वयन्ती अतिभैरवं मृत्युं चर्वेति प्रयुञ्जाना चर्वयन्तीत्युच्यते । 'गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थे'तिसूत्रेण अण्यन्तावस्थायां'न्यः कर्ता सः ण्यन्ते कर्म भवति । तथैव रथं सारथिना सह । अत्रापि जात्यैकवचनम् । रथान् सारथिभिः सह वक्त्रे निक्षिप्य दशनैः साधनैः अतिभैरवम् अतिभयंकरं मृत्युं चर्वयन्ती चर्वन्तं चर्वेति प्रयुञ्जाना भुङ्क्ष्वेति प्रेरयन्ती चर्वयन्तीत्युच्यते । अत्र योधास्तुरगाः रथाः सारथयश्च चर्व्याः भक्ष्याः । चर्वको अतिभैरवो मृत्युः पात्रं वक्त्रं परिवेषिका काली सैव चर्वयन्ती माता पुत्रमिवेति समाधिः । अत्राश्वारोहाः अयोद्धारः चर्वयन्तीति शपश्यनोर्नित्यं नुम् । चर्वयतीति पाठेपि लिङ्विषये काले 'व्यत्ययो बहुलम्' इति लट् ॥ १० ॥

(४ नागोजीभट्टी) तथैवेति । योधमिति जातावेकवचनम् । एवं रथमपरमन्यमित्यादानम् । चर्वयन्तीति वर्तमानसामीप्ये भूते लट् । अतिभैरवमिति क्रियाविशेषणम् ॥ १० ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) तथैव योधमिति ११ ॥ १० ॥

(६ दंशोद्धारः) तथैवेति । योधम् अश्ववाहम् ॥ १० ॥

एकं जग्राह केशेषु ग्रीवायामथ चापरम् । पादेनाक्रम्य चैवान्यमुरसान्यमपोथयत् ॥ ११ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ११ ॥

(२ चतुर्धरी) अपोथयत् आलोडितवती ॥ ११ ॥

(३ शान्तनवी) हस्त्यश्वरथविध्वंसनानन्तरं पदातिरूपसैन्यं विध्वंसयितुमाह । सा काली एकमसुरं ताडयितुं केशेषु करेण जग्राह । अथ सा काली अपरं च दानवं ताडयितुं ग्रीवायां शिरोधरायां जग्राह । अथ च सा काली अन्यं दानवं पादेनैव आक्रम्य अपोथयत् हिंसितवती । यद्यपि युद्धयत्युधति हिंसार्थे भासार्थेऽपोथयेदिति अभिधानात् चुरादौ पुथ भासार्थ इति दृश्यते । तथापि धातूनामनेकार्थत्वेन पुथ हिंसार्थ इत्यपि ज्ञेयः । अथवा अपोटयदिति पाठः । पुट संचूर्णने चुरादिः । चूर्णीचकार । यद्वा अपुट्यदिति पाठः । पुट हिंसायां चुरादिः । तथा सा काली अन्यं दानवम् उरसा आक्रम्य अपोथयत् हिंसितवती । अपुट्यदित्यर्थः ॥ ११ ॥

(४ नागोजीभट्टी) एकमिति । अपोथयत् अवधीत् ॥ ११ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) एकं जग्राहेति १२ ॥ ११ ॥

(६ दंशोद्धारः) एकमिति । अपोथयत् आलोडितवती ॥ ११ ॥

तैर्मुक्तानि च शस्त्राणि महास्त्राणि तथासुरैः । मुखेन जग्राह रुषा दशनैर्मथितान्यपि ॥ १२ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १२ ॥

(२ चतुर्धरी) रुषा क्रोधेन ॥ १२ ॥

(३ शान्तनवी) सा काली देवी तैश्चण्डमुण्डादिभिरसुरैर्मुक्तानि प्रयुक्तानि शस्त्राणि खड्गादीनि हस्तस्थशस्त्राणि तथा महास्त्राणि महान्ति बाणादीनि अन्येन चापादिना मोक्षणीयानि क्षेप्याणि आग्नेयवायव्यादीनि मुखे जग्राह गृहीतवती । अपिच तानि तानि शस्त्राणि महास्त्राणि च तथा रुषा मुखेन गृहीत्वा दशनैः साधनैस्तया काल्या देव्या मथितान्यपि । मथितानि विलोडितानि । मथे विलोडने । चर्वितानि चूर्णितानि । शस्त्रमस्त्रमायुधमिति आयुधत्वेन एकत्वेऽपि तत्तज्जात्याकार प्रयोगभेदेन भेदोऽस्त्येव तयोरित्याहुः । देवीशक्तिर्विचित्रा तेन घटत एवायमर्थः ॥ १२ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तैरिति । मथितान्यपि मथितानि चकारेत्यन्वयः ॥ १२ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) तैर्मुक्तानीति १३ ॥ १२ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ १२ ॥

बलिनां तद्बलं सर्वमसुराणां महात्मनाम् । ममर्दाभक्षयच्चान्यानन्यांश्चाताडयत्तथा ॥ १३ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १३ ॥

(२ चतुर्धरी) महान्त आत्मानो देहा येषां ते ॥ १३ ॥

(३ शान्तनवी) सा काली देवी दुरात्मनां दुष्टाशयानां बलिनां बलवताम् असुराणां चण्डादीनां तत्प्रसिद्धं सप्र चतुर्विधं हस्त्यश्वरथपादातलक्षणं बलं सैन्यं ममर्द । मृदस्तितिक्षायां क्र्यादिः लिट् । क्षुक्षोद पिपेष चूर्णीचकार । अन्यान् दैत्यान् अभक्षयत् अखादच्च । तथा अन्यान् दैत्यान् अताडयच्च अतीतडन् । तड आघाते चुरादिः ॥ १३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) बलिनामिति । महात्मनां महादेहानाम् ॥ १३ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) बलिनां तद्बलमिति १४ ॥ १३ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ १३ ॥

असिना निहताः केचित्केचित्खट्वाङ्गताडिताः । जग्मुर्विनाशमसुरा दन्ताग्राभिहतास्तथा ॥ १४ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १४ ॥

(२ चतुर्धरी) ॥ १४ ॥

(३ शान्तनवी) तया काल्या देव्या केचिदसुराः असिना मण्डलाग्रेण निहतास्ताडिताः सन्तः विनाशं जग्मुः । तथा केचिदसुराः तया काल्या देव्या खट्वाङ्गताडिताः सन्तो विनाशं जग्मुः । तथा केचिदसुराः तया काल्या देव्या दन्ताग्राभिहताः सन्तो विनाशं जग्मुः । असाकल्येन । खट्वाया अङ्गम् अङ्घ्रिः तेन ताडिताः । खट्वेह पितृभूमिष्ठा श्मशानसिद्धिलब्धिदा देवता तद्दत्तमङ्गमायुधमप्रतिहतशक्तिकमसाध्यसाधकम् । अन्ये त्वाहुः । खट्वा असुरशरीरपञ्जरः खट्वाख्यमङ्गं खट्वाङ्गमिति । अन्ये तु प्रेतनरशरीरकीकसपञ्जरः कङ्कालः खट्वाङ्गमाहुः । दन्तानामग्राः भागाः दन्ताग्राः दन्तेषु वा अग्रास्तैरभिहताः ॥ १४ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ॥ १४ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) असिना निहता इति १५ ॥ १४ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ १४ ॥

क्षणेन तद्बलं सर्वमसुराणां निपातितम् । दृष्ट्वा चण्डोऽभिदुद्राव तां कालीमतिभीषणाम् ॥ १५ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १५ ॥

(२ चतुर्धरी) अभिदुद्राव अभिमुखं गतवान् ॥ १५ ॥

(३ शान्तनवी) तया काल्या देव्या क्षणेन क्षणमात्रेण कालेन । यद्वा क्षणेन रणोत्सवेन तत्प्रसिद्धम् । 'हस्त्यश्व-

शपादातलक्षणं च चतुर्विधं' महत् बहुलं चण्डादीनाम् असुराणां बलं सैन्यं निपातितं रणभूमौ दृष्ट्वा अवलोक्य प्रचण्डविक्रम- श्चण्डो दैत्यः तामतिभीषणाम् अतिभयंकररूपविक्रमां कालीं देवीम् अभिदुद्राव आभिमुख्येनोपद्रोदुमाढुढौके । क्षणेन तद्बलं सर्वमसुराणाम् इति पाठेऽपि स एवार्थः । अतिभीषणम् इति पाठे तु क्रियाविशेषणमेतत् । द्रु गतौ लिटि अभिदुद्राव । अति- भीषयते अतिभीषणा । नन्द्यादित्वाल्ल्युः ॥ १५ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ॥ १५ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) क्षणेन तद्बलमिति १६ ॥ १५ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ १५ ॥

शरवर्षैर्महाभीमैर्भीमाक्षीं तां महासुरः । छादयामास चक्रैश्च मुण्डः क्षिप्तैः सहस्रशः ॥ १६ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १६ ॥

(२ चतुर्धरी) क्षिप्तैः प्रेषितैः चक्रैर्मुण्डस्तां छादयामासेत्यन्वयः ॥ १६ ॥

(३ शान्तनवी) चण्डस्तामभिद्रुत्य किमकार्षीत्तत्राह । शराणां वर्षाणि संपाताः तैः महान्ति बहुलानि अतिभीमानि घोराणि तैः भीमे भयंकरे अक्षिणी यस्याः सा ताम् । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच्' समासान्तः । महान् असुरः । मुण्डानि मस्तकानि क्षिप्तानि अपनीतानि रणान्तरे यैस्तानि मुण्डक्षिप्तानि क्षिप्तमुण्डानि क्षिप्तमस्तकानि । वा 'हिताग्न्यादिषु'ति निष्ठान्तस्याक्षिप्तशब्दस्य परनिपातः । सहस्रेण सहस्रेण सहस्रशः । 'संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्' शस् । कुर्वन्त्यनेनेति चक्रम् । घञर्थे कविधानम् । कृञादीनां च द्वे भवत इति वक्तव्यम् । अथान्वयः । महासुरश्चण्डः महाभीमैः अतिभयंकरैः घोरैः शरवर्षैः बाणसंपातैः भीमाक्षीं भयंकरदृष्टिं तां कालीं दैत्यबलमर्दिनीं देवीं छादयामास आवृतां चकार । छद संवरणे चुरादिः । किंच स एव महासुरश्चण्डः सहस्रेण आयुधैः तां कालीं छादयामास । कथंभूतैश्चक्रैः । मुण्डक्षिप्तैः मुण्डानि क्षिप्तानि रणान्तरे मुण्डानि मस्तकानि क्षिप्तानि अपनीतानि चूर्णितानि यैस्तानि मुण्डक्षिप्तानि क्षिप्तमुण्डानि अपनीतमस्तकानि तैः । अपरे त्वाहुः । चण्डः शरवर्षैः तां कालीं छादयामास । मुण्डश्च मुण्डस्तु क्षिप्तैस्तैः प्रेरितैश्चक्रायुधैः तां कालीं छादयामासेति । तत्र उत्तरत्र अथ मुण्डोऽभ्यधावत्तामिति प्राधान्येन पृथक् मुण्डस्य युद्धारम्भेण विरोत्स्यते । तस्माच्चण्ड एव शरवर्षैरुक्त- कारैश्चक्रैश्च तां छादयामासेति युक्तं वक्तुम् । ततश्च मुण्डः क्षिप्तैरिति सविसर्गो मुण्डशब्दो न पठ्यतां किंतु निर्विसर्ग एव कृतसमासश्च ॥ १६ ॥

(४ नागोजीभट्टी) शरवर्षैरिति । चण्डः शरवर्षैः मुण्डः सहस्रशः क्षिप्तैश्चक्रैः छादयामास इत्यन्वयः । एवं पूर्व- श्लोके चण्डग्रहणं मुण्डस्याप्युपलक्षणम् ॥ १६ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) शरवर्षैरिति १७ ॥ १६ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ १६ ॥

तानि चक्राण्यनेकानि विषमानानि तन्मुखम् । बभुर्यथार्कबिम्बानि सुबहूनि घनोदरम् ॥ १७ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १७ ॥

(२ चतुर्धरी) तस्या देव्या मुखं तन्मुखं विशमानानि सन्ति बभुः शुशुभिरे । घनोदरं मेघान्तरम् । अभूतोप- मेयम् ॥ १७ ॥

(३ शान्तनवी) तानि चण्डेन दैत्येन प्रयुक्तानि अनेकानि असंख्यातानि चक्राणि कर्तॄणि तन्मुखं तस्याः काल्या देव्याः मुखं कर्म विशमानानि प्रवेशनशीलानि बभुः । भा दीप्तौ । शुशुभिरे । कानीव अर्कबिम्बानीव । यथा सुबहून्य- र्कस्य रवेर्बिम्बानि मण्डलानि घनोदरं घनस्य कृष्णस्य मेघस्य उदरं जठरम् अभ्यन्तरं प्रविशमानानि प्रवेशनस्वभावानि भान्ति शोभन्ते तथैमान्यपि चक्राणि इति । 'नेर्विशः' इत्यात्मनेपदविधौ निरुपसर्गस्याश्रयणादिह न शानच् । कस्तर्हि ताच्छील्यव- योवचनशक्तिषु चानश्प्रत्ययो नादेशो लटः 'न लोकाव्यय' इत्यादौ षष्ठीप्रतिषेधविधौ तृन्निति लटः शतृ इति तृशब्दमारभ्य तृनो नकारेण प्रत्याहृत्याश्रयणात् चानशयोगे (कृद्योगे) षष्ठीं बाधित्वा द्वितीया । 'व्यत्ययो बहुलम्' इत्यात्मनेपदे तु लटः शानचि लादेशयोगे षष्ठीप्रतिषेधाद्द्वितीया । विश प्रवेशने सकर्मकः । 'उपदा विविशुस्तस्य नोत्सैकाः कोसलेश्वरम्' इतिवत् । उत्प्रा- तादौ बहून्यर्कबिम्बानि भवेयुः । अभूतं वौपम्यं द्रष्टव्यम् । 'अर्कः स्फटिकसूर्ययोः' 'चक्रं राष्ट्रे रथाङ्गे च सैन्ये शस्त्रे च कीर्- तितम्' 'घनो मेघे मूर्तिगुणे त्रिषु मूर्ते निरन्तरे' ॥ १७ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तानीति । मुखं विशमानानि च घनोदरं विशनामान्यर्कबिम्बानीव बभुः । शानचु- छान्दसः ॥ १७ ॥

---

१ 'मुण्डक्षिप्तैः' इति पाठः शान्तनवीनागोजीभट्टीसंमतः ।

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) तानि चक्राणीति १८ ॥ १७ ॥

(६ दंशोद्धारः) अर्कबिम्बानीत्यायभूतोपमा ॥ १७ ॥

ततो जहासातिरुषा भीमं भैरवनादिनी। काली करालवक्त्रान्तर्दुर्दर्शदशनोज्ज्वला ॥ १८ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १८ ॥

(२ चतुर्धरी) भीमं भयंकरं यथा स्यात् ॥ १८ ॥

(३ शान्तनवी) ततो रणोत्सवोल्लासतः काली देवी अतिरुषा क्रुधा भीमं भयंकरं यथास्यात्तथा जहास हसितवती।
हस हसने। कीदृशी काली। भैरवं भयंकरं यथा स्यात्तथा नदती भैरवनादिनी। यद्वा भैरवः कालाग्निरुद्रः तद्वन्नदति
गर्जति भैरवनादिनी। भैरवं नादयति नादोपेतं करोति दानवपशुबलिभागोत्सवतः कृतशृङ्गनादं कृतवती भैरवनादिनी।
पुनः कीदृशी काली। करालवक्त्रा करालं भयकृद्रूपं दन्तुरं तुङ्गमद्भुतं वक्त्रं यस्याः तथोक्ता। यद्वा उत्तरार्धमेकं पदम्।
कालीपदं विहाय करालवक्त्रं तस्याभ्यन्तरं तत्र दुर्दर्शाः दुःखेन दृश्यमाना द्रष्टुमशक्या ये दशनाः, दंष्ट्रास्तैरुज्ज्वला करालवक्त्रा-
न्तर्दुर्दर्शदशनोज्ज्वला। हासः शुभ्रः तेन काली कृष्णापि सती उज्ज्वलाभूदिति वर्णोत्कर्षोक्तिः ॥ १८ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तत इति। भीममिति क्रियाविशेषणम्। वक्त्रान्ते वक्त्रमध्ये विकटदन्तत्वात् दुर्दर्शाः ये दशनाः
तेषां तेजसा उज्ज्वला तेजोमयी ॥ १८ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) ततो जहासेति १९ ॥ १८ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ १८ ॥

उत्थाय च महासिंहं देवी चण्डमधावत। गृहीत्वा चास्य केशेषु शिरस्तेनासिनाच्छिनत् ॥ १९ ॥

(१ गुप्तवती) उत्थाय चेति। उत्थाप्येत्यर्थः। महासिं महाखड्गम्। हम् इति कोपोक्तिः। एतच्छ्लोकोत्तरम्।
'छिन्ने शिरसि दैत्येन्द्रश्चक्रे नादं सुभैरवम्। तेन नादेन महता त्रासितं भुवनत्रयम्' ॥ २० ॥
इत्येकः श्लोकोऽधिकः क्वचित्पठ्यते ॥ १९ ॥

(२ चतुर्धरी) महासिं महाखड्गम् उत्थाय उद्यम्य। हमिति रोषोक्त्यनुकारः। कश्चिदाह हन्तुमित्यस्य निरुक्तो वर्ण-
नाशः। अपर आह महासिंहम् उत्थाय आरुह्य इति। एतदसंगतम्। काल्याः सिंहवाहनत्वाभावात्। उत्तरत्र तेनासिनेति दर्श-
नाच्च। अस्य चण्डस्य तेन पूर्वोद्यतेन संगतः ॥ १९ ॥

(३ शान्तनवी) सा काली देवी विजिगीषुः सती महासिं महान्तं खड्गम् उत्थाय उत्थाप्य सज्जीकृत्य ऊर्ध्वीकृत्य। अ-
न्तर्भावितण्यर्थोऽत्र तिष्ठतिः। यद्वा उत्थाय उद्यम्य ऊर्ध्वीकृत्य। उत्पूर्वस्तिष्ठतिः क्वचित् प्रयोगतो गतिवचनः सकर्मकः।
यद्वा उत्ताय्येति पाठः। तय गतौ णिच्। महासिमुत्तायमानं प्रयुज्य ऊर्ध्वं कृत्वा चण्डमधावत। धाव्ट गतिशुद्ध्योः भ्वादिः
स्वरितेत्त्वादात्मनेपदम्। चण्डदैत्यमुपाद्रोढुमाढौकत। ततः किम्। गृहीत्वेत्यादि। अस्यासुरस्य चण्डस्य केशेषु मूर्धजेषु गृहीत्वा
आकृष्य तेन प्रसिद्धेन असिना शिरो मस्तकमच्छिनत् अच्छिदत्। उत्थाय च महासिंहं देवीति पाठे महान्तं केसरिणं सिंहम्
उत्थाय आरुह्य देवी चण्डमधावतेति संबन्धः। अथवा महासिं हं देवी इति पदच्छेदः। 'रुषोक्तौ तु हमव्ययम्'। तुल उ-
न्माने चुरादिः। देवी महासिं महान्तं खड्गम् उत्थाय उत्तोल्य उच्चाल्य उत्थाप्य इत्याद्यर्थाश्रयणं शिष्टप्रयोगतो धात्वनेकार्थतया
घटते। यद्वा उत्थाय च महासिं हं देवी चण्डमधावतेति पाठः। 'सुपि स्थः' इति कः। उच्चैस्तिष्ठति उत्था। अय गतौ
आङ्पूर्वः क्त्वो ल्यप्। आसमन्तादयित्वा आय्य। देवी उत्था उत्थिता सती महासिंहं च आय्य आगत्य प्राप्य चण्डमधा-
वतेत्यन्वयः। अत्रैव च पाठे अर्थान्तरं यथा देवी हम् इति रुषा उत्था उत्थिता सती महासिं महाखड्गं च आय्य आगत्य
प्राप्य चण्डमधावतेत्युत्तरार्धान्वयस्तु पूर्ववत्।
'छिन्ने शिरसि दैत्येन्द्रश्चक्रे नादं सुभैरवम्। तेन नादेन महता त्रासितं भुवनत्रयम् ॥ २० ॥
दैत्येन्द्रश्चण्डः महासुरः तस्यैव शिरसि देव्या छिन्ने सति शिरश्छेदसमय एव पशुवत् सुभैरवं सुष्ठु भयंकरं नादं सिंहनादं मु-
खेन ध्वनिं चक्रे कृतवान्। तेन महता नादेन शब्देन भुवनत्रयं त्रासितम्। त्रसी उद्वेगे णिच् कर्मणि क्तः। उद्वेगं प्रापितम्।
यद्वा त्रसनं त्रासः। 'तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच्'। किमसौ चण्डः छिन्नशिरा अपि मायावित्वं पुनरुत्थितो योद्धुम्
अन्यथा कथमयं नादस्तस्येति तेन नादेन भयंकरेण त्रासितं संजातत्रासमभूद्भुवनत्रयम् ॥ १९ ॥

(४ नागोजीभट्टी) उत्थाय चेति। महासिं महाखड्गम् उत्थाय उत्थाप्य उद्यमं सकोपवारणं यथा स्यात्तथा हमि-
त्युक्त्वा देवी चण्डमधावत। अस्य चण्डस्य तेनोद्यतेन ॥ १९ ॥

---

१ अयं श्लोकः गुप्तवतीटीकायां शान्तनव्यां च गृहीतो नान्यटीकासु पाठकर्तृष्वपि दृश्यते।

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) उत्थाय चेति २० ॥ १९ ॥

(६ दंशोद्धारः) उत्थायेति । महासिं हं महाखड्गम् उत्थाय उद्यम्याधावत् । धातूनामनेकार्थत्वात् हम् इति रोषावेश-सूचकं शब्दं कृत्वेत्यध्याहार्यम् । यद्वा हन्तुमिति वक्तव्ये आर्षस्तुशब्दलोपः । यद्वा हन्तीति हंस्तं महासिमित्यन्वयः । अन्येष्वपीति दृशिग्रहणाड्डः । कश्चित्तु महासिंहम् उत्थाय आरुह्येति व्याचख्यौ तन्न । काल्याः सिंहवाहनत्वाभावात । तेनासिनेत्युत्तरग्रन्थास्वरसाच्च । अस्य चण्डस्य । यद्वा अस्या केशेषु श्मश्रुष्वित्यर्थः । एतेन गर्वेण श्मश्रुस्पृशि चण्डे देव्याः कोपातिशयो ध्वनितः । तेन पूर्वोयतेन ॥ १९ ॥

अथ मुण्डोऽभ्यधावत्तां दृष्ट्वा चण्डं निपातितम् । तमप्यपातयद्भूमौ सा खड्गाभिहतं रुषा ॥२०॥

(१ गुप्तवती) ॥ २० ॥

(२ चतुर्धरी) ॥ २० ॥

(३ शान्तनवी) अथ मुण्डो महासुरः तया काल्या देव्या निपातितं भ्रंशितं चण्डं दृष्ट्वा तां कालीम् अभ्यधावत उपरोद्धुमढौकत् । स गतौ सर्तेर्वेगितायां गतौ धावादेश इष्यते । यद्वा धावु गतिशुद्धयोः स्वरितेत् । अथ सा काली देवी रुषा क्रुद्धं तमपि मुण्डासुरमपि खड्गाङ्गाभिहतं खट्वाङ्गताडितं परासुं भूमौ अपातयत् पातयामास । खट्वाङ्गं नरकङ्कालः प्रेतनरशरीरास्थिपञ्जरः तेन ताडितः परासुः कृतः । तं मुण्डम् 'दानवे पुंसि मुण्डः स्यान्मस्तके तु द्वयोरदः । मुण्डिते त्रिषु लिङ्गेषु मुण्डो मुण्डत्वयोगिनि' । अपातयत् । पातयतेर्लङ् ॥ २० ॥

(४ नागोजीभट्टी) अथेति । खड्गादिभिर्हतं पूर्वोयतखड्गाभिहतम् अस्य शिरो न छिन्नं खड्गप्रहारमात्रम् ॥ २० ।

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) अथ मुण्ड इति २१ ॥ २० ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ २० ॥

हतशेषं ततः सैन्यं दृष्ट्वा चण्डं निपातितम् । मुण्डं च सुमहावीर्यं दिशो भेजे भयातुरम् ॥ २१॥

(१ गुप्तवती) ॥ २१ ॥

(२ चतुर्धरी) ॥ २१ ॥

(३ शान्तनवी) देव्या हतेभ्यः शेषमवशिष्टं सैन्यं दैत्यबलं स्वसैन्यं कर्तृ । सुमहावीर्यं सुष्ठु महत् वीर्यं प्रभावो यस्य सः चण्डं च सुमहावीर्यं मुण्डं च युद्धे देव्या निपातितं दृष्ट्वा भयातुरं सत् ततः युद्धभूमितः सकाशादपगत्य दिशो भेजे । ततः युद्धभूमितोऽपसृत्य दिगन्तानशिश्रियत् । भयेन आतुरं विह्वलं व्यथितं भयातुरम् ॥ २१ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ॥ २१ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) हतशेषमिति २२ ॥ २१ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ २१ ॥

शिरश्चण्डस्य काली च गृहीत्वा मुण्डमेव च । प्राह प्रचण्डाट्टहासमिश्रमभ्येत्य चण्डिकाम् २२॥

(१ गुप्तवती) ॥ २२ ॥

(२ चतुर्धरी) मुण्डमित्येव लक्षणया मुण्डस्य मुण्डमित्यभिप्रेयते । अभि एत्य आगत्य महाहासयुक्तं वच इत्यर्थः । चण्डिकां कौशिकीम् ॥ २२ ॥

(३ शान्तनवी) सा काली अम्बिका ललाटे स्थिता देवी चण्डस्य असुरस्य शिरश्च तथा मुण्डस्यासुरस्येदं मौण्डं शिरश्च तयोर्मस्तकद्वयं गृहीत्वा आदाय । प्रचण्डाट्टहासमिश्रम् । प्रचण्डः प्रगल्भः अट्टः अधिकः हासः तेन मिश्रं मिलितं प्रचण्डाट्टगर्भं यथा स्यात्तथा अभ्येत्यैव आगत्यैव चण्डिकाम् अम्बिकाम् आसाद्य शक्तिं प्राह अवोचत् । प्राहेत्यव्ययं कालसामान्यद्योति। यथा स्त्रियः किमप्यद्भुतं कार्यं विधाय स्वनिकाये सहासमाभाषन्ते खलु लोके तथेयं सहासमवोचत् । अथवा यौ त्वां परदेवतां त्रिभुवनजननीं भुवनेश्वरीं प्रागालोक्य गत्वा शुम्भाय गृहाणेत्यवोचतां ताविमौ चण्डमुण्डौ पुनर्द्रष्टुमागतौ तावालोकय । लोकजननीति सोत्प्रासो युक्त एवेत्यलं विस्तरेण ॥ २२ ॥

(४ नागोजीभट्टी) शिर इति । मुण्डं सशिरस्कम् । सदेहमित्यर्थः । प्रचण्डाट्टहासेन मिश्रं वचः यथा भवति तथाम्बिकां स्वललाटफलकान्निर्गतां तां देवीं प्राहेत्यर्थः ॥ २२ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) शिरश्चण्डेति २३ ॥ २२ ॥

(६ दंशोद्धारः) शिर इति । मुण्डमित्येवान्यलक्षणया मुण्डस्य मुण्डमित्यर्थः ॥ २२ ॥

मया तवात्रोपहृतौ चण्डमुण्डौ महापशू । युद्धयज्ञे स्वयं शुम्भं निशुम्भं च हनिष्यसि ॥ २३ ॥

(**१ गुप्तवती**) मया तवात्रेति । युद्धस्य यज्ञत्वेन रूपकबलाच्छुम्भनिशुम्भयोरपि चण्डमुण्डवदुपहारयोग्यमहापशुत्व-मनेन पूर्वार्धोक्तविशेषणयोरिहाप्यन्वयः सूचितः । तेन एवमेतद्बली शुम्भ इति प्राथमिकश्लोकव्यन्यर्थस्य स्पष्टमिदमु-पबृंहणम् ॥ २३ ॥

(**२ चतुर्धरी**) अत्र युद्धयज्ञे इत्यन्वयः । महापशू इति रूपकाभिप्रायेण ॥ २३ ॥

(**३ शान्तनवी**) काली किमब्रवीच्चण्डिकामित्याह । हे चण्डिके देवि तव महापशू द्वौ चण्डमुण्डौ अत्र युद्धयज्ञे युद्धं यज्ञ इव युद्धयज्ञः तस्मिन्विषये मया काल्या उपाहृतौ समर्पितौ उपहारीकृतौ स्तः । अतश्च युद्धं यज्ञो यस्याः सा युद्धयज्ञा देवी देवकार्यकारिणी हे युद्धयज्ञे हे देवि हे देवकार्यकारिणि त्वं स्वयमेव शुम्भं निशुम्भं च द्वौ महापशू देवगणप्रीत्यै हनिष्यसि । यद्वा युद्धयज्ञे विषये हनिष्यसि । यथा देवगणप्रीत्यै यज्ञे शस्त्रयुक्ते महापशू नरमेधे हन्यते नरः । तथा तव मया ऋत्विजेव चण्डमुण्डौ नाम पशू द्वौ हतौ । अतः परं शुम्भनिशुम्भौ च महापशू त्वमेव हन्तुमर्हसीति भावः ॥ २३ ॥

(**४ नागोजीभट्टी**) मयेति । अत्र युद्धयज्ञे । महापशू इति रूपकम् । उपहृतौ प्रधानाङ्गद्वारेण चण्डस्योपहारः॥२३॥

(**५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका**) मया तवात्रेति २४ ॥ २३ ॥

(**६ दंशोद्धारः**) ॥ २३ ॥

ऋषिरुवाच ।

तावानीतौ ततो दृष्ट्वा चण्डमुण्डौ महासुरौ । उवाच कालीं कल्याणी ललितं चण्डिका वचः॥२४॥

(**१ गुप्तवती**) ॥ २४ ॥

(**२ चतुर्धरी**) कालीं मुखभवाम् । कल्याणीति कर्तृविशेषणम् । ललितं हृद्यम् ॥ २४ ॥

(**३ शान्तनवी**) ततोऽनन्तरं कल्याणी कल्यां शुभां वाचम् अणिती कथयन्ती चण्डिका भगवती तौ महासुरौ चण्डमुण्डौ काल्या आनीतौ दृष्ट्वा कालीं देवीं ललितम् ईप्सितं मनोहरं वच उवाच उचितमुक्तवती ॥ २४ ॥

(**४ नागोजीभट्टी**) ऋषिरुवाच । ताविति । कालीं ललाटभवाम् । कल्याणीति कर्तृविशेषणम् । चण्डिका कौशिकी२४

(**५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका**) ऋषिरुवाचेति २५ । तावानीताविति २६ ॥ २४ ॥

(**६ दंशोद्धारः**) ॥ २४ ॥

यस्माच्चण्डं च मुण्डं च गृहीत्वा त्वमुपागता । चामुण्डेति ततो लोके ख्याता देवी भविष्यसि २५

इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे सावर्णिके मन्वन्तरे चण्डमुण्डवधो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

(**१ गुप्तवती**) ॥ २५ ॥ इति श्रीगुप्तवत्यां मन्त्रव्याख्यायां चण्डमुण्डवधो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

(**२ चतुर्धरी**) चण्डं च मुण्डं चेति पूर्ववत् । चामुण्डेति पृषोदरादित्वात् चामुण्डाशब्दो भविष्यति ॥ २५ ॥ इति श्रीचतुर्धरीटीकायां चण्डमुण्डयोर्वधो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

(**३ शान्तनवी**) चण्डिका देवी कालीमादिक्षत् । किमिति । हे कालि त्वं यस्मात् कारणात् चण्डं मुण्डं च गृहीत्वा मामुपागतासि ततः कारणात् लोके भुवने चामुण्डेति ख्याता देवी भविष्यसि संपत्स्यसे इति ललितं वच उवाच । चण्डिका अम्बिका 'हस्ताभ्यां चण्डमुण्डौ द्वौ किलागृह्णादसौ यतः । मत्वर्थको ह्यतश्चण्डो मुण्डो देव्येव कथ्यते । ततः पृषोदरादित्वा-च्छिष्टशब्दप्रयोगतः । चण्डशब्दस्य चात्वेन चामुण्डेति प्रसिध्यति' । अत्राहुः । पृषोदरादित्वाच्चण्डमुण्डस्थाने चामुण्डा सा-ध्येति । यदस्य करेस्ति तस्यास्तीति तद्वान् स भवति दण्डीतिवत् तं करेण याग्रह्णात्सा चण्डमुण्डवती कालीति मत्वर्थे अर्शआदित्वादचि स्त्रियां टापि चण्डशब्दस्य पृषोदरादित्वाचा इत्यादेशे चण्डमुण्डैव चामुण्डेति चण्डिकाभिप्रायः । यद्यपि चण्डमुण्डशिरसी एव काल्या गृहीत्वा आनीते न तु तावेव चण्डमुण्डदैत्यौ तथापि क्वापि ग्रामैकदेशे दग्धे ग्रामो दग्ध इतिव-च्चण्डमुण्डैकदेशयोः शिरसोश्चण्डमुण्डौ समुदायौ तयोः प्रयुक्तौ शिष्टप्रयोगतः । कश्चित्त्वाख्यत् । 'चस्तस्करः समाख्यातश्चन्द्र-माश्च समीरितः' इत्यभिधानतः चान् तस्करान् मुण्डयति खण्डयति च चामुण्डा चामुण्डैव चामुण्डेति 'अन्येषामपि दृश्यते' इति पूर्वपदीर्घत्वमिति । तन्न । यस्माच्चण्डं च मुण्डं च गृहीत्वा त्वमुपागता । चामुण्डेति ततो लोके ख्याता देवी भविष्यसीति चण्डिकाभिप्रायतश्चामुण्डेति प्रकृतार्थहानादप्रकृतार्थाभ्यनुज्ञानात्परमर्षिप्रणीतरूढशब्दार्थविग्रहव्याकोपप्रसंगाच्च ॥ २५ ॥ इति श्रीमद्राजाधिराजश्रीमत्तोमरान्वयश्रीमदुद्धरणात्मजशन्तनुचक्रवर्तिविरचितायां शान्तनव्यां चण्डिकामाहात्म्यटीकायां चण्डमुण्डवधविध्युपलक्षितः सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

(४ नागोजीभट्टी) यस्मादिति । चण्डशिरोद्वारा हे देवि ख्याता भविष्यसीत्यन्वयः । चामुण्डेति पृषोदरादित्वात्साधुः । अनेनेयं तामसी कौशिकी नियम्या भवतीत्याहुः ॥ २५ ॥ इति शिवभट्टसुतसतीगर्भसमुद्भवनागोजीभट्टकृते सप्तशतीव्याख्याने सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ७ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) यस्माच्चण्डेति २७ ॥ २५ ॥ इति श्रीभगीरथविरचिता कण्वगोविन्दकृतसप्तशतीमन्त्रहोमविभागकारिकाणां सप्तमाध्यायस्य जगच्चन्द्रचन्द्रिकाख्यटीका संपूर्णा ॥ ७ ॥

(६ दंशोद्धारः) यस्मादिति । चण्डं च मुण्डं चेत्यत्रापि पूर्ववदवयवलक्षणा । चामुण्डेति पृषोदरादित्वात्साधुः । यद्वा चानां चौराणां मुण्डः खण्डनं यस्याः । मुडि खण्डने । 'चन्द्रमाश्च समाख्यातस्तस्करश्च उदाहृतः' इत्येकाक्षरः ॥ २५ ॥ इति श्रीमद्गुप्तोप० दंशोद्धारटीकायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ८

ऋषिरुवाच ।

चण्डे च निहते दैत्ये मुण्डे च विनिपातिते । बहुलेषु च सैन्येषु क्षयितेष्वसुरेश्वरः ॥ १ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १ ॥

(२ चतुर्धरी) ॥ १ ॥

(३ शान्तनवी) अस्य श्लोकयुग्मस्यैकक्रियात्वादेककर्तृकत्वादेकान्वयतावसेया । तया काल्या देव्या रणोत्सवे चण्डे दैत्ये निहते सति तथैव मुण्डे दैत्ये विनिपातिते सति तथैव च सैन्येषु बहुलेष्वसंख्यातेषु क्षयितेषु संजातक्षयेषु कृतेषु सत्सु ततोऽनन्तरं कोपपराधीनचेताः क्रोधपरवशस्वान्तः प्रतापवान् अच्युतो(त्युग्रो)ग्रतेजस्कश्च भूत्वा असुरेश्वरः शुम्भः दैत्यानां सर्वसैन्यानाम् उद्योगं देवीं चण्डिकां प्रत्यभियानोत्सवोत्सुकता(प्रतिप्रयाणोत्सुकता)मादिदेश । देवीं प्रति सेनाभिरभियात यूयमभिशेषेणयतेत्यादिक्षत् । देवीं प्रत्यभिषेणयितुमुद्योगं कुरुतेत्याज्ञापयामास । दैत्यानां सैन्यानीति भावः । उद्योगं सर्वसैन्यानामित्येव सिद्धे दैत्यानामिति प्राधान्यख्यापनार्थं दैत्यानां महतां यानि सर्वाणि हस्त्यश्वरथपादातलक्षणानि समस्तानि सैन्यानि तेषाम् उद्योगः उद्यमः तम् उद्योगं सर्वसैन्यानि येषां ते सर्वसैन्याः रक्तबीजप्रभृतयो दैत्याः तेषामुद्योगमादिदेश । 'प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यमदभ्रं बहुलं बहु' क्षयो नाशः संजातो येषां तानि क्षयितानि तेषु कृतेषु । यद्वा क्षपितेषु[1] । यद्वा क्षिप प्रेरणे चुरादिः । प्रेरितेषु द्रावितेषु प्राणेभ्यो दूरीकृतेषु । नाशितेष्विति यावत् । कोपपराधीनं चेतो यस्य स तथोक्तः । कोपाधीनचित्त इति यावत् । कोपे परम् अतिशयितम् अधीनमायत्तं चेतो यस्य स तथोक्तः । असुरेश्वर इति असुराणामीश्वरः शुम्भः । यद्वा असून् प्राणान् राति गृह्णाति असुरः मृत्युः ईश्वरो यस्य सः असुरेश्वरः मृत्युपरतन्त्रः आसन्नमृत्युः शुम्भो देवीं प्रति दैत्यानामुद्योगमादिदेश आज्ञापयामासेति भावः । ह इत्यव्ययं पूरणे ॥ १ ॥

(४ नागोजीभट्टी) चण्डे इति । क्षयितेषु कृतक्षयेषु ॥ १ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) सार्धैकषष्टिश्लोकाढ्येऽष्टमेऽध्याये प्रकीर्तिता इति अर्धसहिता एकाधिकषष्टिर्विंशतित्रयं तद्युक्ता ये श्लोकास्तैराढ्ये युक्ते अष्टमेऽष्टसंज्ञकेऽध्याये प्रकीर्तिताः कथिताः । एकषष्टिश्लोकमन्त्रा इति एक अधिका षष्टिश्लोकास्तद्रूपा मन्त्रा वर्तन्ते इति शेषः । अन्ते अर्ध इति । अन्ते एतेषां मन्त्राणामन्ते अर्धं पादद्वयात्मको मन्त्र इत्यर्थः । श्लोकरूपो मन्त्रको मन्त्रः । स्वार्थे कः । आदावेक ऋषिश्चैवं त्रिषष्टिर्मन्त्रसंततिरिति आदौ अध्यायादौ एक ऋषिरुवाचेत्ययं मन्त्रः । तिस्र अधिका षष्टिर्विंशतित्रयं तस्या मन्त्रसंततिर्मन्त्रविस्तारः । तथाहि ऋषिरुवाच १ । चण्डे चेति २ ॥ १ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ १ ॥

ततः कोपपराधीनचेताः शुम्भः प्रतापवान् । उद्योगं सर्वसैन्यानां दैत्यानामादिदेश ह ॥ २ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २ ॥

(२ चतुर्धरी) कोपेन पराधीनमस्वाधीनं चेतो यस्य । दैत्यानां यानि सर्वाणि सैन्यानि तेषामित्यन्वयः । सर्वसैन्यानामिति दैत्यानां विशेषणं वा । आदिदेश आज्ञप्तवान् । हेति पादपूरणे सुरथामन्त्रणे वा ॥ २ ॥

(३ शान्तनवी) अस्यार्थः पूर्वश्लोकेन सह व्याख्यातः ॥ २ ॥

---

[1] 'क्षपितेषु' इत्यपि पाठः ।

(४ नागोजीभट्टी) तत इति। तेषां वधजकोपेनास्वाधीनचेताः अत एव स्त्रीवधेप्यस्य प्रवृत्तिरिति भावः। सर्वसैन्यानामिति दैत्यानां विशेषणम् ॥ २ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) ततः कोपेति ३ ॥ २ ॥

(६ दंशोद्धारः) तत इति। कोपेन पराधीनमस्वाधीनं चेतो यस्य। हेति पादपूरणे आमन्त्रणे वा ॥ २ ॥

अद्य सर्वबलैर्दैत्याः षडशीतिरुदायुधाः। कम्बूनां चतुराशीतिर्निर्यान्तु स्वबलैर्वृताः ॥ ३ ॥

(१ गुप्तवती) कम्बूनां कोटिशतकानां चतुरा च सा अशीतिश्च चतुराशीतिः ॥ ३ ॥

(२ चतुर्धरी) षडशीतिरिति राजसमीपवर्तिसामन्तामात्याभिप्रायेण। उदायुधाः कम्बूनां कम्बूनाम्नि दैत्यकुले जातानां चतुराशीतिः चतुर्भिरधिका अशीतिः। आङोऽधिकार्थत्वात् चतुराशीतिरिति वा पाठः ॥ ३ ॥

(३ शान्तनवी) शुम्भः पुनर्विशेषतः आदिदेश। किमिति। अद्य अस्मिन्नहनि इदानीं वा ममाज्ञया षडशीतिर्दैत्याः प्रधानभूताः उदायुधाः उद्यतशस्त्राः सज्जीकृतायुधाः सन्तः सर्वबलैः सर्वसैन्यैः चतुरङ्गलक्षणैः सज्जितैः हस्त्यश्वरथपदातिभिः सेनाभिर्वृताः वेष्टिताः सन्तः निर्यान्तु देव्या समं योद्धुं निर्गच्छन्तु। षड्भिरधिकाशीतिः षडशीतिः। शाकपार्थिवादित्वात्समासः। 'विंशत्याद्याः सदैकस्मिन्संख्याः संख्येयसंख्ययोः'। किंच कम्बूनां कम्बूनाम्नां दैत्यानां चतुरशीतिः वृन्दभेदाः स्वबलैर्वृताः संतः निर्यान्तु देव्या समं योद्धुं निःसरन्तु। चतुर्भिरधिका अशीतिः। पूर्ववदेकवचनम्। यदि चतुरशीति इति निर्विसर्गः पाठस्तदा चतस्रः अशीतयः कम्बूनां व्यक्तयः समाहृता इति विगृह्य तद्धितार्थेत्यादिना समाहार (द्वन्द्व) समासः। कम्बूनां चतुराशीति कर्तृ। स्वबलैर्वृतं वेष्टितं सत् निर्यातु योद्धुं निःसरतु इति एकवचनान्तत्वेन योज्यम्। एकत्वोक्तितः यथा वृक्षाः फलन्ति लता च सफलेत्युक्ते लता च फलति इति एकवचनसंगतिः। चतुराशीति इति पाठे 'आत्महतः' इत्यत्र सूत्रे आदिति योगविभागः शिष्टप्रयोगतः प्रागेकादशभ्योऽछन्दसीति सूत्रकारव्यवहाराल्लिङ्गाद्योगविभागादिष्टसिद्धिरित्यात्वम्। तत्र रेफात्परत एव पृषोदरादित्वाद्वा। अन्येषामपि दृश्यत इति च। अशीतिशब्दादीकारस्य दीर्घत्वं द्रष्टव्यम्। नैतत्सर्वत्र कर्तव्यमिति। चतस्रः अशीतयः इत्यत्र 'दशान्तैकादिका संख्या संख्येयेष्वेव च त्रिषु' कम्बुः शङ्खः। चतुरशीतिशङ्खपरिमिताः सेनाः ताभिः सहिताः दैत्याः ॥ ३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) अद्येति। उदायुधास्तत्संज्ञकाश्च। कम्बूनां तन्नाम्नां चतुराशीतिर्दैत्या इति शेषः ॥ ३ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) अद्य सर्वबलैरिति ४ ॥ ३ ॥

(६ दंशोद्धारः) अद्येति षडशीतिः सामन्तामात्याः कम्बूनां कम्बुनाख्यकुलजानां चतुर्भिः अधिका अशीतिरित्यर्थः। आङोऽधिकार्थत्वात् अव्ययानामेकार्थत्वात् कुलानीत्यनुकृष्यते ॥ ३ ॥

कोटिवीर्याणि पञ्चाशदसुराणां कुलानि वै। शतं कुलानि धूम्राणां निर्गच्छन्तु ममाज्ञया ॥ ४ ॥

(१ गुप्तवती) कोटिवीर्याणि धौम्राः कालकादयश्च कुलनामानि ॥ ४ ॥

(२ चतुर्धरी) कुलानीति परस्मात्पूर्वं सम्बध्यते सिंहावलोकनन्यायात्। कोटिवीर्याणि कोटिवीरकुलोद्भवानि कुलानि वृन्दानि। धूम्राणां धूम्रवंश्यानाम् ॥ ४ ॥

(३ शान्तनवी) शुम्भः पुनः विशेषतः आदिदेश। प्रसिद्धानि कोटिवीर्याणि कोटिवीर्यनामधेयानि असुराणां कुलानि वृन्दानि निर्गच्छन्तु ममाज्ञया देव्या समं योद्धुं निर्यान्तु। कोटिसंख्यानि पञ्चाशदिति तु पाठे असुराणां कुलानि निर्यान्तु। कति तानि पञ्चाशत्। पुनश्च कति तानि कोटिसंख्यानि। एवं चैकत्र पञ्चाशत्कोटिसंख्यानि। कोटिरिति संख्येषां पञ्चाशत्कुलानां तानि कोटिसंख्यानि। एवं चैकत्र पञ्चाशत्कोटिसंख्यानि असुराणां कुलानि वै प्रसिद्धानि मम शुम्भस्य आज्ञया देव्या समं योद्धुं निर्गच्छन्तु इत्यर्थः। किंच धूम्राणां धूम्रनाम्नाम् असुराणां शतं कुलानि शतवृन्दानि निर्गच्छन्तु ममाज्ञया देव्या समं योद्धुं निर्यान्तु। धौम्राणामिति पाठे तु धूम्रस्यापत्यानि पुमांसः धौम्राः। शिवादित्वादण्। अत इलोपवादः। धौम्राणाम् असुराणां शतं कुलानि योद्धुं निर्गच्छन्त्वित्यर्थः। विधौ लट् ॥ ४ ॥

(४ नागोजीभट्टी) कोटीति कोटिवीर्याणि तन्नामानि। धौम्राः धूम्रवंश्याः ॥ ४ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) कोटिवीर्याणीति ५ ॥ ४ ॥

(६ दंशोद्धारः) कोटीति। कोटिवीर्यकुलोद्भवानि कुलानि वृन्दानि धौम्राणां धूम्रवंश्यानाम्। एवमग्रेपि ॥ ४ ॥

कालका दौर्हृदा मौर्याः कालकेयास्तथासुराः। युद्धाय सज्जा निर्यान्तु आज्ञया त्वरिता मम ॥ ५ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ५ ॥

(२ चतुर्धरी) कालकाः कालवंश्याः। दौर्हृदाः दौर्हृदवंश्याः। मौर्याः मुरवंश्याः। कालकेयाः कालकायां जाताः।